This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

DB
321
.R97
A 477847

FROM THE
The University of Michigan Libraries
1817
ARTES SCIENTIA VERITAS

Raskoetā nt. gal

SLOVENSKA ZEMLJA.

Opis slovenskih pokrajin

v prirodoznanskem, statističnem, kulturnem in zgodovinskem obziru.

II. del.

Trst in Istra.

Ljubljana 1896.

Izdala „Matica Slovenska".

Natisnila J. Blasnikova tiskarna.

Samosvoje mesto

TRST

in mejna grofija Istra.

Prirodoznanski, statistični, kulturni in zgodovinski opis.

(26 podob in 1 načrt).

Spisal

S. Rutar

c. kr. gimnazijalni profesor.

Ljubljana 1896.

Izdala „Matica Slovenska".

Natisnila J. Blasnikova tiskarna.

DE
321
.R97

F203-287683

Zagovor.

Naj se nihče ne začudi, da prištevamo Trst in Istro «slovenski zemlji», čeravno po večini prebivalstva nista slovenski. «Morje adrijansko, bilo nekdaj si slovansko» — te besede iz pesmi, ki ni nič manj krasna, nego slovenska marzeleza istega pesnika, so vdihnile Jenku isto trdno prepričanje o avtohtonstvu Slovanov ob obalah sinje Adrije, katere so navduševale že tudi našega očeta — pesnika, da je ponosno vskliknil:

Od davnega tukaj
Stanuje moj rod; itd.

Ta ideja, ki sta ji dala dva naša odlična pesnika tako oduševljen izraz, ideja, ki je rodila Kollarjevo «Staroitalijo slovansko» ter navdajala našega Trstenjaka in mu vodila pero do zadnjega diha — ta ideja napram strogemu, objektivnemu raziskovanju združenih zgodovinskih in jezikoslovnih ved ni obveljala. Toda to nič ne de! Če tudi nismo neobčutljivi učenjaki, katerim so narodi in njih govorica in bivališča samo zanimivi — objekti za vednostno poučevanje — tudi kot rodoljubi, ki nam srce toplo bije za svojega naroda blaginjo in gorje, se lahko potolažimo. Namesto domišljevane, a neresnične preslavne preteklosti se nam odpre perspektiva, ki ni nič manj častna za naš rod. Iste činjenice, kakor Germane, so tirale tudi naše pradede na obale sinje Adrije: Pritisk sovražnih razrodov in pa tisto neodoljivo hrepenenje po solnčnem jugu, ki

še dandanes z nepremagljivo silo goni sinove mrzle Germanije in mrzlega Albijona v lovorove gaje ob topli Adriji. V zgodovinski dobi, v 6. stoletju so privreli naši pradedje ob Dunavu navzgor v današnja selišča, tačas še istojezični in istoverni z današnjimi Hrvati in Srbi. A niso sedli k polnim loncem, ki so jih jim radovoljno prepustili umikajoči se Latinci ali polatinjenci in dohajajoči Germani, nego v neprestanih krutih bojih s temi sovražnimi razrodi in pa z nič manj sovražno naravo, kateri so morali iztrgati vsako ped zemlje s sekiro in plugom v roci. Po pravici se smejo torej našinci ob vzhodnih obalah Jadranskega morja smatrati za avtohtonce, za samorodce, če tudi si niso bili s starimi Ilirci, niti v tretjo niti v četrto.

Te zgodovinske činjenice pa so za nas potomce še veliko bolj tolažilne nego tista prefantastična in baš zategadelj že smešna ideja velikoilirska. V tem zgodovinskem svitu nam slovanstvo ob Adriji ne budi več otožnih, trpkih občutkov kakor Jenku, češ, da so samo ostanki nekdanje slovanske slave in moči, nego romanstvu je prisodila veda tisto od pesimista Jenka nam namišljeno ulogo; romanstvo se umiče, kakor daleč nese pogled v zgodovinsko davnino, vedno in vedno, sicer počasno, morda prepočasno, včasih celo epizodično zmagujoče, a vendar se trajno umiče pred čilim slovanstvom. Rimljani so prekoračili Alpe in Dunav in po naših krajih je donela latinska govorica. Benečani so dolgo časa gospodarili tudi vzhodnej obali. A vse to je prešlo. Res je ob obali še mnogo ostalin nekdanje rimske, pozneje bizantinske in beneške sile in prosvete in v njih se vtopi in pogoltne še mnogo, mnogo našega življa, prav kakor so se raznarodovali in izgubljali krepki hribovski Samnitje, kadar so se preselili s svojih rovtov v mehkužno Kapuo in druge naselbine grške razkošnosti. A zgodovina nam tudi pove, kakšen je bil konec tistega procesa, in ta konec je za nas tolažilen.

Sprejeli smo v to zbirko tudi Trst in Istro; menimo, da po pravici. — Že zgoraj smo omenili, kar zgodovina in jezikoslovje soglasno potrjujeta, da so Hrvati in Srbi v istem času kakor naši pradedje dospeli v sedanja bivališča ter jih posedli kot celotna edinstvena narodna skupina, ne pa da bi se bili Hrvatje in Srbi kot sovražni vsiljenci zaklinili med nas. Južnoslovanska plemena so se šele pozneje, v sedanjih bivališčih razločila vsaksebi ter se de-

loma odtujila drugo drugemu. A prav v Istri se jasno kaže nekdanje razmerje; v Istri — to je menda najlepši primer slovanske vzajemnesti — še dandanes v idealni složnosti delujeta obe narodnosti. Bodi tudi tale naša knjiga viden izraz in dokaz slovensko-hrvaške vzajemnosti v Istri.

Da sta Kranjska in Primorska že od prirode zvezani, potrja nam najbolj zgodovina. Že cesar Avgust je bil pridružil Kranjsko do Trojan Veneciji in Istri, ali »X.mu predelu Italije« in v srednjem veku je spadalo Notranjsko z Ložem vred pod patrijarhat oglejski. Zlasti trgovinske koristi so vezale Kranjsko z Istro in nasprotno, tako da so notranje dežele dobivale od morske strani sol, olje, vino, lepe lončene posode, steklene nakrasnine itd. Ta trgovinska zveza je bila posebno živahna v prvi polovici srednjega veka,*) a prenehala seveda ne bode nikoli.

Tudi upravno je spadala srednja in vzhodna Istra h Kranjski od l. 1374 naprej in Trst od l. 1382 pa do francoske okupacije. Pod Francozi je bilo vse Primorsko združeno s Kranjsko in čeravno je Avstrija osnovala kronovino Primorsko, vendar so jo prištevali še do l. 1848 kraljevini ilirski. Tudi Reka z okolico je bila Kranjski pridružena od l. 1465 do 1648. Res je, da sta imela Trst in Reka svoje poglavarje (kapitane), ki so bili v političnem obziru neposredno odvisni od notranjeavstrijske vlade v Gradcu, ali vendar je vse prištevalo ti dve mesti z njih okolico h Kranjski, kakor se najbolje spozna iz Valvazorja. Tudi so bili tržaški in reški poglavarji večinoma vzeti izmed kranjskega plemstva.

*) Krains mittelalterliche Handelsbeziehungen zu den Städten an der adriatischen Küste: Mittheilungen des hist. Vereins für Krain, 1890, S. 71 ff

Uvod.

Lega, meje, velikost, slikovitost in značilnost Trsta pa Istre.

Samosvoje mesto Trst z okolico in pa mejna grofija Istra sta dva posebna dela „avstro-ilirskega Primorja“. Razprostirata se ob severovzhodni strani Jadranskega morja med 44° 27′ in 45° 45′ severne širine, ter 13° 40′ in 14° 50′ vzhodne dolžine (po Griniču). Istra je podobna trikotniku, ali še bolje: polnemu grozdu.

Na severni strani obeh dežela leži grofija Goriška, na vzhodu pa vojvodina Kranjska, kraljevina Hrvaška, Reka z okolico. Drugod jih obliva Jadransko morje in sicer tržaško okolico 25 *km* daleč, Istro pa 365 *km* (brez otoške obale). Trst z okolico meri 93·8 km^2 ter šteje 160.000 prebivalcev, Istra pa 4941·51 km^2 s 320.000 prebivalci. Po narodnosti (po uradni štetvi) je v Trstu z okolico 100.000 Italijanov, 30.000 Slovencev, 7100 Nemcev in 400 Srbohrvatov izmed domačinov; drugi so italijanski podložniki. V Istri govori 142.000 ljudi hrvaški, 118.000 italijanski, 45.000 slovenski in 5900 nemški, drugi so tujci.

Tržaška deželna barva je rudeča in bela. Grb je povprek razpolovljen: v zgorenjem rudečem in zlatem polju je črni dvoglavi orel s krono (znak, da so se Tržačani sami podvrgli Avstriji); spodej pa je v srebrnem in rudečem polju črni lilijasti križ (narobe obrnjen), podoben bradljači ali helebardi („helebarda sv. Sergija!) ali pa ostem, s katerimi se čolni odrivajo in k obali

pritezajo. Istrska deželna barva je modro-rudeča. V grbu se vidi v višnjevem polju vrh strme skale na levo korakajoča koza z rudečimi rogovi.

Napoleon I. je bil osnoval l. 1809 ilirsko kraljevino. Tudi po odhodu Francozov oklicali so 3. avgusta 1816 „ilirsko kraljestvo“ (Primorsko, Koroško, Kranjsko in kos Hrvaškega); od tod ima še sedaj naš cesar naslov „kralj ilirski“ in ta naslov se čita tudi na naših kronah. S cesarskim sklepom dne 10. oktobra 1849 pa so razdelili avstroilirsko Primorje na sedanje tri dežele, ki pa imajo le jednega c. kr. namestnika v Trstu. Ilirija ima v grbu na rudečem polju zlato galejo (ladjo na vesla) z državnim jabolkom, križem in vihrajočo zastavo na prednjem koncu ladje.*)

Kot primorski deželi, ki ležita ob najnotranjejšem zalivu Jadranskega morja najbližej srednji Evropi, sta Trst in Istra zelo važni v trgovinskem in političnem obziru. Tudi njih navpična izobrazba, njih prav mnogovrstno površje, podnebje, narodno, živalsko in rastlinsko življenje stavlja ju med najzanimivejše dežele naše monarhije. Velike izpremembe in celo nasprotnosti nahajamo zlasti v Istri. Čeravno kažeta obe deželi tu pa tam žalostno lice, vendar imata tudi dosti slikovitih krajev in nenavadnih pogledov, s kakoršnimi se ne more ponašati nobena druga avstrijska pokrajina.

Najkrasnejši razgled čez Trst in njegovo okolico se uživa z Openskega hriba (397 *m*), čez mesto in spodnjo okolico pa tudi od obeliska (346 *m*), katerega so Tržačani postavili l. 1844 cesarju Ferdinandu I., ko je bila nova cesta prometu izročena in je cesar mesto obiskal. Od tod se nam odpre najenkrat morje, obsežno mesto in njegova slikovita okolica. Na morju zagledaš prihajajoče in odhajajoče parnike, ob obali pa vse polno privezanih ladij, čijih jarbola napravljajo skoro cel gozd.

Kraška planota spušča se strmo k morju, le nekaj peščenčevih gričev je bolj zaokroženih in vsled svojega rastlinstva popolnoma različnih od Krasa. Svoje zadnje odrastke pošiljajo ti griči prav do morja in na takem holmcu stoji kaj slikovito večji del mesta Trsta. Posebno strmo se spušča obronek proti vasici

*) P. Kozler, Kratek slovenski zemljepis (Dunaj 1845), naslovna podoba.

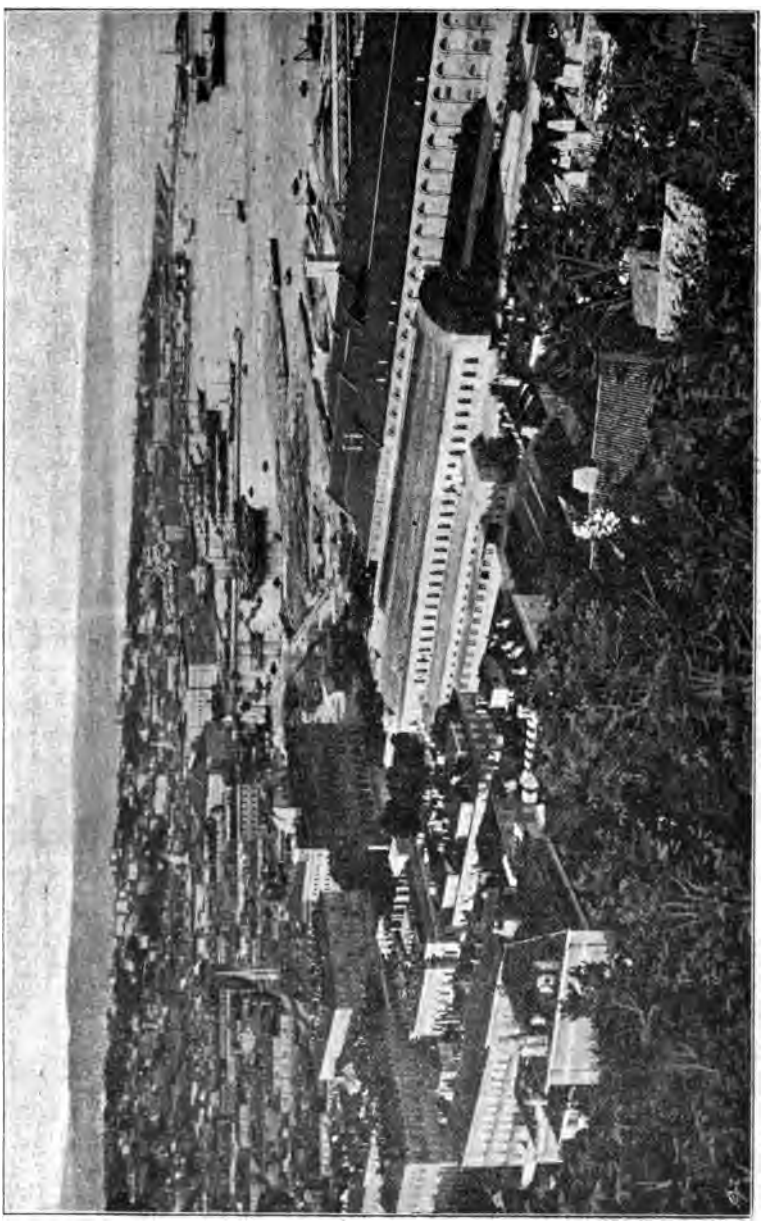

Prot. cerkev. Nova luka in skladišče. Svetilnik.

Pogled na Trst od severa.

Piščanci nad Rojanom. Ta dva kraja se nahajata v ozkem debru med dvema peščenčevima hrbtoma, ki nosita stopicaste vinograde. Med njimi se blišče gosto posejane bele hišice in „kampanje“, t. j. letovišča premožnih Tržačanov. Kjer se dolinica malo razširi, stoji prijazni Rojan s svojim ponosnim zvonikom in obširno vojašnico. Za njima pa se vzdigajo mogočna skladišča nove luke. Od openskega obeliska se razgleda vsa obala tjedoli do piranskega rta, na nasprotno stran pa do gradskih lagun in ob jasnem nebu se blišče za njimi celo beneški in kadorski snežniki.

Še krasnejši pa je razgled o solnčnem zapadu, ali pa po noči z morske strani. Že čez dan ugledaš z morja, kako amfiteatralno se vzdiga vsa tržaška okolica, ter opaziš z malimi izjemami vsa sela dolenje in srednje okolice. Jasno vidiš pred seboj tudi vso železniško progo z njenimi vijadukti in njenim predorom. Med Prosekom in Opčinami opaziš ravno nad veliko cesto do 100 *m* navpične skale, skoz katere so bili začeli v začetku našega stoletja krajšo cesto proti Trstu krčiti. Po noči pa vidiš brezštevila luči in lučic (seveda tudi električnih), med katerimi se ostro razločujejo zeleni in rudeči plameni na lučnem svetilniku in drugih krajih, kjer so signali postavljeni za mornarje. Iz geometričnih oblik teh luči lahko spoznaš obrise obale in pomolov. potem glavnih ulic in trgov. V tem obziru se da Trst primerjati celo imenitnejšim obmorskim mestom; poleg Spleta ima Trst vsakakor najimenitnejšo lego na avstrijski obali.

Manj ugoden pogled na Trst uživa tisti, ki se po železnici vanj pripelje. Morje zagleda popotnik sicer že koj, ko zapusti devinsko razkrižje, skozi neke skalne odprtine, katere so menda nalašč za tujce naredili, ko so železnico delali. Do razgleda čez mesto pa pride še le počasi, zlasti pri železniških ovinkih. Železnica prestopi mejo tržaške okolice ravno nad vodovodom Brojanica, poitalijančeno „Aurisina“, (glej: Goriško, str. 6), kjer velik parostroj vzdiga vodo kraških studencev in jo goni ob železniškem tiru v Trst. Kmalu potem se pripeljemo do postaje Grljan (Grignano), kjer ugledamo bajni grad nesrečnega mejikanskega cesarja Maksimiljana, Miramar („glej v morje“). Njegova spalna in delalna soba (z električnimi zvonili) ohranjeni sta še tako, kakršni sta bili ob času bivanja visokega pokojnika.

Poleg teh so pripravljene prostorije za N. V. našo cesarico, ker ona tam včasih biva. Najlepša soba je prestolna, kjer je cesar Maks sprejel mejikansko deputacijo, ko mu je ponudila prestol. Nasadi okoli grada so čarobni, poti labirintu podobno zaviti. Drevje je sestavljeno iz vedno zelenih listovcev, pa tudi borovcev. V Grljanu (nekdaj minoritski samostan) je sedaj morska kopel in letovišče za ptujce.

Obronek pod Kontoveljem se imenuje Čedaz, potem zagledamo kmalu zelo dolgo in raztreseno vas Barkovlje (Sv. Jernej), kjer živi mnogo ribičev in se narodna zavest prav krepko razvija. Proti koncu vasi je stala nekdaj imenitna rimska vila, čije krasni mozajiki se vidijo v starinskem muzeju tržaškem. Sedaj je v Barkovljah imenitno morsko kopališče s premnogimi letovišči. Barkovljsko dolinico zapira počezni hrbet (pod njim predor) s trdnjavico Kresič. Onkraj te na strmem obronku stoji razstresena vas Greta. Koncem te se odpre rojanska dolinica s potokom Marteżin, katerega izliv pa je pokrit, ravno tako tudi malo poznej izlivajočega se Ključa (starobrežkega potoka). Nad prvim so napravljena skladišča nove luke, nad drugim pa sedanji kolodvor (poprejšnji „novi lazaret“). Temu kraju, ki spada pod občino Škorkola, pravijo Muželja (Musiella) po nekdanjem otočiču, ki je stal blizu obale nasproti starim solarnam.

Vsa sedanja obala (tričetrt ure dolga) od novega lazareta pa do starega (pri svetilniku) je bila nekdaj z morjem pokrita in pridobili so jo s tem, da so odkopali sosednje griče ter njih tvarino v morje zvozili. Nova obala je zelo široka, z rezanim kamenjem pokrita in obrobljena, takisto tudi vsi pomoli. Blizu „svobodne luke“ so štirje zelo široki pomoli (I—IV). Med zadnjim pa med pomolom „Sv. Karol“ se zajeda v mesto Veliki kanal, ob katerem stoji krasna pravoslavna cerkev sv. Špiridjona. Zadnji del obale proti svetilniku se imenuje Grumula (gromblja?), kjer je bilo nekdaj tržaško pokopališče. Tam so tudi bajé našli l. 1662 ostanke sv. mučenika Justa, tržaškega zavetnika.

Tržaško luko zapira na jugozahodu dolg nasip, ki sega od starega lazareta do neke skale, kjer se vzdiga visok svetilnik (33·5 *m*) z bliskajočo lučjo od 30—30 sekund. Tam je bila stara luka in na mestu svetilnika pa trdnjavica Čuk (Zucco), sezidana

na skalnatem otoku l. 1742*) proti Španccm. Od starega lazareta se vleče krasno šetališče sv. Andreja z nasadi do državne postaje, (tu je bila razstava l. 1882). Vsa ta obala spada pod občino Čarbola (gorenja in dolenja). Onkraj postaje je „tehnični zavod“, potem velikanska Lojdova ladjetvornica (arsenal) in „škver sv. Marka“.

S Čarbolo meji prihodnja občina Sčedna ali Skedenj (Servola) s samostalno župnijo in škofovim letoviščem. Ime prihaja od starejše besede „ščedna“, ki pomeni gozdič, latinski „silvula“, kakor nam je znano iz furlanskih listin.

Skrajni rt ščedenski je Krknel, tudi Gardin imenovan. Jugovzhodno od Ščedne je potok Šturek (izpod sv. Ane) in onstran njega hrbet Sabotnjak, na katerem stojita dve kapelici (že nad 60 let zapuščeni), sv. Save in sv. Pentelije (Pantaleone). Sezidali so jih baje dalmatinski mornarji. V prvi se vidi podoba, kako klečí „kalugjer“ (samostanec) med sv. Jurjem in sv. Martinom, ki sta na konjih. Leta 1271 je izročil tržaški kanonik Zoilet Nemanji in Stanki iz Ricmanj stanovanje pri cerkvici sv. Save do njih smrti, proti primerni desetini.**) Koncem Sabotnjaka je rt Maričevec, katerega so pa nekdaj „Kamarica“ (Chiamarza) imenovali.

Ob izlivu Resandre (Lesandre) ali Kačjejedine zapusti tržaška meja obalo in se obrne malo časa proti vzhodu mimo Žavelj, potem pa proti severovzhodu. V Žavljah je močvirnat, zelo nezdrav svet. Tu so bile nekdaj tržaške solarne, ki so pa že davno opuščene. Iz nižine se vleče tržaško-isterska meja po Bardinovem brdu („Brdinišče“), Ragonovem in Šaverjevem hribu (med potokoma Kvart in Jaščevec) do gradišča pri Ključu in do Breškega vrha. Potem pa se ovije okoli vasi Bazovica, Lipica in Gropada, držeč se gričev: Gročarica, Maček ali Kokoš (nekdaj se je imenoval tudi „Tolsti hrib“), Dolgi žleb, Japlenica („vapnenica“) in Zavodi. Nad Lipico se zavije proti zahodu in severozahodu čez Čičrt (Kičrt) in Plase v dol Labodnice, kjer se nahaja imenitna „tre-

*) J. Wallner, Krain und Küstenland zu Beginn des öst. Erbfolgekrieges (Mitth. des Musealvereines f. Krain, 1892, str. 29 in nasl.).

**) M. Sila, Trst in okolica, str. 11.

banska jama“.*) Pod Momnim vrhom (Griža, 372 *m*) prekorači železnico, a se kmalo pri Briščikih povrne na njeno južno stran ter drži dalje ob glavni cesti do Nabrežine.

Trebenska jama se nahaja 1·5 *km* severovzhodno od vasi, 335 *m* nad morsko gladino. Skoz trinajst navpičnih predluhov se pride 315 *m* nižje v zelo prostorno votlino, ki leži le 20 *m* nad morsko gladino. V to votlino priteka skoz nizek obok voda, ki napravlja malo jezerice, a se zopet izgublja pod obokom, ki seza celo v vodo. Da bi ta voda prihajala iz škocjanske Reke, je skoro neverjetno. Padriška jama blizu Gropade se spušča v stopicah in ima mnogo prepadov, tako, da je zelo teško po njej spuščati se. Na dnu, 273 *m* pod površjem, je voda in po votlini ni mogoče dalje. Letos so našli blizu Proseka nov preduh, kateri so krstili „Martelova jama“. Globok je 190 *m*, sega torej do 50 *m* nad morsko gladino, in na njegovem dnu se sledi tekoča reka.

Tržaški Kras je popolnoma podoben goriškemu in o njem nam ni treba torej nič več pisati. Drugačen pa je peščenčev svet med kraškim robom in morjem. Po tem obronku se razprostira takoimenovana „srednja okolica“ s kraji: Katinara, Lonjera ali Longar, Vrdela (Sv. Ivan), Sv. Mandalena (zgorenja in spodnja), pa Rocol in Kjadin. Višje gori pod Opčinami stojita Kokonelj in Trstenik. Pri Vrdeli je „gorenji hrib“ in Temenjak, kjer izvira voda za tržaško mesto. Že Rimljani so bili napravili od tam vodovod, a Marija Terezija ga je dala popraviti in v mesto napeljati po ulici „Acquedotto“. Na južni strani Vrdele je krasen gozd Farned („bošket“, boscho Ferdinandeo). Kadinski „dolenji hrib“ je z lepim borovjem nasajen (Biasoletto). Vzhodno od trdnjavice sv. Vida sta griča Kuk in Ponča na (pri sv. Jakobu). Med Sv. Mandaleno in Katinaro pa se vzdiga Bombelj (M. Bello, 269 *m*). Pokopališče sv. Ane se da primerjati gorenjeitalijanskim „kamposantim“.

Obronek na severni in vzhodni strani žaveljske doline se imenuje Breg (vasi: Log, Ricmanje, Boršt, Zabrežec, Boljunec, Kroglje in Dolina) in spada že pod Istro. Tu raste izvrstna

*) Glej »Goriško«, str. 5.

„brežanka“ in brhke „brežkice“ peko okusen kruh ter ga nosijo v Trst prodajat, moški pa delajo med tem na polju. Na griču pri Zabrežcu je stal stari tržaški grad Mohov (sedaj Robida, Fünfenberg). Onkraj propadnega jarka se vzdiga sredi strahovitega skalovja cerkvica M. B. v Pečah (pečinah). Nad vasico Betači so razvaline draškega grada, kateremu ljudstvo pravi „škofov grad“ (na okolični karti stoji zapisano „Tabor“).

Kraški rob, ki se vleče zadi za Borštom nad Bregom, imenujejo Italijani „Veno“, med Slovenci pa je to ime le na Opčinah znano, kjer se imenuje polje na obeh straneh velike ceste gorenja in dolenja „Vena“, proti Proseku pa „Starčeva Vena“. Nad Dolino štrle kot sokolovo gnezdo na strmih skalah razvaline sacerbskega grada ali Strmca (S. Servolo). Ta grad (grofov Petačev) je gospodoval nad vso žaveljsko dolino in z njega stolpa je krasen razgled daleč doli po Istri. Za njim je sacerbska jama, v kateri se nahaja oltar temu svetniku posvečen. Pri Polžanah (blizu Matarije, v smeri proti Slavniku), se nahaja novonajdena jama „Kramplač“.

Od Strmca proti jugovzhodu se vleče kamenit krašk svet, kateremu pravijo Čičarija (Tschitschenboden), čeravno so pravi Čiči še le na drugi strani Slavnika. Od sacerbskega grada naprej se vleče cel niz razvalin, kjer so nekdaj mogočni vitezi bivali in podložno ljudstvo tlačili. Take razvaline, še dobro ohranjene, se nahajajo pri krajih Osap, Črnikal, Grad, Kubed, Podpeč, Vražja stena, Lupoglav (Marenfels), Vranja, Pas in Kožljak (Wachsenstein) na podnožju Učke (Monte Maggiore).

Najlepše se pregleda vso Istro z njene najvišje gore Učke, na katero se gre najzložnejše s postaje Jurdani skoz selo Jušići. Po dobri poti pridemo v kastvanski gozd, t. j. v gosto bukovje, ki raste popolnoma na kraških tleh, kakor na alpskih predgorah. Golega zemljišča skoro ne vidimo, ker tudi skale so z gostim mahom porastene. Povsod opazimo obilo gozdnih rastlin; včasih srečamo celo oznanovalko južne cvetane, n. pr. kako divjo peonijo. Človek lahko potuje tu cel dan v senci, ne da bi ga solnčni žarek zadel skoz gosto vejevje. Les ima tu še deloma podobo temnozelenih pragozdov; v Lesini stoje poldrugsto let stare bukve in le malo mlajši gabri. Tujec, ki ne pozna dežele, se mora kar čuditi, ko vidi na kraški zemlji takošne gozde. Ti

gozdi pokrivajo predgore ne samo v kastavski in veprinski občini, nego vlečejo se po vsem vzhodnoistrskem obronku od vinogradov gori skoro do gorskih vrhuncev.

Od sedla pri Veli Učki, kjer je Franc-Jožefov studenec, pride se lahko v poltretji uri na vrh Učke. Tu leži vsa Istra razgrnjena pred našimi nogami in kmalu se prepričamo, da pripada komaj polovica dežele kraškemu svetu. Poleg večjih gozdov ima tudi zelo obširna polja in vinograde, pa globoko zarezane doline v dolgosti od 25—35 *km*, po katerih teko sicer plitke, ali na dolgo raztegnjene reke. Istra je polna zemljepisnih in krajinskih nasprotstev, ne posebno lepa, pa zelo zanimiva, ker se prizori vedno menjajo in ker nenadoma nastopajo čudni pojavi.

Naš razgled sega daleč čez meje isterske in nas pouči, v kaki zvezi je ta pokrajina s sosednimi deželami. Proti zahodu in severozahodu nam zapirajo pogled še le južnotirolske dolomitske in kadorske Alpe, proti severu pa že julijske Alpe. Na severovzhodu vidimo Nanos, Javornik in Snežnik; na vzhodu Kapelo, a na jugovzhodu pa dalmatinski Velebit. Ravno pod nami so kvarnerski otoci, kateri se po svoji plavi barvi razločujejo od svetle morske gladine. Pravljica pripoveduje, da je tu Medeja razkosala svojega brata Absirta in tako svojega očeta odvrnila, da je ni utegnil vjeti, ker je moral sinove ude pobirati. In res nam živa domišljija predočuje v teh otokih posamezne dele človeškega telesa: Čres je podoben dolgi kosti stegna, Lošinj laktu, Krk široki ramni kosti, mali otočiči pa prstom in manjšim udom.

Če obrnemo pogled proti notranjosti, vidimo kako se Istra počasi spušča od goriškega in kranjskega Krasa proti jugu in jugozahodu. Zaporedoma ugledamo več kamenitih nasipov z globokimi razori med njimi, ki so podobni dolgim, okamenelim valovom, katere je severovzhodni veter sem doli privalil. Vlečejo se od sevorozahoda proti jugovzhodu in se proti jugozahodu vedno bolj znižujejo. Na koncu smeri se valovi vzdigajo ter napravljajo mogočno gromado Učko, pa vzhodno obrobno pogorje, ki se zelo strmo k morju spušča. Koncem vsake valove doline je tudi precejšna useda, ki deli višine na posamezne gromade.

Od svoje osnovnice znižuje se istrski polotok proti jugu, zlasti pa proti jugazahodu, vedno bolj in bolj, ter nehuje z gri-

Grad. Srednji del mesta. Riva Grumula.

Trst od zahoda.

často, toda malo visoko obalo. Severovzhodna Istra je v glavnem pogledu visoka planota, ki se le malo proti jugu znižuje; imenujejo jo visoko Istro ali Čičarijo. Proti jugozahodu se strmo spušča k srednji Istri, ki ima drugačno kamenje in mnogo bolj zaokrožene oblike. Med posameznimi valovi pa so poprečni zapahi s posebnimi kotlinami, tako da je istrsko površje velikej mreži podobno. Kotline in okrogli griči si slede drug drugemu. Pustimo Učko in oglejmo si tudi posamezne dele nekoliko natančnejše.

Čičarija nima gozdov, razen ob kranjski meji, ampak le brinjeve grme, pa redke skupine hrastov. Tu ne opaziš nobene drage, nobene dolinice, niti najmanjše tekoče vode, ampak le belo in sivo kamenje, ki te na solncu skoro slepi, zato imenujejo ta predel belo Istro. Čičarija, ta najsiromašnejši del Istre, se vzdiga 500—600 *m* nad morjem, vleče pa 57 *km* daleč in 15 *km* na široko od goriško-istrske meje pa do reškega zaliva. Na njej razločujemo lahko dve ali tri stopnjevine, ločene po podolgastih hrbtih; vsaka zase je precej ravna in ima le malo valovitosti. Tla pokrivajo ostanki razpočenih plošč, ali pa iz zemlje štrleče skale, vse sam svetel vapnenec. Kamenje je že skozi stoletja golo in izluženo. Atmosferični vplivi so je na tisoč načinov razorali, razpočili, izvotlili in ostrim zobovom podobne naredili. Okrogle dole in rupe opaziš še le, ko prav blizu prideš. V njih, pa v razpokah se nahaja nekaj malo rudeče zemlje, katero siromašno ljudstvo marljivo obdeluje.

Tudi rastlinstvo se je navzelo kamene barve: sive trave, siva žalbija, siva kompava (bodeča neža, hrv. sitnac), sivi osat, strela (xanthium), draguša (lepidium latifolium) itd. stoje posamezno in niso nikoli združene v rušo. Pač pa daje dišeča trava dobro krmo za razkropljene čede ovac. Blizu hiš in staj so tudi umazane lokve, kali imenovane. Človeška bivališča so pa zelo razstresena in siromašna, včasi iz suhega kamenja zidana, ali vedno pokrita z žlebastimi strešniki, ki so z malto pričvrščeni in z debelim kamenjem podloženi, da jih burja ne odnese. Vendar se nahajajo poleg dolcev tudi večji doli in kotline, v katerih spomladi žito veselo zeleni, travniki cveto in drevje šumi. Največja taka kotlina je pri Lanišču, (nad postajo Roč), dve uri dolga in pol široka ter kakih 80 *m* usedena. Po njenih obronkih

raste grmičje in na podnožju izvirajo studenci, ki se zbirajo v večji potok. Ravna kotlina daje toliko pridelkov, da se od njih žive prebivalci treh malih vasi, ki so postavljene ob njenem robu.

V znožju bele Istre se začenja žolta Istra, ker so tla sestavljena iz rumenega peščenca („tassello"). Tudi zemlja, ki se iz njega rada naredi in ki včasi prav na globokem leži, je žolta ali pa žoltorujava. Tu ni nič strmih oblik, ampak samo okrogli griči, le vodotočine so globoko izdolbene. Dalje proti jugozahodu, kjer postane dežela bolj ravna, je zopet vapnenec temeljni kamen, katerega pa pokriva rudeča, okrasta zemlja, zató se imenuje oni predel rudeča Istra. Ravna črta od Žalborne (Salvore) pa do Črnega rta (Pt. Nera, južno od Labina) deli drugi od tretjega predela.

Žolta Istra se vzdiga med 285 pa 380 *m*. Tam kjer se nahaja kraški vapnenec kot temelj zemljišča, so tla popolnoma gola, ker po nespametnem uničenju gozdov ta kamen ni skoro nič sperel. Peščenec pa se vedno preobrazuje, razpada, drobi in voda ga odnaša, izvzemši bolj ravne kraje. Samo trša peščenčeva zrna in ostanki vapnenčevih skal štrle izmed rodovitne zemlje, ker je mehkejši peščenec že razpadel. Na teh vzviških se nahajajo bivališča že od starodavnosti. Bolj strmi obronki, s katerih se zemlja vedno useda, so goli, a položnejši in ilnati, pa precej zeleni ter z gozdi porasteni. Zato najdemo sredi žolte Istre večkrat obsežne travnike, polja, gaje in celo gozde, n. pr. v okolici Buzeta in Pazina. Med globokimi jarugami se vijo kačasto potóki, položnejši obronki pa nosijo travnike, njive, vinograde in tu pa tam celo redke listovce.

Pri Draguču (postaja Borut) je najvažnejše razvodje v Istri. Od tod se vleče proti jugozahodu dolina Draga, ki je precej široka in s travniki porastena. Potok Fojbica napravlja več brzic in ker je ves predel dobro obdelan, opominja nas v marsičem na planinske doline. Pri Pazinu se dolina zoži in potok se izgublja v debru pod skalnimi vrati „fojba" (fovea, zijalo) imenovano (okoli 130 *m* globoko), da se ga ne more dalje zasledovati. Mesto Pazin stoji prav na koncu žolte Istre, na nekem mehkejšem vapnencu, ki se navadno dobiva med peščencem in kraškim vapnencem. Na nasprotnem obronku se že vidi „rudeča zemlja".

Rudeča Istra je le redko kje nad 300 *m* visoka, večina nje pa pod 100 *m*. Kamenje in splošna slika je podobna severovzhodni Istri, vendar pa v mnogo milejši obliki. Vzpetosti so mnogo nižje in položnejše, doli pa ravnejši in z rudečo zemljo pokriti, ki je sposobna za obdelovanje. Le tu pa tam moli na dan spodnje kamenje in gole kleči, zlasti okoli Vodnjana. Kraji se vedno bolj množe, postajajo bolj sklenjeni in večji, blagostanje se vidno opaža. Pomniti pa je treba, da v vzhodni Istri ni srednje stopinje, nego da si pri Črnem rtu bela pa rudeča Istra roko podajata.

Značilne za površinsko podobo Istre so mnoge povprečne doline, ki so skoro tako dolge, kot polovica dežele. Prva taka dolina je ob Draganji, druga še večja pa ob Mirni. Ta izvira sred peščenčevih tvorb nad Buzetom in njeni izvor-potoki se izlivajo po mnogih stisnjenih jarugah v motovunsko nižino, ki leži samo 11—20 *m* nad morsko gladino. Utrjeno mestice Motovun stoji kaj romantično na 277 *m* visokem griču nad dolino. Iz te nižine se zavije rečica bolj proti zahodu, a obronki ob njej so še vedno 70—170 *m* visoki. Voda teče tako počasi, da se vleče močvirje ob njenih bregovih skoro 12 *km* daleč do Novigrada (Cittanuova).

Tretja taka dolina je že imenovana Draga, katera je le pri Pazinu za malo časa pretrgana. Od tod pa do Tinjana vodi glavna cesta v Poreč natanko po tej dolini med 200—300 visokimi, kamenitimi, ali vendar precej dobro porastenimi obronki. Po njih vodijo cikcakaste steze, po katerih prihajajo ljudje s planot v dolino, kjer se nahajajo lepe njive in zeleni travniki, a zaradi mrzličastega zraka v njej ni nič človeških bivališč. Rodovitna zemlja leži prav na globoko in ker je dobro obdelana, nosi take sadeže, da razveseljujejo potovalčevo oko, ki je navajeno le kraških goličav. Voda zelo počasi teče in se večkrat izgublja. Pri Miličih blizu Kanfanara je parna vzdigalnica za vodo na železniško postajo. Zahodno od Kanfanara se vzdigata dve mogočni skali, na katerih se nahajata razvalini imenitnega „Dvograda“ (Due Castelli), sicer 127 *m* visoko, ali razgled je zelo omejen. Od tod naprej se obrne Draga proti zahodu, se znatno zoži in do 100 *m* visoki obronki so skaloviti. Pri Lemu (Cul di Leme) se začenja 5 *km* dolgi, fjordu podobni

morski kanal, ki je 400—500 *m* širok in 20—30 *m* globok, a skoro popolnoma zapuščen glede ladijskega prometa.

K četrti poprečni dolini (Raše) dospemo najložje iz Pazina skoz škofijski mesti Gračišće (Gallignana) in Pičan (Byben, Pedena). S tabora jednega ali druzega mesta preseneti nas nova, v Istri nenavadna podoba: jezero obdano s trsjem in travniki, na katero gleda Učka, in senčnati gozdi na njenih obronkih se zrcalijo v jezerni gladini. To je zares lepa sprememba sred suhe, le redko porastene dežele. Tudi mnogo razvalin je okoli jezera, n. pr. pri Šumberku, Kršanu, Kožljaku, Letaju, Belaju, Pasu, Gradinju, Boljunu itd. Med Pičanom in jezerom zajé se Raša 200—250 *m* globoko v planoto in teče po močvirni dolini zavito 18 *km* daleč do Barbana. Tam se začenja morski kanal, ki se vleče do luke Karnice, ter je skoro 1 *km* širok in lahko nosi morske ladje.

Pa ne samo notranjost Istre je zelo mnogovrstna, nego tudi njena obala. Izvzemši nekaj naplavinskih dolin med Miljami in Piranom je obala povsod strma, včasi za delj časa celo navpična, tako da se ne more po njej plezati. Seveda strmina ni posebno visoka in tudi precej daleč od obale ni nikjer kake znatnejše visočine. Še le daleč proti vzhodu opazimo že opisane visočinske valove in pogorje Učke, o katerem se zdi, da se na vzhodu in jugu naravnost v morje spušča. Ob vsej zahodni obali je vse polno malih, raztresenih otokov, kateri se pa z velikih parnikov ne opazijo, ker je videti, kakor bi bili z obalo spojeni. Poleg njih vrsté se zaporedoma večje in manjše drage, pa zemeljska stegna, zato so povsod dobre luke, a trgovina vendar ni posebno živahna. Zelo podučen je pogled na notranja, visoko stoječa mestica, na pr. na Buje in Motovun.

Med odurnimi, skalnatimi deli obale odpirajo se položnejše kotanje, v katerih se vzdigajo prav slikovito mala, a zelo stara mestica. Vsa imajo kamenite nepobeljene hiše in visoke zvonike, ki so podobni onemu sv. Marka v Benetkah. Popoludne in proti večeru se kaj dobro razločujejo od zelenja okoli ležečih vrtov, vinogradov in gozdičev. Ob obali ima skoro vsako mestice svoj novejši del, ki je navadno sezidan na zasutem morskem dnu. Luke so sedaj povsod umetno ograjene in zavarovane. Najnotranjejše, le malim ladjam pristopno pristanišče imenujejo „man-

drač". Koj ob obali je ribji trg (ribe so namreč glavna hrana primorcev), kjer se razvija najživahnejše življenje, in od tega vodi počasi navzgor glavna ulica v starejši, višje ležeči del mesta. Vse ulice so izpeljane po prirodnej steni, le redkokedaj tudi potlakane, pa tako ozke, da se voz ne more po njih voziti, vse po benečanskem vzgledu. Notranjost teh mest se nikakor ne vjema s slikovitostjo njih lege. Na trgu se nahaja poleg cerkve občinska hiša in blizu nje navadno tudi „ložja" (pokrita lopa, kjer so v prejšnjih časih občinski možje zborovali in svoje ukrepe razglašali). Prebivalci so precej lahkomiselni in vidi se jim, da živé le od vsakdanjega zaslužka.

Podobno, ali mnogo modernejši je sezidan tudi Pulj ob najnotranjejši strani 5 *km* dolge morske zajede. Plokasto-okrogli griči se vzdigajo na obeh straneh luke, ki so ali goli, kakor Kras, ali pa z grmičjem posajeni, in nosijo večinoma vsak svojo trdnjavico. Na prvem griču koncem zajede se vzdiga stari luški grad in pod njim se ovija staro mesto z impozantno razvalino rimskega amfiteatra („diviča"). Na prihodnjem griču je mornarska zvezdarna in na tretjem (sv. Polikarp) nov del mesta (nekdaj vinogradi in oljčniki), kjer bivajo večinoma častniki in uradniki avstro-ogerske mornarice; (Pulj je glavna bojna luka). Tam so lepi Maksimiljanovi nasadi, kjer gojé najraznovrstnejše rastline. Nova poslopja so tudi na zahodu, ob obzidani obali, katero so postavili na zasutih morskih tleh. Vlečejo se precej daleč od kolodvora pa do bojne luke, arsenala in pripadajočega Olivskega otoka. Tudi na vzhodni strani mesta so vsi griči s trdnjavami preskrbljeni, zlasti sv. Danjel. Na njegovem podnožju (severno od mesta) je obširen „cesarski gozd", kjer raste poleg hrastov še vse polno nizkega drevja in se nahaja tudi travnik za ljudske veselice. Tudi na vzhodni strani mesta so obširni travniki, ki ostanejo po dežju dolgo časa mokri in temu pripisujejo uzrok puljske mrzlice.

Vzhodna obala Istre ima v začetku jednako podobo, kakor zahodna. Nizki griči in hrbti nosijo razne utrdbe iz starejših in novejših časov. Ob morju so z grmičjem porasteni kraji, pred obalo pa ležé mali ostrovi, ki se vzdigajo iz morja kot hrbti delfinov, ali pa oklopi želv. Še le pri Črnem rtu se spremeni podoba obale. Od tam se vzpenjajo zadnji odrastki Učke, ali ne

strmo, ampak polagoma. Za večimi ali manjšimi klečmi in skalami se vzdigajo obronki 500—1000 *m* visoko, a med nje so zarezane prav globoke jaruge, iz katerih prihajajo ob deževju precejšnji potoki. Ob njih izlivu so tudi prodnati in peščeni kraji, drugače pa je vsa obala živozelena. Višje gori se vidijo obširni prostori rudeče, okraste zemlje, poleg nje pa sivo skalovje in grmičje. Vsi kraji so postavljeni precej visoko nad morjem in do njih vodijo dolge, cikcakaste poti. Posebno slikovito stoji Beršec (157 *m*) na štrleči škali, v kateri je več proti morju odprtih votlin. Ob odkrušenih klečeh in zobčastih stenah kipi morje z nenavadno besnostjo.

Koncem Farezinskega kanala postane obala manj čudovita, ali obronki se vzdigajo vedno višje in kraji so vedno bolj oddaljeni od morja. Moščenice (173 *m*), tudi na skali, stojé n. pr. zelo daleč od svoje luke Draga. Gori v trgu vidiš sivo zidovje, spodej ob obali pa svetlo pobeljene hiše. Po obronku je vse polno stopic z oljčniki in od omenjene luke se vzdiga precejšnja obronska dolinica Draga, po kateri je vse polno poprečnih zidov, da zadržujejo v njej zemljo, ki je do visoko gori dobro obdelana in nosi bele hišice. Po njej je najkrajša pot na Učko. Poseben znak te obale je koprivovec (celtis australis), zelo staro, širokovejno drevo, katero stoji navadno v gručah blizu ali sredi vasi.

Od Drage naprej so naplavine rudeče zemlje vedno mogočnejše, zato so tudi vasi vedno gostejše, okoli njih pa vse polno stopičastih vrtov, kostanjevih gozdičkov in lavorovih nasadov. To se opaža posebno v debru Medveja, ki je od zgorej precej odprto, spodej pa stisnjeno, po njem tekoči potok pa je nanesel celo peskovino na morski obali. Po tem potoku so nekdaj drva plavili iz poprej omenjenih bukovih gozdov pod Učko. Pri Lovranu zagledamo prve ciprese in sredi trga star koprivovec, ki je bil leta 1782. usajen. Od tod naprej prihajajo obdelani vrti, oljčniki, lavorovi gaji in vinogradi vedno gostejši. Kraji stojé tik njihovih luk, a posamezne hiše, skupine hiš in sela se vlečejo daleč tje gori po obronku. Tje pa sem se prikazuje tudi še kak kamenit predel.

Tako se pripeljemo mimo visokega Veprinca (519 *m*), ki stoji na nekem kuclju in se vidi daleč po Kvarneru, do svetovno-

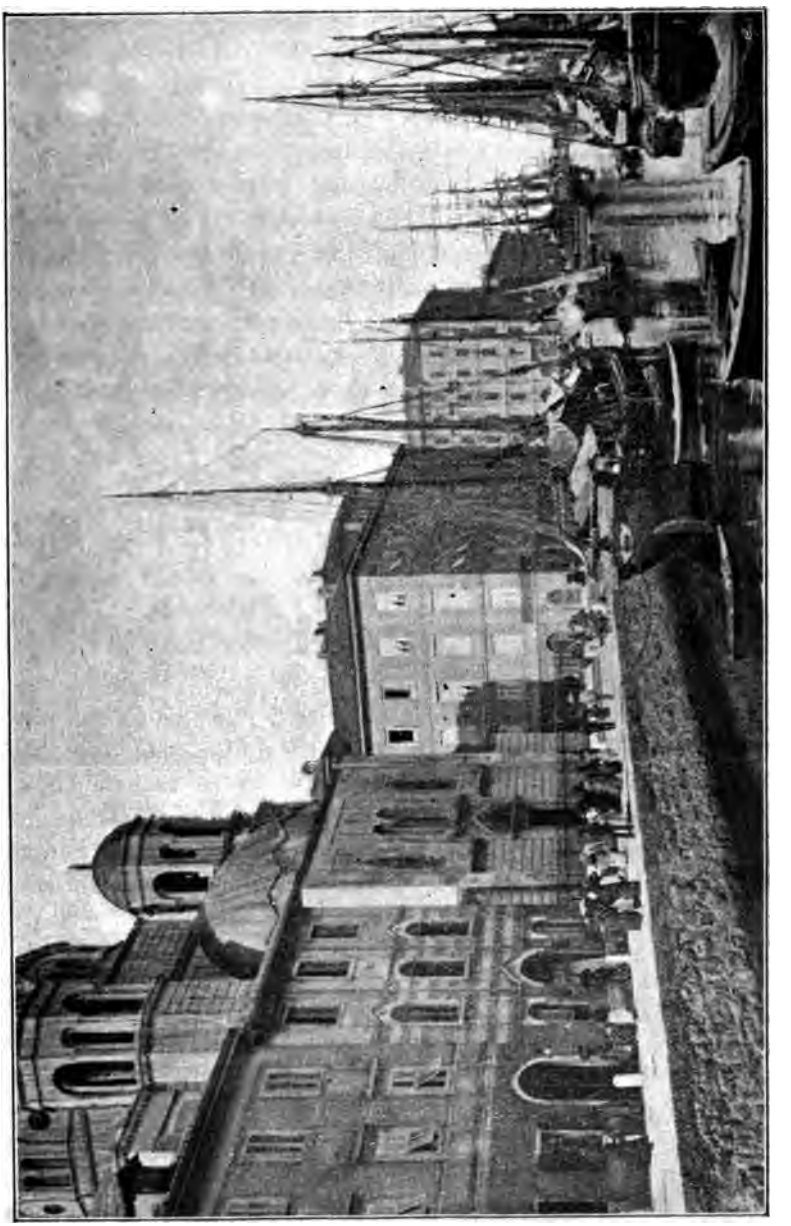

Cerkev sv. Spiridijona ob Velikem kanalu.

znane Opatije in njenega soseda Voloskega, kjer se neha isterska meja. Pri Opatiji je obala valovita in zemeljska stegna zaokrožena, ne ostrorobna, a večjih zajed vender ni. Obronki Učke so bolj počez razviti, tako da stojé posamezne stopice jedna vrhu druge. Ker so ti kraji v zavetju, zato je zemlja okoli njih lepo obdelana, rastlinstvo bogato razvito, lavorovi gaji gostejši, nego drugod, in zato preveja vso to obalo mirnost in idiličnost. O gradovih in trgovinski živahnosti ni tu nikakega sledu. Okoli male cerkvice so skupljene priproste hiše, katerih prebivalci so večinoma mirni poljedelci. Med vsemi stvarmi pa je najlepši razgled čez morje, proti vzhodu in jugu, zlasti popoludne in zvečer, ko so obsijani obronki svetlorudeči, senčnati pa modri in vijolčasti, tako da nam predstavljajo prav ljubko mozajično sliko.

Vso to prirodno lepoto je še mnogo povzdignila človeška roka, ki je znala porabiti in izkoristiti tudi bolj divje predele. To se najbolje vidi v parku vile Angioline, ki je središče vseh novejših, okoli ležečih nasadov. Ta park so bili deloma že patri avguštinci zasadili, ki so se bili l. 1560 tjedoli preselili. Med belimi klečmi zasadila je vrtnarjeva roka na obilni rudeči zemlji vedno zeleno grmičje in lavorove gaje. Vmes se vijo senčne poti z belim peskom posute. Poleg vedno zelenih listovcev so nasajene tudi jelke (zlasti kanadske), ciprese, manjolije, kamelije, tise itd. Ob skalah se vije bršljin in se vzpenja mehki mah, sredi gozdičev pa so zeleni travniki. Vsa obalna črta je več ali manj umetna, s pomoli in prsobrani preskrbljena, tako da se lahko iz vrtov opazuje igranje in pluskanje valov med izvotljenimi klečmi, ali pa odsvitanje solnca in zvezd ter ponočno svetlikanje okoli čolniških vesel.

Ob sami obali je napravljena nova pot od Ičićev do Voloskega. S te poti se najbolje opazuje primorsko in namorsko življenje. V Preluki vzhodno od poslednje imenovanega kraja je „tunera“, t. j. kraj, kjer lové tunino. Skoro vsi Vološčani so pomorci, ki imajo mnogo svojih ladij. Volovščice pa so nekdaj pekle glasovite hlebe in kolače, katere so nosile na Reko prodajat. Po sredi Voloskega vodi glavna cesta na Reko, okoli te glavne ulice se vrste hiše, nekatere nad cesto v vapnenec ude-

lane, druge pa pod njo k morju postavljene. Med njimi je več lepih vrtov in nasadov.

Kvarnerski otoci so le podaljšek Istre in zato po razvitku obal, kakor navpični izobrazbi njej podobni. Benečani so jih prištevali k Dalmaciji in še le l. 1816 so jih pridružili avstr. ilir. Primorju. Istri najbližji kvarneski otok je Cres (399·8 km^2), položen v sredo njegovih sosedov. Dolg je od severa proti jugu 66 *km*, širok pa od 3 do 13 *km*. Ves njegov južni del se imenuje Puntakriž, in ravno tako tudi južni rt med dvema malima lukama, čeravno nima pravilne oblike. K Cresu se prišteva tudi ostrov Plavnić. Mesto Cres ima popolnoma značaj vseh drugih isterskih mest, ki so bila nekdaj pod beneško oblastjo. Na obeh straneh se razprostirajo gosti oljčniki, ki so glavni vir bogastva skoro vseh posestnikov na Kvarnerskih otokih. Severovzhodno od Cresa je na drugi strani takoimenovana „Smeraška jama“ (dirupo di Smergo), podobna velikanskemu kraškemu dolu. Proti morju obrnjena stena pa se je posula in njene razvaline leže nasipu podobne med morjem in votlino. Ta naliči zelo visokemu amfiteatru, s svodasto obokanimi stenami, ki imajo školjkasto razjeden rob poln jastrebov in drugih ptic.

Južno od Cresa se vlečejo kakih 20 *km* daleč najsiromašnejša kraška tla, prava kamenita puščava. Zato obrnimo rajše svoje korake k nekoliko bolj proti zahodu ležečemu Vranskemu jezeru, ki čepi v pakrožni kotanji, obdani okoli in okoli z golimi stenami. Njegova sladka voda je jekleno-modra, morje pa indigo-modro. Vanj se izliva ob deževju vse polno lijakov, a vidnega odtoka nima. Vendar se o suši voda v njem znatno zniža. Nekaj malo grmičja in na jugu tudi trsja raste po jezerskem obrežju. Ves kraj je popolnoma zapuščen in na jezeru se vidi komaj kak trohnel čoln. Njegova gladina leži le 16 *m* nad morjem, a globočina mu znaša do 70 *m*. Ker žive celo na njegovem dnu le sladkovodne živali, zato so že mnogi popraševali, od kod dobiva to jezero svojo vodo.

Tudi južno od Vranskega jezera je otok skozi in skozi pust. Okoli poti leže tje pa sem razmetane skale in sive plošče, a med njimi štrle kleči. Le redko kje je nekaj malo rudeče zemlje, na katerej rastó 3—4 *m* visoki brinjevi grmi. Vsi so nagnjeni od severovzhoda proti jugozahodu, kakor burja piše, in

tudi vse veje, kakor dežnik razprte, se nahajajo le na jugozahodni strani. Pod njimi iščejo ovce zavetja pred pekočim solncem, dežjem in metežem. Včasi se zavije pot bolj na stran, da oko zagleda spremembo in se odpočije na valovitem morju in obmorskih seliščih, ali pa da zasleduje jadrnice in parnike po široki počini. Potem se izgube tudi brinjevi grmi in le neprijetni, žoltosivi mlečec nas obdaja. Čez malo časa se približamo Osoru.

Osor je bilo nekdaj glavno in škofijsko mesto obeh otokov Cresa in Lošinja, katera spaja premičen most. Ali je preliv med obema („cavanella“) od prirode, ali umetno izkopan, to se ne ve; a izvestno je, da so ga že v novejšem času razširjali, da morejo vsaj mali parniki skozi ploviti. Skoz ta preliv se vedno pretaka močna struja zdaj gori, zdaj doli. Osor je zelo starinsko mesto in ima mnogo rimskih razvalin. Po sredi vodi precejšnja ulica, ob njej so dobro ohranjene hiše in velika bazilika, a vendar je mesto skoro popolnoma zapuščeno zaradi uničujoče mrzlice, ki tu strahovito razsaja. Blizu mesta je namreč močvirna draga in v njenem blatu gnije na miljarde morskih črvov, katerih mrcine pošiljajo najhujše mijazme v Osor. Kako lahko bi se dalo to močvirje popolnoma zasuti!

Lošinj (84·8 km^2) je tudi ozek in podolgast otok, Cresu zelo podoben. Na njem razločujemo tri dele, ki so med seboj spojeni z dvema ozkima medmorjema. Severni del je strm in gol, izvzemši okolice Nerezin, srednji se steza kot rt proti jugozahodu. Najvažnejši, najbolje obdelani in najobljudenejši je južni del. Vzhodna obala otoka je bolj ravna, ali burji izpostavljena. Blizu južnega konca te obale stoji starejši, ali sedaj manjši (zaradi burje zapuščeni) kraj Veleselo (Lussingrande). Obdaja ga premnogo zelenečih vrtov in razgled proti dalmatinskim otokom pa na Velebit je krasen. Zahodna obala je proti morju odprta. Dve zajedi segata proti sredi otoka in južna se zavije vzporedno z otokovim hrbtiščem proti jugovzhodu. Ta zajeda je podobna notranjemu jezeru, ker se z nje nikjer ne vidi odprto morje. Na jugovzhodni strani te drage stoji popolnoma v zavetju Maloselo (Lussinpiccolo), ki je pa mnogo večje od Velesela. Le varna luka in zavetno bivališče sta ga vzdignila, glede prirodne lepote se pa ne more meriti z Veleselom, ker ga obdajajo še sedaj okoli in okoli skoro goli obronki. Južno Malega Lošinja je

ugodna luka Cigale v lepi okolici, kjer se lahko prosto diha svež namorski zrak, le udobnosti ni tam nobene.

Kdor hoče lep razgled uživati, naj se poda čez Nerezine na Osorščico, po kateri se ravnajo vsi mornarji, ki plovijo skoz Kvarner. Pot nas vodi po prodnatih tleh med mogočnimi mirtnimi grmi, ki postajajo čimdalje gostejši. Poznejše pridemo med drevom podobne erike, kamene lipe in bodeče hraste. Nerezine leže popolnoma sredi tega vedno zelenega grmičja. Čim bolj se približujemo Osorščici, tem lepše in bujnejše se nam prikazuje njeno rastlinstvo. Od vseh strani, zlasti pa od morske, se nam mogočno predstavlja kot osamljena piramida brez predgorij. Posebno vzhodni obronek nad Nerezinami je gosto pokrit z drevjem in grmovjem, v zgornjem delu pa je popolnoma gola in kamenita. Pot na Osorščico ni težavna, razgled z nje pa zelo hvaležen. Na zahodni strani Lošinja stoji več otočičev, med njimi Unije (Otok), Srakane (Canidole), Sansik (Svetac, Sansego) in Sv. Petar (S. Pietro dei Nembi). Njih nizki temelj je sestavljen iz popolnoma belega vapnenca, obala zelo ostra in razjedena, a obronki iz rumenkastega peščeca, polni stopic brez drevja, pa gosto nasajeni z vinogradi.

Najbolj ločen od Istre je trikotu podoben otok Krk (Veglia), 409·7 *km*², ki se Hrvaške skoro dotika. Najdaljša njegova stranica je severovzhodna, 36 *km* dolga, druga je jugozahodna (40 *km*), a najkrajša severozahodna (20 *km*). Krk ima največ obdelane zemlje, največ in najbolj delavnih prebivalcev. Gore imajo zelo položene obronke, tako da so popolnoma obrastene, če ne z gozdi, pa vsaj s pašniki; zato redé na Krku zlasti ovce, pa tudi pasmo malih konj. Ceste in poti so na otoku zelo dobre, zato je tudi občevanje prav živahno. Krk ima glavno zvezo po morju iz Reke skozi luko Malinsko. Najprej zagledamo na robu planote Omišalj (Castelmuschio) z belimi hišami in nad njimi sivo trdnjavsko zidovje. Zahodna obala je polna morskih zajed, ne preveč strma, a za njo se vzdigajo kraški valovi, ki pa niso tako strmi in goli, kot na Cresu. Zemlja je skoro tako dobro obdelana, kot po srednji Istri. Med polji in vinogradi se nahajajo gaji zelenih hrastov in jesenov, po suhih pašnikih so raztreseni nizki brinjevi grmi, a vedno zeleno listovje se vidi le po vrtih. Severna obala

je strma (belkaste barve), nepristopna, le malo obrastena, a morje zelo globoko. Vzhodna stran Krka je bolj podobna zahodni Istri, ima debraste jaruge in dolinam podobne kotanje, ki se vlečejo proti obali. Najdaljša (7 *km*) taka jaruga se začenja pri Dobrinju (nasproti Crkvenici) in sega do poprečnega hrbta pri Vrbniku. Po njej teče hud lijak, ki prinaša seboj mnogo peska, kopiči iz njega cele gomile, a za njimi pušča dolgotrajna močvirja.

Vzhodna obala ima polno ravnih in plitkih drag z raztresenimi hišami, kjer so v prejšnjih časih sol dobivali. Ob taki dragi stoji Vrbnik, katerega opeva hrvaška pesem „o Vrbniče nad morem“. Južno od njega se začenja v notranjosti otoka prijazna dolinica, ki se vleče skoro 8 *km* daleč do Baške (Primorje) na jugovzhodni strani otoka. Dolinsko dno je izvrstno obdelano in primamljivo, ob položenih obronkih se vidi svetlo peščenčevo zemljo, višji deli pa nosijo trdne vapnenčeve stene. Zahodni obronek je strmejši in torej le v spodnjih delih pogozden, vzhodni položnejši je pa precej obilno s hrasti porasten. Okolica glavnega mesta Krka je dobro obdelana, ali nima nič krajinske lepote. Krasen pa je bujni otočič frančiškanskega samostana sredi okrogle drage Kason, vzhodno od Krka. Nizka obala je porastena s cerovim in jesenovim drevjem, a obale okoli drage so popolnoma gole, zlasti tja gori proti pustemu Treskavcu. Popotnik tudi zelo opazi nasprotje med kipečim morjem zunaj obale ter med popolno mirno morsko gladino v dragi, kakor bi ta bila kak umeten ribnik. Severozahodna obala je nizka, večinoma obrastena, morje ob njej je plitko. K temu otoku se prištevata otočiča Prvić 14 km^2 in Sv. Marko 1 km^2.

Vseh otokov ima Istra 96; med njimi je 67 ostrvov ali „školjev“. Vsa otoška obala znaša 400 *km*, torej s polotoško vred okoli 1000 *km*, ali peti del vse avstroogerske obale.

Prirodoznanski opis.

Navpična izobrazba, zemeljska sestava in gorovje.

Tržaška okolica se vzdiga do 670 *m* nad morsko gladino, Istra pa do 1396 *m*. Tretjina prve in četrtina druge spadata k nižavju, ker se ne vzdigata mnogo nad 300 *m*. Pri tržaški okolici je prav lahko določiti to mejo, ker se še le od Proseka dalje proti jugovzhodu svet vzdigne nad omenjeno črto. Od tod dalje pa do Ključa pri Ricmanjih je rob Krasa prav markantno izražena meja.

Istrsko nižavje pa sega včasi prav v srce dežele, tako da leži dolenje Roško polje le 210 *m* in gorenja dolina Mirne le 215 *m* nad morjem. Pa tudi ob Lesandri, Rižani, Draganji in Raši zajeda se nižavje prav daleč v notranjost, tako da stoji most vzhodno od Boljuna, torej skorej 50 *km* nad izlivom Raše, le 160 *m* nad morsko gladino. Poprečno pa je nižavje na zahodni strani Istre le kakih 20 *km* široko; na južni strani sega pač do Šanvinčenta in Kanfanara, torej dobrih 30 *km* od morja. Dolina Mirne je bila tudi nekdaj morski fjord, ali vode so jo naplavile (pri Buzetu leži le 40 *m* nad morjem).

Prave nižine v Istri ni, ker naj si je svet še tako malo vzvišen, je vender brdast in gričast. Le ob manjših vodah in gorenjih tokih rek je nekaj ravnega poljá, n. pr. ob Lesandri, Reki, Rižani, Čeru, Moraru, Draganji, Bračani, srednji in dolenji Mirni, Fojbici ter v okolici Cepiškega jezera, kjer leži ravnina le 25 *m* nad morjem. Take nižine so večkrat močvirnate, zlasti ob dolenji Mirni in okoli Cepiškega jezera.

Za vso Istro znaša srednja nadmorska višina 190 *m* (Lipold, Geologische Aufnahme).

Podoba površja tržaško-istrskega Krasa nas uči, da se je vsa dežela počasi sesedla in znižala proti Jadranskemu morju. Zato se nikjer na dan ne prikazuje mezocojiška podlaga pod krednatim vapnencem. Pogorja so sestavljena iz širokih gub, ki so prekopicnjene proti jadranski udrtini. Vsled tega so plasti precej ploskasto položene in površje je večinoma planoti podobno.

Najseverovzhodnejši rogelj Istre, od Brezovice do Sapjan med kranjsko mejo in veliko cesto, je še eocenske tvorbe in spada k kotlini škocjanske Reke. Plasti so tudi tu proti jugozahodu nagnjene, ali vendar bolj pokončne, kakor pri krednatih vapnencih. Najvišji hrbet je sestavljen iz numulitskih vapnencev; na istrski strani jih spremljajo kozinske plasti, proti Kranjskej meji pa peščenci in konglomerati.

Višja stopnjevina tržaškega Krasa in Čičarije je pusta, gola krednata in numulitska planota. Ta se spušča kakor stopice k soldanskim (fliševim) kotlinam pri Trstu in Pazinu.*) Rekli smo že, da ima tržaški Kras zelo strm rob na obeh straneh Opčin. Še ostrejše odsekan in strmejši je jugozahodni rob Čičarije. Precej široka planota je nagnjena proti severovzhodu; od spodej leže numulitski vapnenci, od zgorej pa krednati. Učkina gromada je sestavljena iz krednatega vapnenca.

Na geološkem prorezu od Grižnjana proti Slavniku, torej skozi severozahodno Istro, vidimo, kako se zaporedoma vrste eocenski peščenci, lapor in numulitski vapnenci. Prvi zavzema največ prostora, mogočne žile ima pa tudi lapor. Kozinske plasti nastopajo le bolj posamezno; krednati vapnenec se pa prikazuje le okoli Martinčićev (blizu Grižnjane), severovzhodno od Oprtlja in pod Slavnikom.

Soldanova kotlina se vleče na podnožju Čičarije od severozahoda proti jugovzhodu, pa ne sega do Kvarnera. Na zahodu je najvišja gora te tvorbe Semič (476 *m*), na vzhodu pa Draguški vrh (504). Njena najskrajnejša točka ob Tržaškem zalivu je 114 *m* visoki rt Ronek, zahodno od Izole. Njen podaljšek je ozka soldanova proga ob obali tržaški. Zahodno od Buzeta se

*) Soldan ali fliš je starejši plazovinski konglomerat iz peščenca in laporja (Mergel) eocenske tvorbe.

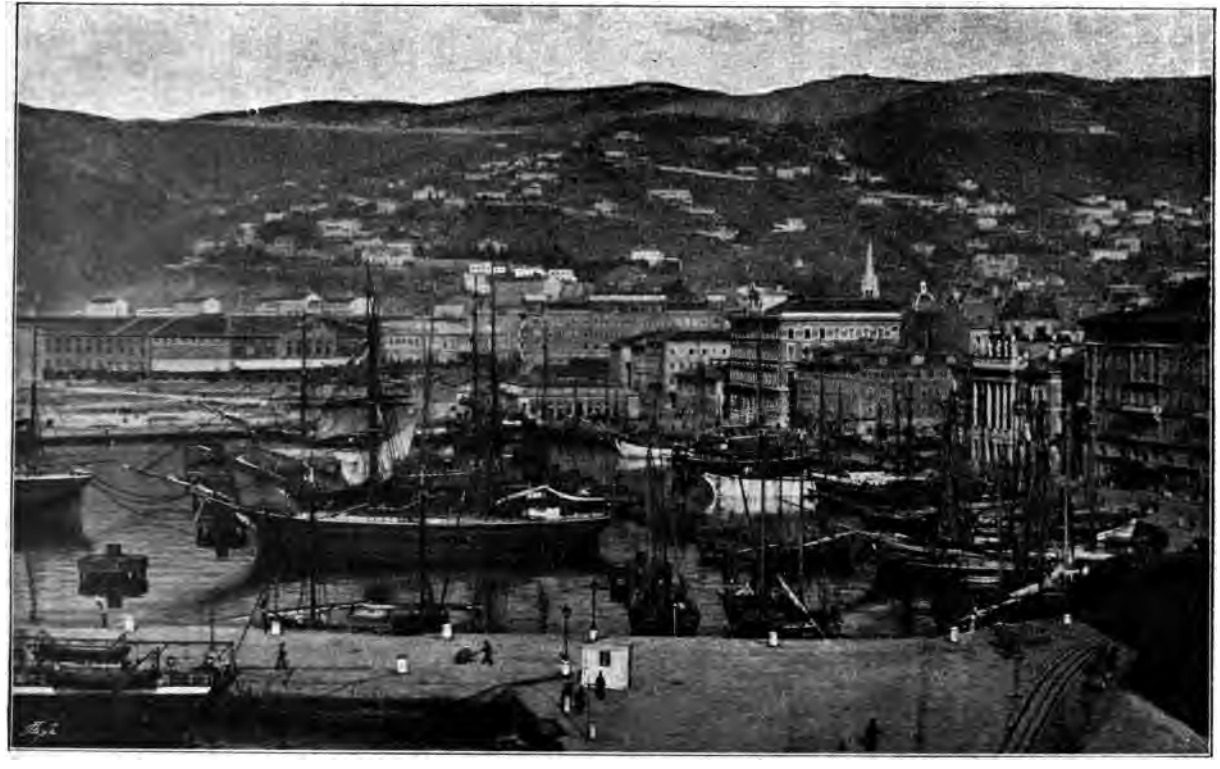

Cesta na Opčine.
Pomol sv. Karla.

Grška cerkev.

Trst proti severovzhodu.

spozna zopet kredno podlago in hrbet te tvorbe se vleče mimo Buj do rta Žalborne. Gorenja Mirna prodere to kredno progo in napravlja čudnovato jarugo (predaselj, Klamm) med Sovinjakom in Ždrenjem, predno prestopi v motavunsko dolino. Iz soldanove tvorbe priteče le še Draganja v morje, vse druge njene reke pa se izgubljajo pod jugozahodnim robom soldanove kotline, n. pr. Fojbica in Boljunščica.

Nižja stopnjevina istrska obsega takoimenovano „rudečo Istro", ki je poprek jedva 100 *m* visoka. Njene največje visočine se nahajajo v njenem severnem delu. Na vzhodu imamo osamljeno in ploskasto planoto labinsko (Goli vrh, 538 *m*), ki je sestavljena iz vapnenca in predstavlja najskrajnejši odrastek pazinske eocenske kotline. Južno od Pazina je najvišji Brežanov breg (474 *m*) z lepim razgledom, na severozahodu pa Kadum (376 *m*) pri Karojbi. Zadnji višji grič v tem delu Istre je Školjek (265 *m*) jugovzhodno od Zabronića; M. Mulin pri Vodnjanu meri le 178 *m*.

Z natančno pravilnostjo spušča se torej Istra proti jugu, na tisto stran, na katero se tudi polotok zožuje. Še le v drugi vrsti se opaža zniževanje proti zahodu, ki se bolj polagoma vrši. Na zahodno stran teče tudi večina istrskih rek, le Raša sledi južnemu zniževanju. Vendar se je morala južna Istra v novejših geoloških časih tudi zvišati, ker na jugovzhodni strani od Pulja so našli prav blizu morja in le 30 *m* nad njegovo gladino v rudeči zemlji morske školjke iz novih živalskih časov. *)

V geologičnih časih je morala biti Istra mnogo bogatejša kopnozemskih živali, nego dandanašnji. V zahodnoistrskih sprimkih se nahajajo ostanki velikanskih sesavcev, in sicer v veliki množini in raznih oblikah, tako da je mogoče celo njih podvrste določiti. Učenjaki mislijo, da so se jednake živali nahajale na vseh obalah Srednjega morja, zlasti blizu Napolja in Nice. Od reptilij in rib so našli le malo fosilij, prav mnogo pa od krustacejev, morskih ježev in zoofitov. V numulitskih skladih pri Nugli (v buzetskem okraju) se nahajajo bogati ostanki krasnih okamenin, n. pr. velikanskih trnjač (Rochen).

*) Stache, Jahrbuch der geolog. Reichsanstalt 1859, 1864; Verhandlungen der geolog. Reichsanstalt 1872, str. 221.

Kjer je toliko planot, kakor na Krasu in v Istri, je mogoče le malo o gorovju govoriti, ker je to tesno spojeno z geologično sestavo in navpično izobrazbo. Razen ob goriški in kranjski meji imamo le tam natanko izražena pogorja, kjer planote prenehujejo in kot morski valovi tako rekoč nazaj prekopicnejo in se z zadnjo silo vzdignejo kakor valoviti grebeni. Tak greben se vleče v Tržaški okolici vzporedno z morsko obalo od Nabrežine proti jugovzhodu do Tabora pri Dragi. Ob tržaško-goriški meji, kjer stoji vodovodni stolp, je ta greben le 183 *m* visok, zvišuje se pa vedno bolj do Sv. Ivana in ostane skoro jednako visok do Drage.

Prva višja glavica je Sv. Primož (279 *m*) pri Sv. Križu, znižuje se pa počasi do Kontovela, tako da je Mokovljan (Sv. Štefan) le 230 *m*, kontoveljsko sedlo pa le okoli 200 *m* visoko. Gorka (Gurka) nad Barkovljami meri že zopet 370 *m*, Openski hrib pa 397 *m*. Kmalu potem doseže ta greben svoj vrhunec. Banski hrib (Belvedere) je 451 *m*, Trebčanski 453 *m* in Kal (trigonometrični znak) 448 *m* visok, Gabrov hrib (M. Spaccato) pa že le 406 *m*. Brški vrh nad Borštom meri 400 *m*, Velika stena pri Dragi 442 *m*, potem pa se greben omotčevo spušča k propadu ob Resandri pod Drago.

Nad Gročano je kratek osamljen hrbet Veliko gradišče (742 *m*), že na istrskih tleh, čegar zahodni vogel Maček ali Kokoš (670 *m*) stoji še v Tržaški okolici.

Vzhodno od Rodika se vleče ob goriško-istrski meji nizek hrbet Škafarica, ki se začenja z goro Čuk (753 *m*) in ima svojo najvišjo točko pri sacerbski cerkvi (S. Servolo) na Rtvižah, 817 *m*. Poleg nje je trigonometrična točka Rt, 812 *m*.

Blizu kranjske meje, severovzhodno od Markovščine in severno od Podgrada, se vleče zopet kratek hrbet Tatre, tudi Gaberk in Javornik imenovan. Najviši točki sta Straža (759 *m*) in Karlovica (772 *m*). Proti jugozahodu pošilja ta hrbet več kratkih odrastkov, na katerih se vzdigajo posamezni kuclji, n. pr. Križišče (748 *m*), Gmajnik (687 *m*), Grmada (678 *m*) pri Podgradu. Proti Sapjanam je še nekoliko takih odrastkov z vrhunci Starada (797 *m*) in Visoki vrh (648 *m*). Onstran Sapjan sta še spomina vredna Pleševica (770 *m*) nad Lipo in Trstenek (1243 *m*) ob hrvaški meji.

Najznatnejše istrsko pogorje se vleče po sredi Čičarije od Kozine proti Lovrani, več ali manj vzporedno s Tatrami. Prva znatna točka je Rebar (Reva, 588 *m*) nad Klancem, potem Cerošič (818 *m*) in Videž (903 *m*). Vrhunec severnega dela doseže to pogorje v gori Slavnik (1029 *m*) nad Podgorjem. Njemu na vzhodni strani stojita dosta nižja Medvednjak (686 *m*) in Ostrič (699 *m*). Na južni strani poslednjega se nahaja najvažnejši prehod iz srednje Istre (Buzet, Vodice) v vzhodno (Golac, Obrov), t. j. Mala in Velika Vrata (696 *m*, 764 *m*). Ravno tod je vodila tudi rimska tovorna pot, če se ni posluževala krajše črte okoli Razsušice (1084 *m*) nad Vodicami. Vzhodno od te vasi se vzdiga še Šabnik do 1024 *m*, potem pa pride daljši predol (najvišja točka 778 *m*), po katerem vodi pot iz Vodic v Mune.

Glavno pogorje se nadaljuje potem z Močvilom (963 *m*), Glavico (1087 *m*) in Šijo (Gomilo, 1234 *m*) vzhodno od Lanišča. Tudi ta oddelek spremlja na severovzhodni strani nižja veja, ki oklepa kraško kotlino Mune-Žejane. V njej so gore: Trstenik (838 *m*), Tušar (Kovnica, 901 *m*) in Žirovica (847 *m*). Glavno pogorje pa se nagne pri Šiji in Lisini (1185 *m*) bolj proti jugu čez Kamenski vrh (1082 *m*) in Brložnik (1095 *m*). Cerkveni vrh (1103 *m*) posreduje njegovo združenje z Učko (1396 *m*), ki je nekoliko bolj proti jugozahodu porinjena. Sedlo med Cerkvenim vrhom in Učko, čez katero vodi cesta iz Kastva v Vranjo in srednjo Istro, je 953 *m* visoko. Vzhodno in južno od Učke se vzdigajo še znatnejše predgore: Knezgrad (612 *m*), Straževni vrh (692 *m*), Perun (881 *m*) in Sisol (833 *m*).

Med tu opisanim glavnim pogorjem pa skrajnim robom Čičarije se vrine blizu Podgorja še srednje pogorje, ki se vleče skoro do Brložnika in se tam nekako spoji z glavno potezo. V tem sredogorju nahajamo gore: Kojnik (803 *m*) nad Zazidom, Sbevnica (1014 *m*) nad Brestom, Pečić (780 *m*) nad Prapotjem, Orljak (1106 *m*) nad Laniščem, Brajkov (1092 *m*) in Županj vrh (1141 *m*) nad Brgodcem ter kot skrajni mejnik Planik (1273 *m*), ki je za Učko najvišja gora v Istri.

Skrajni rob Čičarije se začenja nad Dolino z goro Kras („Vrh griže“, 458 *m*), potem se nekoliko znižuje do Črnotičev

(429 *m*), ali se kmalu zopet popne do prejšnje višine (Rebar nad Podpečjo, 458 *m*) in se potem še višje vzdigne, a nad Valmovražo je zopet nižji (Stražnica, 498 *m*). Kuk (nad postajo Buzet) je 532 *m* visok, Ostri vrh (nad Nuglo) 662 *m*, Škrbina (nad Ročem) 715 *m*, Sokolič (nad Semićem) 756 *m* in blizu tam je še višja glavica (779 *m*). Zadnji odrastek kraškega roba je Grabri vrh (938 *m*) blizu Planika. Tam se ostrost roba polagoma izgubi in naposled popolnoma spoji z obronki Cerkvenega vrha.

Izmed kvarnerskih otokov imata le Cres in Lošinj bolj razvita pogorja. Prvi se sploh lahko smatra za podaljšek Učke in kakor smo tam gori zapustili goro Sisol, tako srečamo onkraj Farezine pri Belem goro Sis (637 *m*), najvišjo na otokih. Severno od nje je Trebjančić (299), južno pa Jesenovac (543 *m*) nad Cresom. Zahodno od Vranskega jezera vzdiga se še Helm (462 *m*). Jugovzhodno od Osora je Vela Straža (154 *m*). Na Lošinju se vzdiga nam že znana Osorščica (588 *m*) pa Kalvarija (228 *m*) nad Velim selom. To je prijazen, kipeč grič, posajen z vinogradi, kateri so stopicasto jeden nad drugim sezidani, a na vrhuncu se beli mala cerkev.

Srednji del otoka Krka ima sicer ploskast ali dobro izražen hrbet, ki se od severa proti jugu čim dalje bolj vzdiga. Svoj vrhunec doseže v Treskovcu (Triskovac, 569 *m*) nad Baško staro. Tudi ostrovi imajo znatne visočine, zlasti Unije.

Vodovje.

Kakor imata Trst in Istra gledé gorovja svoje posebno lice, tako da je mogoče o njem le malo povedati, istotako manjka njima razvitih rek. Tudi najdaljša, Mirna, izliva se po primeroma kratkem toku v morje in ne sprejema nikakoršnih znatnih dotokov. Tem važnejše pa je za obe deželi Jadransko morje in zato bomo najpoprej o tem govorili.

Jadransko morje je kakih 20 pomorskih milj od obale povsod 60 do 65 *m* globoko. Plima in oseka v tem morju nista vedno jednaki ter se menjata med 0·3 in 2 *m*, kakor se menjajo vetrovi in toplina. Najnižja oseka je februarja meseca, najvišja plima pa septembra, zlasti o mlaju in ščipu. Morska struja teče ob istrski obali od juga proti severu (zato pomeni mornarjem

„gori“ jug, „doli“ pa sever) in se obrne v tržaškem zalivu proti Benetkam. V Kvarneru se nahajajo tudi protistruje. V velikih zajedah se struja prav močno čuti, ali nikoli globokeje od 7—8 *m*, zato jo nasprotni vetrovi zadržujejo in v stran zanašajo. Daleč od obale je morje zelo nemirno, tudi če ni nič vetra, in pomorščaki imenujejo to igranje valov „ligazzi“. Morje je najnemirnejše ob času ekvinokcijev, v začetku spomladi in jeseni.

Istrska obala je nižja od kraške, prijaznejša in rodovitnejša, pa tudi mnogo razvitejša. Na njej se vidijo vinogradi, oljčniki, pa tudi njive z žitom in turšico. Severna obala Istre do rta Žalborna je zelo razvita in ima mnogo nekdanjih otokov, ki so se suhe zemlje prijeli (Koper, Izola, Piran). Glavni zalivi so miljski, koperski in piranski. Miljski zaliv je precej varen in sprejme lahko večjo mornarico. Na miljski obali, vzhodno od mesteca, se nahaja livarnica železa in c. kr. tesalnica ladij; na zahodni strani Milj, v kraju Sv. Rok, pa je velika ladjetesalnica „Stabilimento tecnico“ (Strutthof). Nad Miljami stojita dve utrdbi in več slikovitih cerkvic. V dragi Sv. Jerneja (St. Bartolomeo) se nahaja obširni novi lazaret, kamor morajo vse okužene ladje v „kvaranteno“. V južnem delu piranskega zaliva je luka Porto rose, kjer je dobro sidrišče za največje ladje, kedar burja ne piha. Ravno tam je tudi solnarna, kjer dobivajo najizvrstnejšo sol, in v novejšem času imenitno morsko kopališče. Okolica tega kopališča je prav krasna. Obronki imajo deloma vedno zeleno rastlinstvo: oljčniki, vinogradi in sadniki se menjajo z lavorjevimi in cipresnimi nasadi. Spomladi cvete na tisoče divjih rož, da je vsa okolica podobna cvetličnjaku (od todi izvira tudi ime „Porto rose“). Kopališče so zasnovali še le l. 1891 bogati Piranci in Tržačani. Sredi krasnega vrta stoji zelo komfortabli hotel, a iz vrta se pride neposredno do solnih in obalnih kopeli, ki so ločene za gospode in dame. Okoli kopališča sezidali so zadnje dve leti prav mnogo vil, v katerih bivajo prav imenitni gostje.

Rt Žalborna (Salvore, lat. Sylvo, Silbio) je najzahodnejša točka Istre. Na njem se nahaja 36 *m* visoki morski svetilnik prve vrste, sezidan l. 1817 in od 12. novembra 1870 razsvetljen po Fresnelovem sistemu. Njegova stalna bela luč se pobliskuje čez vsako minuto in se vidi 17 morskih milj (32 *km*)

Nova luka z branom. Kolodvor. P. Pamfili.

Severni del Trsta.

daleč. Pred tem rtom so potolkli Benečani brodovje cesarja Friderika I. Rudečebradca l. 1177, vsled česar se je moral ta pomiriti s papežem Aleksandrom III.

Južno od Umaga (Humca, Umago) postane obala popolnoma ravna, da se z nje lahko vidi Učka, ako je dan jasen. Kmalu potem se prikaže mali kraj in grad Dajla, a za njim Novigrad. Južno od tega mesteca je izliv Mirne, Porto Quieto, morsko miljo širok in do 5 *km* dolg. Pred burjo je popolnoma varen in tudi bojne ladje se v njem lahko usidrajo. V notranjem delu je tako obilen studenec, da bi lahko preskrbljal celo ladjevje. Iz te luke vozijo drva, vino in olje. Na južni strani luke je „Zobni rt“ (Punta del Dente) s 16·5 *m* visokim svetilnikom, čegar bela luč se pobliskuje čez vsake tri minute in vidi 22·5 *km* po morju. Poreč ima luko le za male ladje, ali izurjene mornarje (izvažajo drva, vino in soljene ribe).

Južno od Poreča se začenjajo skalnati ostrovi („školji“) in otočiči. Največji je Sv. Nikola z razpadajočim svetilniškim stolpom. Vrsarska luka (Orsera) ima prostora za kakih 40 jadrnic. Za njo se odpre zaliv Leme, ki je le 1—1½ *km* širok, a vleče se 12 *km* daleč proti dolini Draga in Kanfanaru. Njegovi bregovi so zelo strmi, ali z gozdom porasteni, tako da se od tod izpelje mnogo drv v Trst in Benetke. Za tem pride Rovinj z dvema lukama; prava se nahaja med lepim otočičem Sv. Katarine in obalo. Mesto se razprostira deloma po jeziku podobnem stegnu med obema lukama in ima izvrstne mornarje; posebno pa „pilote“, t. j. voditelje ladij. Izvažajo zlasti vino, olje, slane ribe in mramorju podoben kamen. Južno od Rovinja se vrsti pet ostrovov; največji in najslikovitejši je Sv. Andrej, z grmičjem porasten; a najimenitnejši Pelago (S. Giovanni in Pelago), ker so tam ustanovili morsko kopel.

Južno od 45. vzporednika se začenja Fazanski preliv (Canal di Fasana) med Brijonskimi otoci in obalo. Manjši otok je z grmičjem pokrit in ima dobro luko (Sv. Nikola) za manjše ladje. Okoli njega je pet malih ostrovov. Večji otok Brijoni ima tri rte. Najobširnejši se steza proti vzhodu in zapira Fazanski preliv. Med severozahodnim rtom pa med ostrovom Mada je varna luka za male ladje. Zunaj tega ladjišča so še štirje ostrovi. Skoz Fazanski preliv morejo le male ladje plo-

viti, večje pa morajo okoli Brijonskih otokov. V prelivu dogodila se je leta 1379 imenitna pomorska bitka med Benečani in Genoveži. Na Brijonskih otokih so postavljene utrditve, ki branijo vhod v bojno luko Pulj.

Puljska luka se začenja med rtoma Krist in Kompare, ki si stojita le dobra 2 *km* narazen. Luka se vleče 5 *km* daleč najprej proti jugovzhodu in zoži do 450 *m*, potem pa se razširi in zasuče proti severovzhodu in naposled še nekoliko proti severu. V širokem delu luke (v zunanji luki) stojé štirje ostrovi in med njimi pa med mestom je notranja luka, ki meri okoli 6 *km* v obsegu. Sredi nje stoji krasni Olivski otočič (Scoglio degli Olivi), obdajajo pa jo zelo slikoviti okrogli griči, na katerih čepe močne trdnjavice.

Južno od puljske luke postaja obala vedno nižja in golejša tjadoli do rta Kamenjak (Promontore), ki se 8 *km* daleč v morje stega od griča Gradine nad Premanturo. Koncem rta stoji ostrovič Porer z mogočnim in neizrečeno važnim svetilnikom (34 *m* visokim), ker naznanja mornarjem, kje so nevarne kleči, in kaže, kje se deli pot na Trst in na Reko. Njegova bela luč z rudečim, 8 *m* visokim plamenom je 27 *m* nad morsko gladino in se vidi o lepem vremenu 26 *km* daleč. Onkraj Kamenjaka je Medulinski zaliv, ki pa ima vse polno ostrovov, kleči in plitčin, zato ga le malo obiskujejo. Na jugovzhodni strani Istre je vse polno malih in dobrih luk. Obala je visoka in z grmičjem porastena, drugače pa zapuščena. Najglobočeja luka je Porto Badó (stari „portus flanaticus“?) pod Kavranom, obdana s strmimi bregovi in zapuščena; le včasi pridejo čolni po drva tje.

Zaliv raški (Canale dell' Arsa) je najdaljši cele dežele (16 *km*) in ker se tako daleč vleče v celino, so ga imeli stari za mejo med Istro in Liburnijo. Podoben je Lemskemu zalivu, ker sta oba fjorda, t. j. znižani in z morjem poplavljeni dolini. Vhod vanj med dvema porastenima rtoma je le 200 *m* širok. Srednje velike ladje morejo po njem ploviti 11 *km* daleč do Trageta pri Sv. Antonu, kjer je zaliv še 12 *m* globok. Prva luka ob vhodu v zaliv je karniška (Porto di Carnizza) na levi strani vhoda, najboljša pa gradačka (Porto Gradaz) na desni strani, v kateri lové tune. Malo dalje je luka Dragon, iz katere prihajajo včasi tako močni vetrovi, da podijo čolne

proti levi obali. V raškem zalivu je prostora za celo ladjevje (dno je sicer povsod blatno, ali tako vlačno, da se lahko ladja v nje zasidra), pa zarad tesnobe bi se ne mogle ladje v njem kretati.

Od Črnega rta dalje je istrska obala bolj strma, manj porastena, skoro premočrtna lomnica. Blizu Labina so luke Marina, Duga (dolga ali slaba luka) in Rabac. Poslednja je prostorna, proti burji in vzhodnikom zavarovana; tu je prava luka za Labin, ki se vzdiga le malo kilometrov od obale na 320 *m* visokem griču. Plominski zaliv (Sinus flanaticus) je sicer zelo prostoren tudi za velike ladje, ali burja neizrečeno v njem razsaja, zaganja se z jednega brega v drug in napravlja kaj nevarne vrtince. Nad Plominom se začenja preliv farezinski. Morje je v njem tako globoko, da ladje lahko skoro prav h kraju pristanejo. Prave luke ni ob tej obali celo do Voloske; le pri Lovrani in Iki se ladje ustavljajo. Priluka pa je zelo globoka (38 *m*) in obširna luka, skoro po pol kilometra dolga in široka.

Kvarnerski zaliv je po mnogih otokih razdeljen v več prelivov in morskih potov, ki so različno široki in dolgi, tako da jim je težko meje določiti. Najimenitnejši je pravi Kvarner*) ali veliki kanal, ki se vleče ob vsej vzhodni strani Istre, tako da ima tudi reški zaliv še to ime. Med Kamenjakom in otokom Unije je širok 28 *km*, dolg pa do Priluke in Reke 75 *km*. Otok Cres ga dvakrat zoži, najbolj ob Farezinskem prelivu, kjer je kanal le še 4·5 *km* širok (med rtoma Lović in Prestenice). Kot poseben del Kvarnera lahko smatramo tesnec unijski (Canal di Unie) med otokoma Unije in Lošinj; potem luki osorška in creška. Zahodna obala creška ima tudi še več manjših in varnih sidrišč. Morje je povsod precej globoko, ima le malo kleči in plitčin.

Iz Reškega zaliva v ožjem smislu vodita dve morski poti proti jugu: srednja in vzhodna. Srednja med Cresom in Krkom se imenuje od rta Sv. Marije (na Krku) dalje Srednji kanal in sega do otoka Plavnić. Najožje mesto med Cresom in Plavnićem je le 160 *m* široko in se imenuje Tekališki preliv (Canale della Corsia). Južno od Plavnića se raztega

*) Kvarner pomeni »črni rog«; primeri »zlati rog« v Carigradu.

mnogo širši Kvarnerol (Canale del Quarnerolo) med otoci Cres-Lošinj ter Rab-Pag. Puntakriški zaliv se vleče med Cresom in Lošinjem ter sega 14 *km* daleč proti severu do Osora in ožine Kavanele. Pri Sv. Petru (dei Nembi) je varno pristanišče za ladje ob vsakem vetru. Tamošnji tesnec je le 100—120 *m* širok. Na zahodni strani Lošinja sta dobri luki Cigale in Mali Lošinj.

Vzhodna pot se začenja pri ostrovu Sv. Marka nasproti Kraljevici (Porto ré), na katerem so razvaline starega stražišča. Na zahodni strani severnega dela otoka Krka sta dve dobri luki: Malinska in Omišalj. Prva je prav za prav polokrožno ladjišče (Rhede), ki ima 2·5 *km* v premeru in daje le čolnom varno zavetišče. Boljša pa je luka omišaljska, ki je zadosti prostorna in sprejema lahko tudi večje ladje. Južno od Sv. Marka sta okoli polotočiča Voščica luki Voz in Prevoz. Tu je ozki preliv, kateremu pravijo mornarji „kanal slabega vremena“ (Canale di Maltempo), ki se pa kmalu razširi z imenom Vlaški kanal (Canalle della Morlacca). Na vzhodni strani Krka je dobra luka jedino dobrinjska, verbeniška sprejema le male ladje. Jednako je tudi sidrišče Malaluka nasproti Senju. V Baški je dobro ladjišče. Med Krkom in Pervićem je Senjska buka (Bocca di Segna), ozek preliv, v katerem burja strahovito razsaja.

Na celinski Istri je samo jedno jezero: Cepiško na podnožju Učke. To leži v stisnjeni dolini 24 *m* nad morjem in meri 8 km^2 (799·968 *ha*). Dolgo je 1 uro, široko pa povprečno pol ure, a globoko 4 *m*. Vanj se izliva več potokov in tudi dva podvodna vrelca, a vidnega odtoka nima. Njegovo dno je blatno in okolica je močvirna, zato nameravajo že od davna osušiti je. Pravijo, da je mogoče najti nek zalepljen ponor, po katerem bi se jezero odteklo v Rašo, a njegovo dno bi se spremenilo v plodne travnike.

Vransko jezero na Cresu je 15—18 *km* dolgo, 56 *m* globoko in leži le 14 *m* nad morjem. Njegova voda je sladka, se vsled padavin malo pomnožuje in zmanjšuje, a kak pritok ali odtok se ne more dokazati. V njem živi vse polno rib in malih rakov.

Na Krku sta dve jezerci: Ponikve in Jezero, obe neznatni.

Istra je v obče siromašna glede tekoče vode zaradi njene geologične sestave in njenega podnebja. Na vapnenih, od spodej izvotljenih tleh se izgublja vsa padavina v zemljo. Večkrat se zbirajo gorski potoki, katerim skalovje daljno pot zapira, v vrtinčastih lokvah in se izgubljajo skoz velikanske preduhe pod morsko gladino, da potem iz morskega dna izvirajo kot podmorski vrelci. Tako se izgublja Fojbica v velikansko žrelo pri Pazinu, a ne ve se, kje prihaja zopet na dan. Istrske reke imajo le kratek tok in teko na površju le po lapornih tleh. Najvažnejše so: Mirna, Raša, Draganja in Rižana.

Mirna izvira blizu Roča pod imenom „Draga“, okoli 250 *m* nad morjem. Še le ko sprejme na levi strani (57 *m* nad morjem) večji potok Rečico (Fiumera), ki priteka izpod Holma, dobi svoje ime Mirna. Od začetka teče 15 *km* proti zahodu do okrajne meje motovunske, potem pa se obrne proti jugozahodu skoz motovunski gozd in se izliva po 45 *km* dolgem toku v Mirnsko drago pri Novogradu. Njena dolina je poprečno blizu 1 *km* široka in zelo malo nagnjena. Spodnja struga je uravnana in $13^1/_4$ *km* daleč plovna (do Grižnjane). Mirna ima primeroma le malo vode, zlasti poleti (v svojem srednjem toku goni kakih 12 mlinov). Po nalivih pa naraste tako mogočno, da poplavi z deročo silo svoje bregove in izruje najlepša drevesa motovunskega gozda.

Na desni strani sprejema Mirna potok Bračana od Sočerge, na levi pa Butonego, katero sestavljajo trije potoki: Martinščak (izpod Butonege), Draguč in Račice.

Raša izvira na močvirnatih travnikih zahodno od Cepiškega jezera in mnogi mislijo, da je reka s tem jezerom v zvezi. Kot njen glavni izvor se smatra Gradjanski potok, ki prihaja izpod Pična. Njen tok je večinoma proti jugu obrnjen, dolina pa precej stisnjena, komaj pol kilometra široka. Po 22 *km* dolgem toku se izliva pod Barbano v Raški zaliv. Večjih dotokov nima nikakoršnih.

Draganja izvira izpod Hriba blizu Kubeda in teče ob meji koperskega in poreškega okraja od začetka proti jugozahodu, blizu Kaštelvenera se obrne topokotno proti severozahodu ter se izliva po skoro 30 *km* dolgem toku v Piransko drago. Blizu izliva je umeten prekop Sv. Ulrika, da lože odvažajo sol

Miramar. Kontovel. Železniški vijadukt. Cesta na Prosek.

iz solarn „Sicole“. Od leve strani sprejema potok Ilovico (Argilla), ki goni mnogo žag in mlinov.

Rižana (Formione) izvira izpod Slavnika blizu Draganje pod imenom Potok, a kot reka pokaže se še le pod Loko (Lonche). Od tod teče po zelo stisnjeni dolinici do Pasjevasi, potem po odprti dolini kakih 18 *km* daleč do blizu Kopra. Rižanska dolina je jedna najlepših v Istri, polna sočnatih travnikov, cvetočih polj in zelenih drevesnih skupin, med katerimi se rečica tiho vije. Ob njej je kakih trideset mlinov, žag in kovačnic, v katerih je življenje prav živahno. Mimo solarn v Oltri naplavila je toliko zemlje, da njeno stegno loči plitko drago Stanjon od koperskega zaliva.

V koperskem okraju sta še rečici Sv. Barbara in Rjeka. Prva nastane iz več lijakov jugovzhodno od Kopra in se izliva v drago Stanjon; druga pa izvira blizu Ospa, teče po karežanski dolini in se izliva pri mostu Stramar v milski zaliv. — Potok Kastjon pri Bujah je tudi precej dolg in se izliva blizu Umaka.

Draga teče nekoliko časa po jednakoimni dolini proti Lemu, pa se kmalu pod zemljo izgublja.

Fojbica izvira severno od Pasa blizu železniške proge pod imenom Borutski potok. Po zelo položeni dolini teče v večkrat uravnani strugi proti jugozahodu in se slednjič izliva v znano pečino (fojbo) pri Pazinu. V jeseni in po zimi ima zadosti vode, da goni nekaj mlinov.

Boljunščica izvira pod razvalinami grada Vranje in odvaja vodo izpod zahodnega obronka Učke. Njena dolina je zelo stisnjena in rečica se izliva po kratkem toku v Cepiško jezero, kamor je nanesla že precej zemlje.

Iz severovzhodne Istre odvaja nekaj vode tudi kranjska Reka. V njo teče (po Molni) potok Kljunik, ki prihaja od Pregarjev in Podgrada; potem pa Suhorica in Padež, ki izvirata pod Karlovico in Stražo, a se izlivata ob goriško-kranjski meji v Reko.

Tudi reška Rečina (Fiumera) izvira v Istri, v davčni občini Studena, izpod navpične stene, 325 *m* nad morjem. Ob njenem izviru stoji skalovje 6 *m* visoko, ki je od zgorej doli padlo. Ljudje pripovedujejo, da se je to zgodilo vsled potresa in da od

tedaj ima Rečina manj vode. Vrh tega se nahaja nedaleč od izvira, nekoliko severovzhodno od vasi Kukuljani, med sredo struge in desnim bregom, ponor z več odprtinami, ki požre velikansko množino vode. Zato je Rečina od srede junija do srede septembra navadno brez vode in mlini morajo počivati. Rečina teče po kačasto zavito ob istrski meji do Martinova sela, potem pa prestopi v Reško okolico.

Rudninskih voda je Istra zelo siromašna. Samo jedna žveplena toplica se nahaja pri Sv. Štefanu v motovunskem okraju. Ona izvira vzhodno od Oprtlja, na kraju državnega gozda, iz peščene naplavine, na podnožju velikanske skale in le 20 *m* nad morjem. Njena toplota iznaša 36—38° C. in je zelo zdravilna za kronične kožne bolezni, zastarela ulesa, škrofulozne otekline, otrpnenja, revmatizme, artritične bolezni, stare kile, želodčno zagatenost, hemorojide itd. Že l. 1822 je dal advokat dr. Bernardelli iz Trsta na svoje stroške preiskati to toplico, toda analiza je bila nepopolna. Še le l. 1858 so napravili pravo analizo v kemični delavnici c. kr. geologičnega državnega zavoda na Dunaju. Vsled tega je vlada l. 1859 poizvedovala, kako bi se dalo tam napraviti veliko kopališče, ali zarad pomanjkanja denarja je vsa stvar obtičala.

Pri Izoli je tudi slaba rudnica, ki ima le 16—17° C., morajo jo torej poprej segreti, predno jo hočejo rabiti.

Podnebje, živalstvo in rastlinstvo.

Podnebje Trsta in Istre je v obče milo, človeškemu zdravju prav prikladno. Le Kras in Čičarija imata zaradi ledene burje pozimi prav ostro podnebje, da ljudje in živina znatno trpé. Gola vapnena tla srčejo ravno tako slastno toploto, kot mokroto, ali poleti jo tudi odvračajo in zaradi izžarjevanja neizmerno povzdigajo toplino. Podnebje notranje Istre je torej neizrečeno spremenljivo, sebi nasprotujoče. Nasprotstva se ne ravnajo po letnih časih, nego so prav gosta tudi poleti, nastopajo kar nagloma v velikih skokih, tako da se v malo urah opazijo velikanski razločki topline. Neposredni uzrok tega razločka tekom dvanajstih ur — tudi poleti — je vedno burja, ki stisne živo srebro za 8—10°, včasi celo za 14—16° C.

Če ni burje novembra meseca, začne zima še le okoli božiča, in sicer z zmerno mrzloto, večkrat brez snega in leda. Ta dva sta jugozahodno od Čičarije prav redka, takorekoč le izjema. Tam doli je tudi pozimi mehko spomladansko podnebje, ako burja ne piha. Pri južnem vremenu pa nastopajo pogostoma tople nevihte celo novembra in decembra meseca. Zato vlada groznica in endemične bolezni (ki pa navadno niso smrtonosne), zlasti v okolici Pulja. Večkrat začenja spomlad že meseca februvarja, ali tedaj uniči prihodnja burja vse prezgodnje cvetje. In ravno ta „čista žena“ prodolži včasi zimo do srede aprila, potem pa nastopi kratko deževno vreme maja meseca, a za njim velika vročina, ki traja do pozne jeseni. Septembra in oktobra meseca se pojavi burja zelo redko, zato je takrat toplina skoro nespremenljiva, ker se razločuje le za 4—5° C. Ta dva meseca sta za Istro najprijetnejša ter najlepša z ozirom na prav bujno rastlinstvo. V srednji in južni Istri so poletni časi bolj izraženi, bolj ločeni, nego v severovzhodni Istri.

Nad višje ležečo Čičarijo plava čist in suh zrak, ki je pozimi včasi zelo oster, poleti pa ga hladijo redni vetrovi z morja. Tu so nasprotstva topline mnogo manjša, zato pa je podnebje tudi mnogo zdravejše. Navadno se natanko razločujejo le trije letni časi: poletje, jesen in zima, ker je spomlad tako kratka, da se njena prehajalna doba komaj opazi. Zima začenja novembra meseca, traja do aprila in prinaša mnogo snega. Mraz ni velik, živo srebro pade redko 8—10° C. pod ničlo; tudi poletna vročina ni prevelika, ker jo vetrovi in hladne noči zmanjšujejo, in doseže redko 27° C., nikoli pa ne preseže 30° C. Ker poleti zelo redko dežuje, zato nastopa navadno dolgotrajna suša. Iz nižavja sicer prihaja megla, ali severovzhodni veter jo razpodi po zimi in poleti, jugozahod pa spomladi in jeseni, ter prepreči kužne bolezni. Groznica je le malo znana, pač pa protin, unetje pluč in razni katari. Mrljivost znaša povprečno tri odstotke. Tudi motovunski okraj ima večkrat zelo spremenljivo podnebje, ker je bolj gorat in bliže Učke. Pare iz doline Mirne in državnega gozda prouzročujejo večkrat groznico med tamošnjimi prebivalci, vendar je podnebje pozimi precej milo in zdravo.

Obala ima namorsko podnebje, čeravno ne popolnoma oceanske. Srednja toplina znaša v

	januvarja	aprila	julija	oktobra	na leto,	najmanj,	največ
Trstu (26 *m*)	4·7°	13·0°	24·1°	15·3°	14·0°	—11·9°	36·0°
Pulju (32 *m*)	5·3°	12·7°	23·6°	15·1°	14·0°	— 8·4°	34·8°
Lošinju (14 *m*)	7·2°	13·8°	24·4°	16·7°	17·2°	—10·0°	36·0°

Padavine se množe od jugozahoda proti severovzhodu, torej navpično proti smeri pogorij, in dosežejo svojo največjo mero na najvišji planoti Krasa. V Pulju znašajo na leto 949 *mm*, v Piranu 1060 *mm*, v Trstu 1114 *mm*. Tudi na Krasu dežuje zadosti, ali na razbeljenem in razoranem vapnencu se mokrota izgublja v zemljo brez koristi. Največ dežuje seveda v zimski polovici leta: v Trstu 53 %, v Istri 60 %. V tržaški okolici pada dež od septembra do novembra, in sicer najbolj v oktobru; zelo deževen je tudi maj. V Istri traja deževna doba od oktobra do decembra, najmanj dežja pade od februvarja do julija. V Pulju pade povprečno od junija do avgusta v 21 dneh 190 *mm* mokrote in celo v juliju povprečno v 6. dneh 50 *mm*. Pomisliti pa je treba, da julija meseca izpari 3·8 *mm* mokrote na dan, zato so rastline koncem tople dobe kakor posušene. *)

Primorska ima torej milo zimo, izvzemši tiste dni, ko burja piše; dolgo in suho poletje (od maja do septembra uračunjeno).

Srednji tlak zraka znaša na severni obali Adrije 761·5 *mm*. Čim dalje se gre proti jugu, tem manjši je pritisek zraka, v Trstu n. pr. le 759·07 *mm* na leto (januvarja 761·2, aprila 757·9, julija 758·5 in oktobra 759·6).

V primorskih krajih odločujejo vetrovi o vremenu, zato se mornarji ne poprašujejo o tem, „kakošno vreme je danes“, nego „kakošen veter imamo?“ Redni vetrovi so oni, ki vejejo ponoči in pozimi s celine na morje, podnevu in poleti pa z morja proti celini. Zlasti severozahodni, namorski veter ohladi v vročih poletjih vsaj za nekaj ur neznosno vročino, ali ne sme se predolgo na njem stati, posebno ne, če je kdo razgret. V Istri sta najnavadnejša vetrova burja in pa vzhodnik (levante), zato jih imenujejo ob kratkem le „veter“ (vento).

Najsilnejši veter v Jadranskem morju, zlasti v Kvarnerskem zalivu, je burja. Ona piha od severnega severovzhoda,

*) Hann, Temperaturverhältnisse der öster. Alpenländer 1851—1880.

od severovzhoda in vzhodnega severovzhoda (greco levante). Če ni močna, jo imenujejo „borin“, ki poleti zlasti ob hrvaški obali zrak lepo ohladi, zato jo imajo prebivalci radi. Burja je na kraških planotah včasi tako silna, da ves promet otežuje, večkrat celo popolnoma onemogoči. Najsilnejše razsaja v večjih debrih, ki se s podnožij gora odpirajo proti morju. Burja lomi najdebelejše veje, izruje ali prelomi cela drevesa, meče na tla pešce, jezdece in celo težko naložene vozove. V Trstu je vrgla enkrat teško natovoren potni voz vojvode nasavskega s pomola sv. Karla v morje. Zato morajo v tem mestu, kedar burja hudo razsaja, vrvi po ulicah napeti, da se pešci za nje oprijemajo. Zlasti pozimi, ko so gore s snegom pokrite, je burja tako ledenomrzla, da ne ubrani pred njo tudi najtoplejša obleka.

Z največjo silo besni burja v Kvarnerskem zalivu, kjer je ladjam nevarna bolj nego kjerkoli drugod na vzhodni obali Jadranskega morja. Med Kamenjakom in otokom Unije brani ladjam vhod večkrat s tako silo, da je treba najprevidnejšega vodstva in skušenosti, drugače se lahko pripeti velika nesreča. Silnej moči vetra, ki ladjo biča in jo nazaj goni, pridružijo se še visoki valovi, ki žugajo na ladjo pljuskniti in jo preplaviti. Večkrat je odprto morje in pa obala ob Lošinju popolno mirno, a v notranjih kanalih in prelivih pa burja piha z nepopisno silo. Najsrditejša je v Vlaškem prelivu, v buki senjski in pred Senjem samim. Zato gledajo mornarji vedno na Velebit. Kedar se kopičijo na njegovih vrhovih veliki, beli, zaokroženi oblaki, in kedar se iz dolinic vzdigajo temne megle, tedaj je to znak, da se burja približuje, ali pa da se je morda že vzdignila. Tudi posebno nizka plima je znak približujoče se burje.

Mornarji se burje zato tako zelo bojé, ker večkrat pripiha nepričakovano iz kakega debra ali drage, tako da jih najde popolnoma nepripravljene, da ne morejo hitro jader strniti; potem ker piha navadno v kratkih, močnih sunkih („reffoli“) in prouzročuje nejednake valove, tako da se ladja vedno ziblje, a jarbola in jadrni drogi pokajo, včasi se celo prelomijo. Če je nebo oblačno, nastopa burja navadno manj silno, zato je med mornarji pregovor, da se sme ob jasnem jugu in temnem severovzhodniku brez nevarnosti na morje.

Burja se pojavi le redko poleti in tedaj ne piha posebno močno, nikoli dalje kot dva ali tri dni. Pozimi pa traja včasi z malimi presledki celo devet in petnajst dni, ali pa še več. Ona sčisti nebo, ker prepodi oblake proti jugu, pripravi počasi lepo, suho in zdravo vreme (ali ne za tiste, ki so na prsih bolni). Polagoma se burja spremeni v zmeren vzhodnik, ki se proti jutru poleže. Zatem nastopi tišina, potem pa se vzdigne severozahodnik, ki traja ob lepih letnih časih celo do večera.

Kakor se ozirajo mornarji zarad burje na Velebit, tako zaradi juga (sirocco) na Osorščico. Na tej se zbirajo pred jugom temni oblaki, kakor velik klobuk okoli vrhunca. Ti oblaki pokrijejo potem tudi Učko in Velebit in počasi se vležejo celo na nizke visočine: znak, da je jug tukaj. Tudi dolgotrajajoča visoka plima ga napoveduje. On prihaja sicer iz Srednjega morja, od jugovzhoda, ali v Kvarner sili od italijanske strani. Jug je mornarjem tudi nevaren veter, pa le kedar dolgo traja in močno nastopa. On izpodjé morje takorekoč iz dna gori in ga vzdigne, kakor bi bilo pod gladino votlo (to imenujejo mornarji „debelo morje“, mar grosso). Jug nastopa počasi, ojačuje se polagoma, tako da se mornarji lahko pripravijo, ali pa v zavetišče zbežé, ter veje precej jednakomerno, brez hudih sunkov. Najrajši nastopa v pozni jeseni, a pozimi se navadno menja z burjo, včasi tudi s katerim drugim vetrom. Traja pa navadno tri do devet dni, v zadnjem slučaju se tretji dan pojači. Ob jugu je nebo s temnimi oblaki pokrito, zrak poln pare, topel in vlažen, tako da dela človeka utrujenega, ohlapnega in lenega. Jug prinaša seboj precejšno toploto in provzročuje tudi pozimi 10°—15° C. topline. Zato ga spremljajo navadno silne plohe in tako visoke plime, da se morska voda razlije celo po mestnem tlaku v Trstu ali Benetkah. Ribjemu lovu pa je jug mnogo ugodnejši od burje, ki ribe prepodi.

Burja pa jug sta pozimi gospodujoča vetra v Kvarneru in takorekoč jeden druzega zamenjujeta, ali pa se med seboj za gospostvo celo bojujeta, in ta boj je mornarjem najnevarnejši. Spomladi pa in v toplejšem letnem času sledita jugovzhodniku pravi jug (ostro) in jugozahodnik (libeccio), katera navadno dež spremlja. Močni jugozahodnik je nevaren onim obalam, na katere prileti navpično, (torej zahodni Istri), zlasti tam kjer so

one strme. V takem slučaju se zaženejo valovi s strahovito silo na obalo in nastane tako kipenje, da vodeni prah štrca nad 35 *m* po obrežju navzgor.

Ostala dva glavna vetra, severozahodnik (maestro ali maestral) in severnik (tramontana) sta manj močna in škodljiva. Prvi veje le poleti in se vzdigne navadno med osmo in deveto uro zjutraj, narašča dopoludne, pojemlje proti večeru in se popolnoma poleže po solnčnem zahodu. Spremlja ga vedno lepo vreme. V vročem in suhem poletju je maestral prav zaželeno krepčilo za ljudi, ker zmanjšuje vročino in osvežuje otrpnele ude, vendar je pametno zavarovati pred njim vrat in prsa. Po noči ga zamenja navadno „borin“, t. j. lahek vetrič, ki pihlja s suhe zemlje proti morju. Severnik piha navadno le pozimi, prinaša mraz in mrzel dež, včasi celo točo. On pa ne veje istočasno po celem zalivu, nego zdaj tu, zdaj tam, traja malo časa, navadno pol dneva.

Vzhodnik (levante) in zahodnik (ponente) nimata na Jadranskem morju nikakošne važnosti, čeravno sta tudi navadna, zlasti prvi. Mornarji imajo za severovzhodnik, ki ni prava burja, še izraz greco; vsi drugi vetrovi imajo sestavljena imena iz že znanih izrazov, n. pr. „greco-tramontana“ = severni severovzhodnik, „levante-sirocco“ = vzhodni jugovzhodnik itd.

Živalstvo istrsko je precej siromašno, ako odštejemo mnogobrojne morske živali; med strupenimi kačami je znana n. pr. jedna sama vrsta. Poleg domačih štirinogatih živali nahajamo tudi nekoliko divjačine, n. pr. jazbece, zajce, veverice, podlasice, lisice in tem podobne živali; volkovi in medvedje se le včasi prikažejo v kastavskih gozdih. Istrski psi, bodisi lovski ali ovčarski, so izvrstne pasme in jako priljubljeni.

Domačo perutnino, zlasti kokoši in purane, goje po nekaterih krajih še dosti marljivo, mnogo pa je divjih golobov, jerebov, prepelic in kotornov. Prepelice se ustavljajo v Istri ob času njih selitve proti jugu, sloke pa, ko listje pada in potem zopet na povratku februvarja ali marca. Divje race, mahove sloke, povodni petelini, čaplje in sploh mnogo vrst plavuteževv in močvirnih ptic obletava pozimi Cepiško jezero, doline Karpana, Lema, Mirne okolico puljsko in sploh kraje, kjer se nahaja kako močvirje ali stoječa voda. Ob času selitve se zbirajo ptice v Istri iz vseh

krajev in od vseh strani sveta. Zato je pa tudi ptičji lov po vsej Istri prav priljubljena zabava; okoli Buj in Umaka love ptice celo za prodajo.

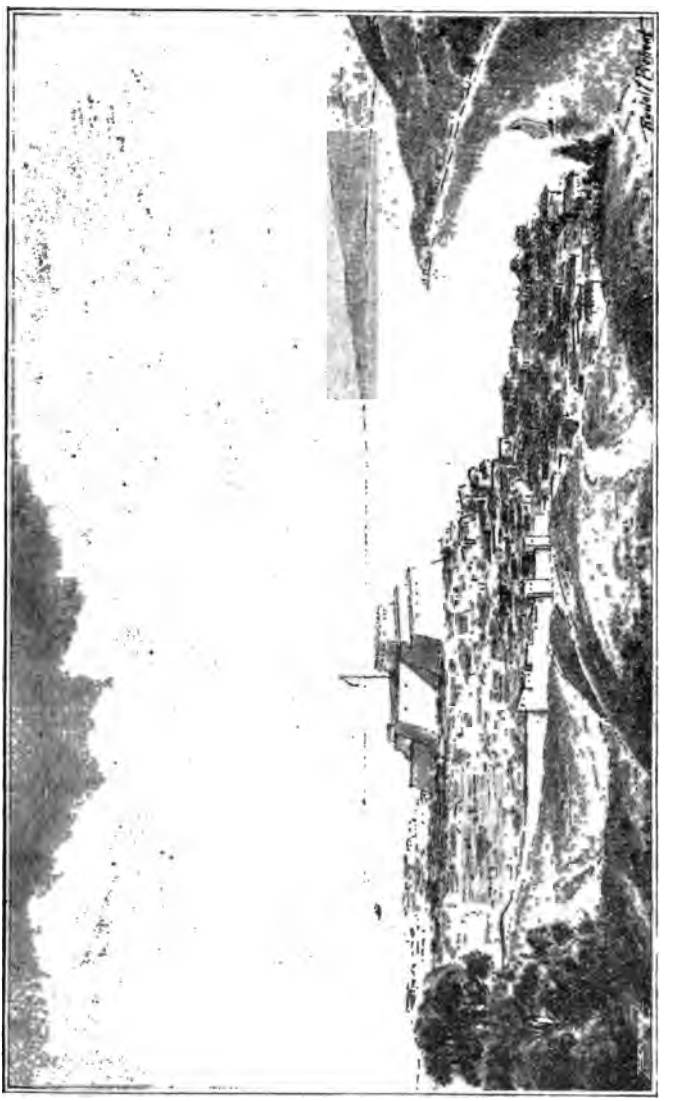

Trst od vzhoda.

Mnogo bogatejša je morska favna. Jadransko morje je sicer povsod bogato rib, najbolj pa ob istrski obali. Premnogo malih

zalivov, drag in drugih zajed daje mnogim, tudi redkim ribam mirno, prijetno in hrane bogato zavetišče. Na več krajih obale je mnogo zagrajenih ribnikov, kjer sedaj sicer ne goje več rib, pa ljudstvo jih še vedno imenuje „val, valago“. Tune love posebno v Kvarneru, ob izlivu Raše, pa tudi ob zahodni Istri. Lov na sardele se zlasti splača pri Rovinju, Poreču in Kopru. V Kvarneru so nekaj posebnega zelo priljubljeni norveški raki, „škampi“ imenovani. Najboljše ribe so dalje: luben (brancin), plošča, lokarda (škombro), in rudeča trilja (borbon). Tudi prav lepih školjk se dobi v obilici.

Rastlinstvo istrsko je mnogo južnejše, nego bi se dalo soditi po zemljepisni legi dežele; pa tudi bogatejše in različnejše, nego živalstvo. Počenši od agave, ki raste na prostem pri Rovinju in na Brijonskih otokih, pa do bukve, ki pokriva vrhunec Učke, imamo zastopane vse rodove in vrste južnoevropskega pasa. In koliko mnogovrstnosti glede barv, oblike in velikosti je zbrane med tema skrajnostima, ki sta si le 55 *km* oddaljeni! Nekateri otočiči, stegna in nizki deli obale so pokriti kakor preproga z lepodišečimi rastlinami, a v obče obrobljajo obalo skoro nepretrgoma plodonosni oljčniki, katerih drevesa precej visoko zrastejo.

Vednozelena cvetana sredozemskih dežela se pozna že ob tržaškem zalivu in ravno tu sega najbolj proti severu na celi zemlji (Miramar!) Po vsej srednji in južni Istri raste oljka in to dokazuje, kako mila zima je tam. Na Učki rastejo oljka, lavor in kostanj do 300 *m* nadmorske višine, nad njimi poleti zeleno hrastovje do 500 *m* in še višje gori pa sega bukovje. Krasni lavorjevi in kostanjevi gaji med Moščenicami in Opatijo, kakoršnih ni nikjer drugod ob Kvarneru, uspevajo zato tako dobro, ker rastejo na „rudeči zemlji“, katero je voda z gora doli sprala. Poleg lavorja raste mirta na Brijonskih otokih in v okolici puljski, ravno tam tudi plutov hrast. Na otokih rastejo rožiči na prostem.

Najbolj razširjeno drevo po vsej Istri je hrastovlje: cer, dob in graden, ki raste po celem polotoku. Cer in graden zrasteta posebno visoko v dolinah srednje Istre (okoli Motovuna) in na njih se je ukoreninila tudi oméla. Precej razširjeni so tudi bresti, bukve, gabri, jeseni, javori, češmini in več vrst brinja. Po nižjih

dolinah nahajamo topole in razne vrbe. Trta raste zelo bujno po vseh predelih, razun na višjih vapnenih planotah. Murbe, ciprese, akacije in platane uspevajo prav dobro.

Izmed sadnega drevja so najnavadnejši orehi, mandlji in leske (te posebno okoli Rovinja), bolj redki so kostanji. Prav dobro sadje dajejo hruške, jabolka, črešnje, marelice, smokve, slive, breskve, kutne, nešplje itd. Po senčnih, gozdnatih krajih je mnogo jagod (smokvic) in malin.

Raznovrstna žita uspevajo prav dobro, ali ne v potrebni množini. Zlasti daje pšenica zelo tečno in okusno moko. Turšica uspeva le tedaj, ako ji ne škoduje velika suša julija in avgusta meseca. Kedar je poletje deževno, (to se pa zgodi le vsako sedmo leto), tedaj dozori na istih njivah, ki so dale pšenice, rži in ječmena, tudi še ajda in proso. Gomoljik, repe, korenja itd. je zadosti.

Zelenjadi je okoli mest in krajev v obilici, tako da je veselje gledati take zelenice. Vse polno je raznih salat, radiča, luka, kopra, kapusa, zelja, špargljev, brokolov in artičok; po nekodi goje tudi buče in dinje. Gotovo je, da bi Istri ne primanjkovala nobena vrsta koristnih rastlin, ko bi se ljudje nekoliko bolj potrudili in skrbeli za umetno namakanje suhih predelov.

Mnogo je tudi rastlin, iz katerih se barvila in olje napravljajo, ali pa ki se dajo porabiti za kako orodje. V to vrsto spada n. pr. broč (rubia peregrina), ki raste v veliki množini po Istri med sečmi in grmovjem. Njegova korenika daje izvrstno rudečilo, s katerim se lahko barva volno, bombaž ali platno. Pravi žafran raste tu pa tam divje in uspeval bi tudi izvrstno, če bi ga hoteli gojiti; ravno tako tudi žafranon (carthamus tinctorius). Solnčnica raste celo divja, pa tudi med turšico, in iz nje napravljajo olje za svečavo. Kapari rastejo divje po starem zidovju in po razpokah vročih sten na več krajih obale. V veliki množini se nahaja v južni Istri lepa mastika, čije listje rabijo pri strojenju usnja, jagode za olje, smolo pa za zdravilo in hladilno pijačo, ki je v južnih krajih zelo navadna. Okoli Premantura in Medulina rabijo njegovo olje za svečavo, ribiči pa, da mreže namažejo. Feničansko brinje okoli Osora ima dišečo smolo, iz katere bi se napravljalo lahko kadilo. Ravno tam raste tudi „cistus“,

iz katerega se da napraviti lepilo. Tudi sumak raste v Istri, ali njegovega barvila nihče ne rabi. Vednozeleni trn (rhamnus infectorius) raste divje in njegove jagode dajejo dobre slikarske barve. Črešnjeva lavorika raste na južni strani Pulja; iz nje se napravlja znano zdravilo „aqua laurocerasi“. Plutov hrast raste divje v dolenjem primorju, le pri Pulju rabijo njegovo skorjo za pluto. Divji pušpan daje izvrsten les za škatlje in trobila. V ravno ta namen služi tudi les koprivovka ali ladonje (celtis australis), katerega goje le za lepoto, potem dren in šipkovo drevo.

V morju životarijo razne alge ob obali in okoli ostrovov v kvarnerskih prelivih. Podobne so dalmatinskim, ki so zaradi njih lepote daleč po svetu znane. Najnavadnejše, po vapnenčevih skalah (na suhem) živeče alge so: Caloplaca citninea (žveplenožolta), caloplaca callopisma (oranžnožolta), lecanora farinosa (umazano bela), verrucaria marmorea vel purpurescens (črna) in verrucaria nigrescens (črna).

Političen opis in prebivalstvo.

Razdelitev dežele.

Trst z okolico je občina in dežela za-se, kakor določuje avstrijska ustava od 26. februvarja 1861. Istra pa se deli po cesarski naredbi od 8. julija 1868 v šest okrajnih glavarstev; vrhu tega ima mesto Rovinj še svoj magistrat z lastnim pravilnikom. Okrajna glavarstva se dele na sodnijske okraje, katerih ima Istra šestnajst, in sicer obsega kopersko glavarstvo sodnije: Buzet, Koper in Piran; lošinjsko glavarstvo: Cres, Krk in Lošinj; pazinsko glavarstvo: Labin in Pazin; poreško glavarstvo: Buje, Motovun in Poreč; puljsko glavarstvo: Pulj, Rovinj in Vodnjan, ter vološko glavarstvo: Podgrad in Volosko.

Naslednji pregled kaže nam velikost vsakega posameznega dela, ter število in gostost njegovega prebivalstva po številenju od 31. decembra l. 1890.

Ime političnih delov	Ime sodnijskega okraja	Površje v hektarih	Absolutno prebivalstvo	Relativno prebivalstvo (na vsak km^2)
Samosvoje mesto **Trst** z okolico	**Trst**, mesto z lastnim pravilnikom . .	93·80 km^2	157.466	1670
Rovinj (magistrat)	**Rovinj**, mesto z lastnim pravilnikom .	61·58 km^2	9662	156·9

Ime okrajnih glavarstev	Ime sodnijskega okraja	Površje v hektarih	Absolutno prebivalstvo	Relativno prebivalstvo (na vsak km^2)
Koperščina	Buzet	386·64 km^2	17.742	40
	Koper	329·01 km^2	38.104	11·8
	Piran	108·91 km^2	18.909	173·4
	Vkupno	824·56 km^2	74.755	90·8
Poreščina	Buje	266·24 km^2	18.464	75
	Motovun	309·61 km^2	18.182	56·6
	Poreč	213·45 km^2	12.441	58
	Vkupno	789·30 km^2	49.087	60
Pazinščina	Labin	308·12 km^2	15.376	49·8
	Pazin	540·60 km^2	26.323	48·7
	Vkupno	848·72 km^2	41·699	49·3
Puljščina	Pulj	224·89 km^2	38.937	171·3
	Rovinj	157·06 km^2	4932	31·4
	Vodnjan	381·62 km^2	15.090	39·3
	Vkupno	763·57 km^2	58.959	76·9
Vološčina	Podgrad	421·52 km^2	16.340	38·7
	Volosko	337·61 km^2	27.119	80·6
	Vkupno	759·13 km^2	43.459	57·2
Lošinjščina	Cres	336·43 km^2	8.280	25
	Krk	388·63 km^2	19.871	51·1
	Lošinj	174·96 km^2	11.838	67
	Vkupno	900·02 km^2	39.989	44·4
Vsa Istra		4946·88 km^2*	317.610	64

Tržaška deželica se deli upravno v mesto Trst (122.000 pr.) v predmestja tržaška (25.000 pr.) in okolico tržaško (11.000 pr.). Predmestja so: Barkovlje, Greta, Rojan,

*) To številko najdemo, ako seštejemo površje občin po »Ortsrepertorium des österreichisch-illyrischen Küstenlandes, Wien 1894«

Škorklja, Kolonja, Kadin, Vrdéla (Vrdelj), Rocol, Gorenja Čarbola, Dolenja Čarbola, Sv. Marija Mandalena gorenja in Sv. Marija Mandalena dolenja. Tržaška okolica se deli v jednajst podobčin („kontrad", italijanski: contrade esterne, ville): Ščedna (Skedenj), Sv. Križ, Prosek, Kontovel, Opčine, Bane, Trebiče, Gropada, Padriče, Bazovica in Lonjer.

Na čelu podobčin stojé magistratovi komisarji (delegati), katere Slovenci imenujejo „župane", čeravno so ti prav za prav le magistratovi zaupni možje in sluge, ki dobivajo za svojo „službo" 30—50 gold. vsako leto. Oni spisujejo sovaščanom spričevala (seveda v italijanskem jeziku), prijavljajo jim oznanila, vračajo vabila in poročajo magistratu (večinoma ustmeno) o nujnih potrebah, popravah in napravah v dotični podobčini. Na svojih „uradih" imajo tržaški grb in samo italijansk napis. *)

Županije ali politične občine v Istri so zelo velike, tako jih ima na pr. kopeski okraj samo pet (katastralnih občin je 41, 2 mesti in 116 vasi); buzetski okraj samo dve (24 kat. občin, 1 mesto, 77 vasi); piranski okraj tudi le dve (6 kat. srenj, 2 mesti, 9 vasi s premnogimi zaselki in posameznimi hišami); creški okraj jedno samo (14 kat. srenj, 1 mesto in 11 vasij); lošinjski okraj tri (10 davčnih občin, 3 mesta, 7 vasi z zaselki); krški okraj sedem (20 srenj, 1 mesto, 65 vasi z zaselki); labinski okraj dve (20 srenj, 1 mesto, 1 trg in 20 vasi s premnogimi zaselki); pazinski okraj štiri (37 srenj, 1 mesto, 1 trg in 36 vasi s premnogimi posameznimi hišami); poreški okraj dve (17 srenj, 1 mesto in 17 vasi z zaselki); bujski pet (21 srenj, 3 mesteca in 20 vasi z mnogimi zaselki); motavunski okraj štiri (21 srenj, 1 mesto, in 20 vasi s premnogimi zaselki); vodnjanski okraj le dve (14 srenj, 1 mesto in 35 vasi z zaselki); puljski okraj jedno samo (19 srenj, 1 mesto in 13 vasi s premnogimi razstresenimi hišami); rovinjski okraj dve (7 srenj, 1 mesto in 18 vasi z zaselki); podgrajski okraj tri (46 kat. občin, 63 vasi) in vološki okraj štiri (48 srenj, 1 mesto, 2 trga in 45 vasi z zaselki. **)

*) Godina Verdélski. Opis in zgodovina Trsta in njegove okolice (1870), str. 87 in 89.

**) V Istri imenujejo posamezna bivališča dvore, kjer gospodarjev kmet stalno biva, in štancije, kjer se gospodar le začasno mudi, na pr. o trgatvi. Katuni (sorodno z lat. castrum) so stanovi pastirjev, kjer sir delajo.

Vsa Istra ima torej sedaj le 50 političnih občin (z mestom Rovinjem vred), a dosta manjša Goriška skoro trikrat toliko. Uzroka temu je iskati v političnih odnošajih Istre. L. 1863 je štela ona stotrinajset županij, (le v creškem okraju je bila tudi tedaj samo jedna). To prihaja od tod, ker je hotela italijanska večina v deželnem zboru istrskem ustanoviti same velike občine z več ali manj poitalijančenimi središči, da bi ta uplivala in vodila vso veliko občino. Ko se je pa začelo hrvaško ljudstvo v Istri zavedati in se zborova namera ni obnesla, skušajo sedaj zopet izluščiti poitalijančene občine iz čisto hrvaških in ustanoviti jih kot samostalne županije.

V cerkvenem obziru spadajo Istrani pod tri škofije: tržaško, poreško in krško, a vse tri pripadajo „ilirski metropoliji", ki ima svoj sedež v Gorici. Velika večina Istranov, namreč okoli 185.000 duš, spada pod tržaško-koprsko škofijo, ki šteje s Trstom in kraškim delom Goriške sedaj blizu 360.000 duš. Pod njo spadajo v Istri naslednji dekanati: Dolina, Jelšane, Kastav, Pazin, Pičan, Kršan, Buzet, Oprtalj, Umak, Piran, Koper, Krkavce in Ospo (Osap). Vseh župnij je v tržaški škofiji 113 (med temi 7 na goriškem Krasu), vikarijata 2, kuracija 1, župnijskih kooperatur 104 in kapelanij pri podružnicah 47 (brez goriškega Krasa).

Pod poreško-puljsko škofijo spada nekdanji beneški del Istre južno od Mirne (okrajni glavarstvi Poreč in Pulj) ter šteje blizu 110.000 duš. Dekanati so naslednji: Poreč, Rovinj, Motavun, Pulj, Kanfanar, Vodnjan in Labin. Vseh nameščenih župnij je 50 (in 28 nenameščenih), 15 kaplanij, 39 kooperatur in 8 beneficijev. V Poreču in Pulju sta katedralna kapitula, ki štejeta vsak po šest članov.

Krška škofija obsega vse Kvarnerske otoke, Rab in severno polovico Paga v Dalmaciji ter šteje 55.000 duš. Dekanati so: Krk, Vrbnik, Omišalj, Osor, Cres, Lošinj mali in provikarijat v Rabu, ki šteje 6700 duš. Vseh župnij je 20 (5 v Dalmaciji, med temi Novalja in Lun na Pagu), kuracij 23, ekspozituri 2, ekskurendnih kaplanij 5.

Bran v novi luki.
Tergestej.

Nova luka.
Stara borza.

Greta.

Ustava in uprava.

Po oktoberski diplomi 1860 in februarskem (26.) patentu 1861 sta Trst in Istra dve samostojni deželi avstrijsko-ilirskega Primorja ter vsaka izmed njih ima svoj poseben deželni zbor.

Deželni zbor tržaški je sestavljen iz ravno tistih mož, ki so ob navadnem času občinski odborniki; kedar pa cesar skliče deželne zbore, tedaj stopijo ti odborniki skupaj kot deželni zbor. Ta šteje 54 članov, od katerih voli mesto s predmestji 48 poslancev, a vsa okolica le 6, čeravno ima skoro polovico toliko volilcev, kot mesto. Ob času zborovanja vodi razprave tržaški župan (voljen na tri leta), ali če je ta zadržan pa podžupan. Posel deželnih odbornikov opravlja „municipijska delegacija“ (delegazione municipiale), sestoječa iz desetih članov pod županovim predsestvom.

Deželni zbor istrski ima sedaj svoj sedež v Poreču in sestoji iz triintridesetih članov: trije so virilni glasovi (škof tržaški, poreški in koperski), pet je vlastelinskih poslancev, jednajset iz mest, trgov in obrtnih krajev, dva iz trgovinske zbornice v Rovinju, ter dvanajset iz kmetskih občin. Vlastelinske poslance volijo vsi opravičenci v Poreču, mestne pa v sledečih voliščih: Rovinj (za se), Piran (za se), Koper, Milje, Izola in Buzet vkup; Poreč, Umag in Novigrad vkup; Pulj, Vodnjan; Motovun, Buje z Oprtljem, Vižinada vkup; Pazin, Labin in Plomin vkup; Volosko, Kastav, Lovran in Moščenice vkup; Lošinj mali in veliki, Cres in Krk vkup. Trgovinska in obrtna zbornica v Rovinju voli dva poslanca iz srede svojih svetovalcev ali njih namestnikov. Volišča kmetskih poslancev so v razprto tiskanih krajih: Rovinj, Poreč, Vodnjan in Pulj vole skupaj dva poslanca; ravno tako tudi Koper in Piran; Motovun, Buje in Buzet; Pazin in Labin; Voloska in Podgrad; Lošinj, Krk in Cres.

Pravico voliti v prvi skupini imajo vsi polnoletni vlastelini, ki so avstrijski podložniki in plačujejo vsaj 100 gold. direktnih davkov (brez vojne kontribucije). Korporacije in društva smejo voliti z vlastelini, ako imajo kako veleposestvo, občine pa ne. Poslance volijo volilni možje, od katerih pride jeden na vsakih 500 prebivalcev, dva pa na 750 in čez. Vsak volilec sme samo

v svojem volilnem okraju in sicer praviloma le osebno voliti. Če ima meščan ali tržan volilno pravico v več občinah, sme jo vršiti samo v tistem kraju, kjer navadno biva. Izvoljen sme vsakdo biti, ki je avstrijski podložnik, trideset let star, uživa vse državljanske pravice in vpisan v kateri koli volilni razred.

V deželni odbor volijo virilci, vlastelini in poslanci trgovske zbornice jednega; potem poslanci mest druzega; poslanci zunanjih (kmetskih) občin tretjega in plenum (iz celega zbora) četrtega odbornika.

V državni zbor na Dunaju pošilja Trst z okolico štiri poslance, in sicer dva iz mesta, jednega iz okolice in jednega iz trgovsko-obrtniške zbornice.

Istra pošilja v državni zbor po neposrednih volitvah štiri poslance, in sicer 1 izmed vlastelinov; 1 za istrska mesta in trgovinsko-obrtno zbornico; 1 iz kmetskih občin okrajev Poreč, Motavun in Buje; Koper, Piran in Buzet; Vodnjan, Pulj in Rovinj; in zadnjega iz kmetskih občin okrajev Pazin in Labin; Volosko in Podgrad; Krk in Cres; ter Lošinj.

Politiško upravo celega Primorja vodi c. kr. namestnik v Trstu. Od njega so odvisna c. kr. glavarstva ter magistrata v Trstu in Rovinju. Posamezne občine imajo svojo domačo avtonomijo, morajo pa še vrh tega opravljati posle „prenešenega delokroga“ (vojaško kontrolo, pobiranje užitnine itd.). Istra obsega šest okrajnih glavarstev in šestnajst sodnijskih okrajev (glej str. 49—50). Pri namestništvu v Trstu je tudi državni zemljiško-knjižni urad za vse Primorje in policijsko ravnateljstvo.

V Trstu je sedež deželnega nadsodišča (III. instancija) za vso Primorsko. Pod deželno sodišče v Trstu spadajo tudi sodnije Koper, Piran, Podgrad in Volosko. Vseh ostalih dvanajst sodnij spada pod okrožno sodišče v Rovinju. V Trstu in Rovinju se nahajata dotični advokatski in notarjatski zbornici. V Trstu je tudi trgovsko in menjično sodišče.

V Trstu je finančno deželno in davkarsko ravnateljstvo za vse Primorje. Od njega so odvisne finančne prokurature, davkarije in davkarski nadzorniki. V Kopru je finančno okrajno ravnateljstvo, od katerega so odvisna solna skladišča v Kopru in Piranu, potem solna prodajališča v Kopru in Piranu; dohodninarnice v Kopru, Pulju, Bujah, Cresu, Vodnjanu, Lošinju, Poreču, Buzetu, Piranu

in Rovinju; gozdarska urada v Motovunu in na Krku. Loterijska direkcija v Trstu je za vse Primorje. Carinarnice so v vseh lukah; v Trstu je glavna carinarnica. Večje garnizije finančne straže se nahajajo v Trstu in Kopru, manjše pa v Žavljah in Piranu.

Poštno in brzojavno ravnateljstvo za vso Primorsko in Kranjsko se nahaja v Trstu. Od njega je odvisnih v Trstu 8 in v okolici 9 poštnih uradov, v Istri pa 79. Izmed poslednjih so državni uradi v Kopru (pod vodstvom državnega uradnika), Pazinu, Pulju, Sv. Polikarpu (pri Pulju), Opatiji in Lošinju.

Ravnateljstvo gozdov in cesarskih posestev (domên) za Primorsko, Kranjsko in Dalmacijo je v Gorici, rudarsko glavarstvo pa v Celovcu. Najvišja vojaška oblast je vojaško zapovedništvo v Trstu, od katerega so odvisna krajna zapovedništva v Trstu, Gorici in Pulju.

Trst je sedež osrednje pomorske oblasti, od katere so odvisni luški kapitanati v Trstu, Rovinju, Pulju in Lošinju. Pod luški kapitanat v Trstu spadajo luški in zdravstveni uradi v Miljah, Kopru, Izoli, Piranu, Portorose in novi lazaret v Sv. Roku; pod luški kapitanat v Rovinju: Rovinj, Vrsar, Leme, Poreč, Valditorre, Novigrad in Umag; pod luški kapitanat v Pulju: Pulj, Fazana, Medulin, Krnica, Traget ob Raši, Rabac, Plomin, Moščenice, Ika in Voloska; pod Lošinj: Lošinj mali, Lošinj veliki, Sv. Petar, Cigale, Sušak, Unije, Osor, Ustrinje, Cres, Farazina, Krk, Punat, Torkul, Malinska, Klimno (pri Dobrinju), Baška nova in Vrbnik.

K avtonomnim uradom spada deželni melioracijski zavod in deželna hranilnica za Istro. Cestni odbori se nahajajo v vsakem sodnijskem okraju, okrajni šolski sveti pa pri vsakem glavarstvu. Okrajni nadzorniki so: v Kopru jeden za Slovence in Hrvate, drugi za Italijane; v Poreču jeden za vse glavarstvo; v Pulju jeden za hrvaške, drugi za italijanske šole glavarstev Pulj in Pazin; v Voloskem jeden za vse glavarstvo, v Lošinju jeden za Hrvate, drugi pa za Italijane. Deželni šolski svet za Istro ima svoj sedež v Trstu, a zboruje v Poreču.

Prebivalstvo sploh in njega gostost.

Kakor že rečeno, našteli so pri zadnji štetvi (31. decembra 1890) v Trstu z okolico vsega vkup 157.466 navzočih ljudi. Med

temi je bilo domačinov, ki so imeli v Trstu in okolici svojo domovinsko pravico 71.806, 63.609 Tržačanov pa je bivalo po drugih kronovinah avstrijskih in 1547 v ogerskih deželah (največ na Reki), 20.504 pa zunaj Avstrije.*) Nasproti je bivalo v Trstu z okolico 2001 tujec iz ogerskih dežel in 22.350 inostrancev, največ seveda iz Italije, t. j. 16.590 ali 10·54 %.

V Istri so našteli ob istem času 317.610 navzočih prebivalcev. Od teh je bilo domačinov 290.107, 19.896 Istranov pa je bivalo po drugih kronovinah avstrijskih in 5240 v ogerskih deželah (največ na Reki) in 3988 zunaj Avstrije. Nasproti pa je bivalo v Istri 3024 tujcev iz ogerskih dežel in 5620 inostrancev, največ iz Italije, t. j. 4145 ali 1·31 % (v Rovinju in Pulju po 2·64 %). Avstrijcev, seveda največ iz Primorske, južne Tirolske in Dalmacije, bivalo je l. 1881 v Italiji (zlasti v pokrajinah Benetke, Verona, Brešja, Mantova, Padova, Videm itd.) 15·790.**)

Glede na spol bilo je 31. decembra l. 1890 v Trstu navzočih 75.493 moških in 81.973 ženskih; v Istri pa 165.175 moških in 152.435 ženskih. Na 1000 moških prišlo je torej v Trstu 1085·8 žensk, v Istri pa 922·9 žensk. (V celi državi pride 1050 žensk na 1000 moških). Naravno je, da biva v Trstu mnogo več žensk, kakor moških (v ožjem mestu 64.299 proti 57.517 moškim, torej 1117·9 na 1000), kakor se ta razmera nahaja povsod po velikih mestih. Po drugih krajih pa je razmera med obema spoloma precej jednaka, pa tako da navadno moški prevagujejo (ženske hodijo bolj v mesta služit). Ogromen je prebitek moških nad ženskami v Pulju (19.906 proti 11.717) zaradi tamošnje posadke in ladjodelalnice. V Kopru se pa ta prevaga ne pozna toliko (4457 moških proti 3734 ženskam), čeravno je tam moška kaznilnica, solarna, gimnazija in moško učiteliščе.

Po telesnih in duševnih sposobnostih, potem po splošni izobrazbi je bilo l. 1890 v Trstu z okolico 105 popolnoma slepih, 93 gluhonemih, 318 blaznih, 75 slaboumnih in 32·5 % analfabetov ali illiteratov, ki niso znali ni čitati ni pisati (med njimi so seveda tudi otroci).

*) Za l. 1896 so proračunali, da biva v Trstu 61.730 duš iz drugih avstrijskih dežela, ki nimajo tam svoje domovinske pravice.

**) Od konca leta 1881 naprej ni bilo več splošnega popisovanja ljudstva v Italiji.

V Istri je bilo ob istem času 274 popolnoma slepih, 324 gluhonemih, 24 blaznih in 178 slaboumnih. Analfabetov je v Istri 70·6 %, (na Predarlskem le 16 %, v Bukovini pa celo 88 %).

Gostost prebivalstva predočuje naslednja preglednica:

Okraji	Mest	Trgov	Vasi in sel		Hiš		Prebivalcev	
			1880	1890	1880	1890	1880	1890
Trst (mesto) . .	1	—	—	—	1878	3465	74544	121816
Trst (predmestja)	11 predmestij	—	—	—	3618	3232	58475	24740
Trst (okolica) .	—	—	26	26	1916	1982	11825	10910
Rovinj	1	—	1	1	1111	1232	9522	9962
Koper	2	—	97	116	6114	6929	36127	38104
Buzet	1	—	75	77	2599	3340	16824	17742
Piran	2	—	8	9	3189	3195	17046	18909
Poreč	1	2	15	17	2060	2133	10569	12441
Buje	3	2	17	20	3060	3290	17150	18464
Motovun . . .	1	3	17	20	2771	3183	16474	18182
Pulj	1	—	13	13	2575	3365	31683	38937
Rovinj (okolica)	—	1	4	18	980	996	4417	4932
Vodnjan . . .	1	1	2	35	2725	3304	14618	15090
Pazin	2	—	35	36	4153	4735	25892	26323
Labin	1	—	20	20	2045	2639	14072	15376
Volosko . . .	2	2	44	45	4609	4838	23754	27119
Podgrad . . .	—	—	62	63	2467	2692	15936	16340
Lošinj	3	—	7	7	3032	3676	11923	11838
Cres	1	—	16	12	1564	1632	7910	8280
Krk	1	3	64	65	4071	4879	18089	19871

Gostost prebivalstva pa ni povsod jednaka. Iz statističnega pregleda na strani 49 se vidi, da stanuje v Trstu z okolico poprek 1670 ljudi na vsak km^2, v Istri pa 64 na km^2 (v celi Avstriji poprek le 62 na km^2). V mestu Trstu samem pa pride 40.600 ljudi na vsak km^2, v predmestjih 8250, v pravi okolici le 182 km^2. V Istri so najgosteje naseljene tiste občine, v katerih se nahajajo večja mesta, n. pr. koperska (290 ljudi na km^2), izolska (225·3), miljska (213), puljska (173·1), rovinjska (156·6) in piranska (154·5 ljudi na km^2). Najgosteje je naseljen piranski okraj zaradi njegove rodovitnosti (173·6 na km^2), najredkeje pa creski zaradi njegovih kraških tal (24·6 na km^2). Najredkeje naseljena občina je barbanska (22·3 na km^2), tudi zaradi nerodovitnih tal, potem pridejo creska (24·6), boljunska (29) in kanfanarska (30·6).

Po številjenju od l. 1890 pride v mestu Trstu na vsako hišo 34·6 prebivalcev, v predmestjih le 8, v okolici samo 5·5 (kakor v visokem gorovju na Goriškem). V celi Istri pride na vsako hišo 5·66 prebivalcev, v mestu Pulju 19, v Rovinju 8, v Kopru 7, v Piranu 7·3, v Poreču 6·8, v Cresu 5·7, v Krku le 5·1.

Po poklicu in opravilu nahajamo v Trstu največ obrtnikov, in sicer 28.371, od katerih je imelo 1295 še postransk zaslužek. Izmed teh jih je izdelovalo največ obleko in obuvala (10.781), potem je bilo največ deležnikov stavbarske obrti (2790), lesne obrti 2531, izdelovalcev pijač (2355) in živil (2038). Z železno in jekleno obrtjo se je pečalo 2011 oseb, z drugimi kovinami 427, s kameno in lončeno obrtjo 975, 1701 je bilo izdelovalcev strojev, orodja in inštrumentov; 827 tkalcev, 527 poligrafov, 391 izdelovalcev papirja in usnja, ter 314 kemikalij. Svoje posebne obrtnosti ni naznanilo 667 oseb.

S trgovino in prometom se je pečalo 24.559 oseb, od katerih je imelo še 833 postransk zaslužek. Trgovcev z blagom je bilo 7319, s prevažanjem po suhem se je pečalo 3306, po vodi 1969 oseb. Denarnih in kreditnih trgovcev je bilo 700, 11.265 pa se jih je pečalo z mešano trgovino.

Poljedelcev (vrtnarjev) in živinorejcev je bilo le 7967, od teh 707 s postranskim zaslužkom. Z ribarstvom se je pečalo 447, z gozdarstvom 54 in z rudarstvom 36 oseb.

Dvornih, državnih in deželnih uradnikov je bilo 4100 in od teh je imelo še 174 postranske dohodke; aktivnih vojakov 1995, drugih samostojnih oseb pa 899. Od rent in podpor jih je živelo 3772, v zavodih, šolah in preskrbovalnicah jih je bilo 2903, brez posebnega poklica (samostalnih) pa 1103.

V Istri pa je bilo največ poljedelcev in živinorejcev, vkup 153.343, od katerih se je pečalo še 5837 z drugimi opravki. Ribičev je bilo 3457, rudarjevv 707 in 228 gozdarjev.

Obrtnikov je bilo v Istri 17.095 (739 s postranskimi zaslužki) in sicer 4260 izdelovalcev oblek in obutali, 2152 stavbarjev, 2149 lesnih obrtnikov, 2104 obrtnikov železnin in jeklenin, 1337 izdelovalcev strojev, orodja in inštrumentov; 1835 izdelovalcev pijač, 748 prirejalcev živil, 736 kamenosekov in lončarjev, 369 tkalcev, 282 drugih kovinskih obrtnikov, 133 izdelovalcev kemikalij, 68 poligrafov, 50 papirarjev in usnjarjev, 165 pa brez določene obrti.

Trgovcev je bilo v Istri vseh vkup 10.534, od teh 719 s postranskimi zaslužki. Največ se jih je pečalo s prevažanjem po morju (3144) in po suhem (1308). Z blagom jih je trgovalo 1718, z denarjem in vrednostnimi papirji 16, z mešanim blagom pa 4984.

Aktivnega vojaštva je bilo 8630 oseb (v Pulju samem 8587), dvornih, državnih in deželnih uradnikov 2995 (116 jih je imelo še postranske dohodke) in le 271 oseb je imelo kak drug samostalen poklic. Od rent in podpor so živele 2204 osebe, 1523 jih je bilo v zavodih, šolah in preskrbovalnicah, 302 pa brez posebnega poklica.

Gibanje ljudstva.

Koncem leta 1869 je štel Trst z okolico 123.098 prebivalcev (70.100 v pravem mestu, 42.455 v predmestjih in 10.333 v okolici), l. 1880 pa 144.844, torej je narastlo prebivalstvo v omenjenem desetletju za 21.746 glav, ali za 17·66 odstotkov. Od l. 1880 do 1890 pa je narastlo vse prebivalstvo le za 12.622 glav ali 8·71 odstotkov. Opomniti je, da se prebivalstvo v okolici nič ne množi, ker se njena gmotna sredstva nič ne zboljšujejo in se mora torej delavno ljudstvo v Trst in drugam seliti.

Istra je štela l. 1857: 230.328, l. 1869 pa 254.905 prebivalcev, torej v tej dobi za 24.577 ali 16·70 % več. L. 1880 je poskočilo prebivalstvo na 292.006 duš, torej za 14·55 %; l. 1890 pa na 317.610, torej v zadnjem desetletju za 25.604 ali 8·76 % več. Najhitrejše se množi prebivalstvo v puljskem okraju. Tu je

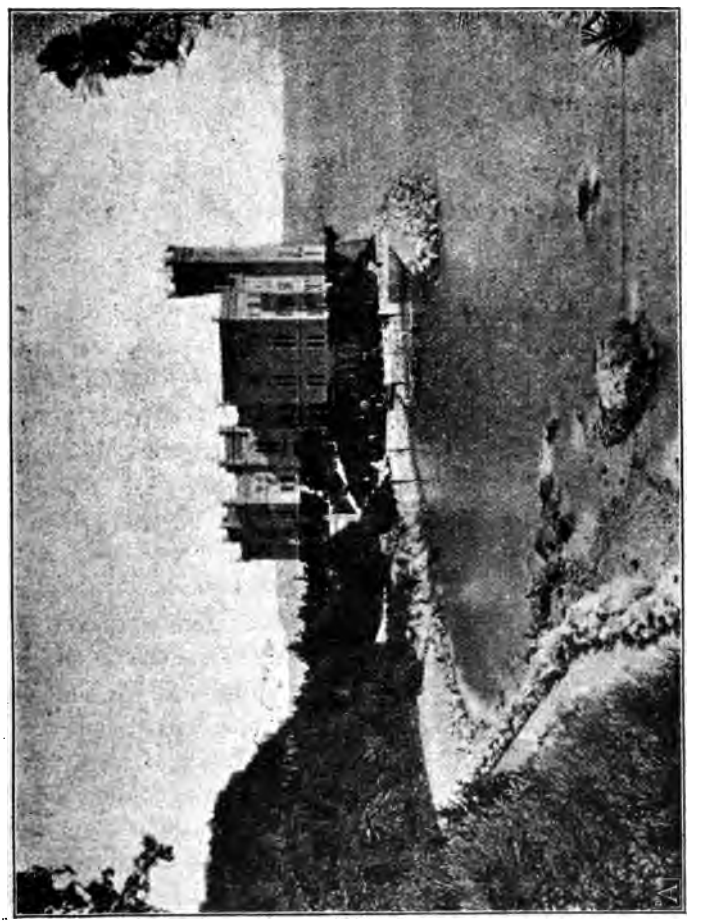

Miramar.

bilo l. 1869 le 16.324 duš, l. 1880 pa že 31.683 torej za 94·08 % več in leta 1890 celo 38.937, torej za 22.89 % več, nego v prejšnjem desetletju. V mestu samem je bilo l. 1880: 20.950 ljudi, l. 1890 pa 26.742, torej za 27·65 % več v jednem desetletju. Precej narašča prebivalstvo tudi v koperskem glavarstvu

(1869: 62.149; 1880: 69.997; 1890: 74.755) in deloma tudi v poreškem (1869: 39.460; 1880: 44.193; 1890: 49.087). Le malo pa napreduje gostost prebivalstva v vološkem glavarstvu (1869: 37.265; 1880: 39.690; 1890: 43.459) in najmanj v lošinjskem (1869: 35.917; 1880: 37.922; 1890: 39.989).

Ženitve se sklepajo v zadnjih letih, posebno po velikih mestih, vedno redkejše, a na deželi tega ne opazimo, zlasti po južnih pokrajinah ne. Tako je bilo v Trstu 1892. l. 18 zakonov (1·57 %) manj, nego l. 1891; v Istri pa jih je bilo 258 (11·15 %) več. Vseh porok je bilo l. 1892 v Trstu in okolici 1128 (7·26 %), v Istri pa 2572 (8·32 %), največ v lošinjskem okraju (14·47 %). Ženinov je bilo v prvi deželi do 24 let starih 136, od 24—30: 488, od 30—40: 333, od 40—50: 108, od 50—60: 40 in čez 60: 23; nevest pa do dovršenega 20. leta 135; od 20—24: 280, od 24—30: 362, od 30—40: 247, od 40—50: 79, čez 50: 25. Najbolj so se ženili pozimi (29·17 %) in v jeseni (27·48 %) do novega leta. Udovcev se je oženilo 14·27 %, udov pa omožilo 8·24 %. V Istri je bilo istega leta ženinov starih do dovršenega 24. leta 489, od 24—30: 1213, 30—40: 572, 40—50: 179, 50—60: 75; čez 60: 44; nevest pa do 20. leta 543, od 20—24: 952, 24—30: 665, 30—40: 260, 40—50: 109, čez 50: 43. Najbolj so se ženili v jeseni (42·57 %) in pozimi (32·58 %). Udovcev se je oženilo 19·32 %, udov pa omožilo 12·05 %.

Novorojenih je bilo leta 1892 v Trstu z okolico 4752 (1·3 % manj dečkov, nego deklic), za 262 (5·23 % manj, nego poprejšnjega leta. Nezakonskih otrok je bilo 17·82 %, mrtvorojenih pa 6·35 %. Po ženitvi bilo je pozakonjenih 3·54 %. Umrlo jih je pa tudi 9 (0·19 %) manj, nego l. 1891. V Istri je bilo živorojenih 11.473, 150 (1·9 %) manj od prejšnjega leta, a smrtnih slučajev 8769, za 295 (5·11 %) več, nego l. 1891. Nezakonskih otrok je bilo 2·66 % (pozneje legitimovanih 2·19 %), mrtvorojenih pa 1·99 %. Med rojenci je bilo 4·70 % več dečkov, kot deklic.

Mrljivost je največja med otroci do 5. leta ter je znašala v Trstu 1841 (za 9·35 % manj, kot 1891) in v Istri 4104 (— 9·52 %) slučajev. V dobi do 10 let je umrlo 44·76 % moških in 41·08 % ženskih, med 60. in 70. letom 11·42 % moških in 10 % ženskih, med 70. in 80. letom 8·61 % moških in 11·21 % ženskih. V isti starosti je umrlo l. 1892 v Istri: 52·18 % moških

in 49·98 % žensk; 8·55 moških, 8·05 žensk; 9·38 % moških in 10·79 % žensk. Pri mnogih pa starost niti znana ni bila.

Če primerjamo število novorojencev z umrlimi, najdemo v Trstu z okolico 34 novorojencev več, v Istri pa celo 2704 oseb več. Istega leta se je preselilo v Trst 1002 oseb (372 moških, 630 žensk), torej je znašalo civilno prebivalstvo Trsta z okolico koncem l. 1892, če prištejemo prebitek novorojencev in prispevek priseljencev 157.734 (74.395 moških, 83.339 žensk). Vštevši še 2995 aktivnih vojakov in domobrancev, imel je Trst z okolico 31. decembra 1892: 160.729 prebivalcev.

Iz Istre so se izselile omenjenega leta 402 osebe (251 moških, 151 žensk). Če te odštejemo, a prištejemo prebitek novorojencev (1255 moških, 1047 žensk), najdemo vkupno število civilnega prebivalstva za l. 1892: 314.144 glav. Poleg teh je bilo še 8630 vojakov, mornarjev in domobrancev, torej je znašalo efektivno prebivalstvo Istre dne 31. decembra 1892: 322.774 glav.

V državno zvezo so sprejeli l. 1892 pod Trst in okolico 93 ljudi (48 moških, 45 žensk). Med temi je bilo največ Italijanov, t. j. 71 (34 moških, 37 žensk) in 13 oženjenih, do 14 let starih 28 (15 moških, 13 žensk), do 24 let 16 (6 moških, 10 žensk), čez 24 let 27 (13 moških, 14 žensk). V Istro so sprejeli istega leta le 13 oseb, in sicer 10 iz Italije (5 moških, 5 žensk). Šest poslednjih je bilo samcev, štirje pa oženjeni, čez 24 let starih je bilo pet.

Odpustilnico je dobilo l. 1892 iz Trsta in okolice 32 oseb (19 moških, 13 žensk), in sicer 19 v neznane države, 7 v Italijo, 3 na Ogersko, 2 v Egipet in 1 na Angleško. Med njimi je bilo 19 neoženjenih (12 moških, 7 žensk), 8 oženjenih in 5 udovcev. Iz Istre so odpustili 31 oseb (22 moških, 9 žensk), in sicer 18 v neznane države, 9 v Italijo, 2 v Srbijo, 1 na Reko in 1 na Prusko. Neoženjenih je bilo 13 (11 moških, 2 ženski), oženjenih 5, drugi pa udovci.*)

Prebivalci po veri in narodnosti.

Ogromna večina prebivalcev Trsta in Istre je rimo-katoliške vere. Število vseh drugovernikov znaša v Trstu le

*) Statistische Central-Commission, Bewegung der Bevölkerung im Jahre 1892, Wien 1895.

8053, v Istri pa 1073, torej vkupno 9126. Med temi je največ izraelitov, namreč v Trstu samem 4708 ali 2·98 % vseh meščanov. Znatno je tudi število pravoslavnih (zlasti v Trstu), ki štejejo 1369 glav, ter 1302 protestanta. V puljskem okraju biva 790 drugovernikov, t. j. 328 pravoslavnih, 290 protestantov in 161 izraelitov. V vasi Peroj blizu Fazane (puljski okraj) biva 218 pravoslavnih, katerih predniki so se že l. 1658 iz Boke kotorske in Črnegore v Istro preselili. V koperski kaznilnici so našteli l. 1890 : 98 drugovernikov, med temi 89 pravoslavnih. V občini Volosko bilo je istega leta 115 drugovernikov in od teh 94 v zdravilišču Opatija.

Samostana sta v Trstu le dva: oo. kapucinov v Podnarezu in benediktink pri sv. Ciprijanu že od l. 1302. Poleg tega imajo dunajski oo. mehitaristi svoj gostinjec v Trstu, potem so še usmiljenke za postrežbo bolnikov, dekle milosrčnice (v bolnišnici za otroke), sestre N. G. Sijonske in šolske sestre III. reda, ki podučujejo na slovenski dekliški šoli sv. Cirila in Metoda.

V Istri imamo (v tržaško-koperski škofiji) samostan malih bratov in kapucinov v Kopru, frančiškanov v Pazinu in Piranu ter benediktincev v Dajli. V Kopru so še tretjerednice, na Voloskem in v Iki pa milosrčnice. V poreški škofiji bivajo mali bratje v Rovinju, sestre previdnosti v Poreču, Rovinju in Pulju, sestre božjega Odrešenika pa v Sv. Pelagiju pri Rovinju. Primeroma mnogo samostanov je v krški škofiji, namreč frančiškani (provincija sv. Jeronima) v Košljunu, Nerezinah in Kampori (na Rabu); malih bratov na Cresu; tretjega reda ilirskega v Krku, Glavotoku, Dubašnici in Martinščici. Benediktinke imajo svoje samostane v Krku, Cresu in Rabu; tretjerednice v Rabu; usmiljenke v Velikem in Malem Lošinju; milosrčnice sv. Vincenca a P. v Lošinju (malem) in Cresu.

Kakor sploh na Primorskem, dotikata se tudi v Trstu in Istri dve veliki narodnostni plemeni, t. j. slovansko in romansko. Slovanstvo doseže tu svojo najskrajnejšo mejo proti jugozahodu in romanstvo skrajno točko proti severovzhodu. Z ozirom na mnogoštevilnost teh plemen izgubé se skoro popolnoma Nemci, ki bivajo v znatnejšem številu le v Trstu in Pulju; vseh vkup so našteli l. 1890 v Trstu z okolico 7107, v Istri pa 5904.

Meja med Slovenci in Italijani v Trstu se ne da določiti, ker je v predmestjih in bližnjih krajih prebivalstvo zelo pomešano. Gorenja okolica se pač lahko imenuje popolnoma slovenska. V Istri govoré italijanski ob vsej obali tjadoli do izliva Draganje, zlasti v mestih Milje, Koper, Izola in Piran ter v obližju teh mest, posebno če spadajo raztresene hiše pod mestne duhovnije, n. pr. Brtoki, Škocjan, Sv. Marko, Sermin in Oltra.

Draganja pa naznačuje približno mejo med Slovenci in Hrvati. Vendar se ljudska govorica močno približuje hrvaščini tudi že v nekaterih selih na severu Draganje, n. pr. v Šempetru na gori in Koštaboni. Nasproti pa se imenujejo prebivalci v Topolovcu (Herovih), Gradinji in še celo v Šterni „Slovence“, doma govoré mešano, v cerkvi in šoli pa sedaj le hrvaški. Mešano je prebivalstvo tudi v Smokvici in Movražu, ker sta ta dva kraja nekdaj spadala pod buzetski okraj. Na Kozlerjevem zemljevidu so prišteti Slovencem vsi prebivalci, ki spadajo pod osapsko dekanijo, torej tudi oni v Sočergi, ki se štejejo za Hrvate, Jelovici, Vodicah, Golcu in Poljanah.

Slovence v severovzhodni Istri onstran glavne ceste imenujejo Brkine; tostran so pa „Čiči“. Kozler prišteva Slovencem prebivalce krajev Podgrad, Velobrdo in Jelšane; a Račice, Starada in Pasjak pa ne, čeravno so tudi ti spadali pod podgrajsko sodnijo, torej so bili vedno v zvezi s čistimi Slovenci. (Munci in Žejanci so spadali n. pr. pod završniško gosposko, Jelšanci pa pod gutniško). Resnica pa je, da govoré v Račicah, Staradi in Jelšanah pomešano, pol slovenski, pol hrvaški, a v Pasjaku in Sapjanah bolj hrvaški.

Sicer pa je neizrečeno težko določiti pravo mejo med Slovenci in Hrvati, ker jedno narečje v drugo prehaja. V prejšnjih časih so šteli n. pr. vse kajkavce sploh k Slovencem. Kajkavcev so našteli l. 1861 v podgrajskem okraju (Jelšane in Starada) 4796; v buzetskem okraju, ki je ves kajkavsk, 10.485 duš, takoimenovani Fučki; v prtoljski dekaniji (tudi „Fučki“) 8032; v umaški dekaniji, „Šavrini“ *), 7319; v motovunski de-

*) Šavrine (ker so bili pod cesarjem, „sovranom“ ?) imenujejo tudi „Podgorce“ okoli Kopra in Pomjana do Rakitoviča, ki govoré vsi slovenski.

kaniji (Kaldir, Karojba, Novaki, tudi „Šavrini“) 1250; v kršanski dekaniji (Dolenjavas) 1037 in v pazinski (Zamasek) 386, vkupno torej 33.305. Ob istem času so bili našteli pravih Slovencev 34.446, torej vseh kajkavcev vkup 67.751.

Še težje je določiti mejo med Hrvati in Italijani. V obče se ta meja vleče vzporedno z zahodno obalo in ni, izvzemši pri Balah in Vodnjanu, nikjer več kot dva kilometra od nje oddaljena. Italijani zapremajo torej okoli 575 km^2 istrskega površja. Popolnoma, ali večinoma italijanski so le kraji (razen že pri Slovencih naštetih): Žalborna, Novigrad, Sv. Lovreč, Umag, Vrsar, Poreč, Rovinj, Bal, Vodnjan, Fazana, Galežan in Pulj; njih prebivalci govore brez izjeme beneško narečje. Hrvati okoli Pazna jih imenujejo Latine in imajo jih za zvite ljudi. V zadnjih 15—20 letih se je poitalijančilo tudi mnogo Hrvatov v Materadi in Petrinju.

Tudi Hrvati, ki prebivajo na 4366·5 km^2 istrskega površja, se med seboj dijalektično precej razločujejo. Vrh tega so prebivalci nekdanje beneške Istre mnogo višjega stasa, bolj Črnogorcem podobni in govore čist jezik, (nekdanji avstrijski Istrani pa bolj slovenski). Tudi v Promanturščini govore lepo hrvaščino (sami „štokavci“). Prebivalce nekdanje pazinske grofije (tjedoli do Plomina) so imenovali Bezjake, a sami sebe so nazivali „kraljevce“, tudi „muškardine“ (tiste, ki imajo „korajžo“).

„Čakavščino“ govorijo po vsi vzhodni Istri, od Pazina do Roverije in Barbanščine. Tu so odločni „ikavci“, tako da govorijo celo „grem domi“. Tudi takoimenovani „Čiči“ v Račjivasi, Podgačju in Lanišču so „čakavci“. — Na otokih pa izgovarjajo povsod *ca*.

Čiče imenujejo prebivalce vasi Mune, Žejane, Brgud, Jelšane, Starada, Lipa, Skalnica, Golac, Vodice, Lanišče, Brest, Sušnjevica in Brdo, ter jih našteli l. 1861: 10.074; njih vasi imajo vsa slovanska imena, znamenje, da so se Vlahi še le za Slovenci naselili. Srednji Istrani jim pravijo Vlahi Čiribirci, dočim so Vlahi Arbanasi (potomci Dalmatincev in Ercegovcev?) Hrvati na južni strani Raše, Žmina, Kringe in Baderne.*) Blizu Kranjske meje bivajoči Čiči govore slovenski, ali pa hrvaški, le v vaseh Mune in Žejane še sedaj rumunski ali čiribirski

*) Primeri: Novice, 1857, str. 35.

Pred tremi desetletji so razumeli ta jezik še skoro vsi Čiči.*) Jakob Volčič je trdil, da so to prisiljeni „cincari“ (Macedo-Vlahi).

Učka.

Pogled na Labin.

Pri zadnjih štetvah se niso več ozirali na narodnost, ampak le na „občevalen jezik“, zato nimamo natančnih podatkov,

*) Tukaj podamo nekoliko vzgledov, kakošen je čiribirski jezik: »Mušato fetice, oč vire« = lepa deklica, sem hodi. »Pas dormí« = pojdi spat. »Draku te cire« = vrag te vzemi. »Sto anj« = sto let. »Prevtu« = presbyter, prette. (Jakob Sajovec je sestavil kratek vlaško-slovensk slovar: Novice, 1857, 254).

koliko prebivalcev spada tej ali drugi narodnosti. Leto 1850. je bilo zadnje, ko so šteli še po narodnosti, in tedaj so našli v Trstu z okolico 26.948 Slovencev (P. Kozler jih je računal leta 1854 : 33.414) in 51.695 Italijanov, v Istri pa 38.878 Slovencev, 88.343 Hrvatov in 85.778 Italijanov.*) (Kozler je računal 38.000 Slovencev, 136.000 Hrvatov in 61.000 Italijanov.)

Po občevalnem jeziku so našteli l. 1880 v Trstu 26.263 Slovencev in sicer v mestu le 2.817, (v predmestjih pa 12.812), 88.887 Italijanov (v predmestjih 36.605), 5.141 Nemcev, 126 Srbohrvatov, 92 Čehov. Istega leta je bilo v Istri: Hrvatov 121.732, Slovencev 43.004 in Italijanov 114.291.

Leta 1890 so našteli v Trstu 27.725 Slovencev (8564 + 9332 + 9829), 100.039 Italijanov, 7.107 Nemcev, 404 Srbohrvate in 140 drugih. V Istri je bilo istega leta 44.418 Slovencev (v Koprščini 27.343, Vološčini 13.640, Puljščini 1.560, Poreščini 1.427, Pazinščini 390 in Lošinjščini 49), 140.713 Srbohrvatov, 118.027 Italijanov in 5.004 Nemcev.

Načudnejše je, kako je tako silno poskočilo število Italijanov v Trstu, čeravno vemo, kako zeló se selé Slovenci v to mesto s Krasa in z Goriškega sploh.

Gledé skoro jednakomernega števila Slovencev v Istri je treba opomniti, da so l. 1890 šteli prebivalce mnogih vasi za Hrvate, kateri so poprej veljali za Slovence, n. pr. v buzetki občini v Vrhu, Sovinjaku, Draguču in mestu Buzetu. L. 1890 so razločevali Slovence le še v Movražu, Sočergi, in deloma v Črnici.

Tudi Italijanov izkazujejo v Istri kakih 25.000 preveč. Zlasti v občinah Umag, Buje in Oprtlje zapisali so premnogo Hrvatov za Italijane. Ako te odštejemo, najdemo, da biva v resnici v Istri le okoli 93.000 Italijanov ali 30%.

Največji kraji v Istri.

Istra ima mnogo velikih županij. Nad 2000 imajo skoro vse istrske županije, nad 5000 pa naslednje politične občine: Pulj (38.937), Kastav (16.476), Pazin (14.968), Buzet (14.783), Piran (12.326), Koper (10.706), Labin (10.379), Rovinj (9662), Vodnjan (9.151), Poreč (8.485), Cres (8.280), Mile (7.651), Lošinj mali (7634), Dolina (7470), Podgrad (7171), Izola (6583), Pomjan

*) Czörnig, Ethnographie der öster. Monarchie, str. 77 in 78.

(6338), Buje (6331), Lovran (6058), Pasjavas (5939), Motovun (5557), Materija (5282), Oprtalj (5263) in Plomin (4997).

Večjih mest pa Istra nima, izvzemši Pulja. Blizu 10.000 ima jedino še Rovinj. Od 5—10.000 imajo mesta: Koper (8191), Piran (7224), Vodnjan (5087); od 2—5000 pa: Lošinj (4928), Izola (4896), Mile (3357), Buje (2728), Poreč (2685), Labin (2404). Vsi kraji nad 2000 imajo skupaj 75.914 prebivalcev, (približno toliko, kot Krakov), ali 23·8% vsega istrskega prebivalstva.

Najvažnejši kraji v Istri so naslednji:

Kraj	Po štetvi od 31. dec. je bilo v njem:					
	Hiš	Prebivalcev	med temi			
			Hrvatov	Slovencev	Italijanov	Nemcev
Pulj, mesto s predmestjem	1389	26742	?	1480	?	4400
Rovinj, mesto	1232	9662	22	9	9207	124
Koper, mesto	1161	8191	195	135	7512	56
Piran, mesto	989	7224	3	9	7130	15
Vodnjan, mesto	1077	5087	?	—	5014	—
Lošinj mali, mesto	1488	4928	?	—	?	—
Izola, mesto	625	4896	—	6	4845	8
Cres, mesto	804	4645	?	—	?	—
Mile, mesto	361	3357	—	—	3357	—
Buje, mesto	448	2728	?	—	?	—
Poreč, mesto	388	2685	?	?	?	—
Labin, mesto s predmestjem	389	2404	15	9	1369	4
Punat, vas	504	2120	2112	—	3	—
Baška, vas	410	2058	2010	5	13	4
Lošinj veli, mesto	621	1850	1850	—	—	—
Pazin, mesto	283	1792	?	?	?	—
Bal, trg	325	1651	?	—	?	—
Omišalj, kaštel	446	1647	1647	—	—	—
Vrbnik	339	1639	1637	—	1	—
Krk, mesto	311	1605	?	—	?	—
Vrsar, vas	251	1470	?	—	?	—
Umag, mesto	172	1346	?	—	?	—
Galežan, vas	279	1241	?	—	?	—
Motovun, mesto	255	1226	?	—	?	—
Novigrad, mesto	208	1225	?	—	?	—
Opatija, zdravišče	163	1192	240	213	63	408
Lošinj	241	1180	683	—	496	1
Volosko, trg	149	1118	?	—	?	—

Kraj	Po štetvi od 31. dec. je bilo v njem:					
	Hiš	Prebivalcev	med temi			
			Hrvatov	Slovencev	Italijanov	Nemcev
Medulin, vas	189	1091	1024	2	30	3
Vižinada, mesto	211	1010	?	—	?	—
Draga, baščanska	267	994	994	—	—	—
Klana, vas	173	934	934	—	—	—
Črni vrh, vas	195	902	?	—	?	—
Pasja vas, vas	193	888	—	877	8	1
Tar, vas (Poreč)	170	831	?	—	?	—
Boljunec	186	830	—	819	11	—
Višnjan, trg	158	827	?	—	?	—
Žminj, trg	209	789	?	—	?	—
Dolina, vas	158	759	—	759	—	—
Bergud veli, vas	136	746	732	14	—	—
Šmarje, vas	136	743	—	743	—	—
Mune velike, vas	105	728	725	3	—	—
Rovinjsko selo, vas	141	692	623	—	63	—
Beli	187	688	687	—	1	—
Kerkavce	143	622	6	577	29	—
Fazana, vas	122	616	?	—	?	—
Kastav, mesto s predmestjem	115	603	603	—	—	—
Podgrad, vas	95	588	—	558	20	8
Premantura, vas	157	574	?	—	?	—
Kanfanar, trg	117	567	?	—	?	—
Hrušica, vas	98	559	—	559	—	—
Buzet, mesto	155	540	55	6	460	2
Lovran, trg	126	513	309	2	157	2
Opertalj, trg	122	492	?	—	?	—
Dobrinj	334	484	480	—	1	—
Jelšane, vas	78	431	—	431	—	—
Lovreč, vas	63	418	?	—	?	—
Gračišče, vas	83	383	383	—	—	—
Lindar, vas	73	330	330	—	—	—
Tinjan, trg	52	294	?	—	?	—
Plomin, trg	72	277	?	—	?	—
Pomjan, vas	53	270	8	257	4	—
Pičan, vas	63	253	253	—	—	—
Moščenice, trg	75	225	225	—	—	—
Barban, trg	56	187	93	4	89	—
Roč, vas	39	164	2	8	149	3

Gmotni napredek.

Poljedelstvo.

Poljedelstvo je še sedaj v Istri na zelo nizki stopinji, čeravno bi se lahko še zdatno povzdignilo vsled svojih prirodnih odnošajev. Nekoliko res zavirajo napredek suha in neplodna tla, ali najbolj je temu krivo pomanjkanje racijonalnega obdelovanja zemlje. Veliki posestniki se le malo zmenijo za svoje kolone, ne dajajo jim zadostnih sredstev za obdelavanje zemljišč in tudi malih posestnikov nihče ne spedbuja, da bi zboljšavali svoje polje. Vrhu tega izgubljajo poljski pridelki vedno bolj svojo ceno in poljedelec postaja vedno bolj malomaren.

Da bi vsaj nekoliko povzdignili narodno gospodarstvo, ustanovili so l. 1868 v Rovinju „istersko poljedelsko zadrugo“ (Societa agraria istriana), ki je štela koj od začetka svoje ustanovitve 345 članov, pozneje do 600, a sedaj le okoli 200. Kot vinarsko poskuševališče je začel ta zavod še le 1882 delovati. — V Tržaški okolici pa se trudi za povzdigo poljedelstva „kmetijska družba v Trstu“, še bolj pa novoustanovljena „kmetijska in vrtnarska družba za Trst in okolico“.

Poleg tu omenjenih društev deluje tudi c. kr. poljedelsko ministerstvo za melijoracijo zemljišča v Tržaški okolici in po Istri. Gledé zboljšanja zraka v Osoru predložilo je občini nov načrt, v katerem je dokazano, da zdravstveni nedostatki ne izvirajo samo iz močarine Gias, nego tudi iz velike množine kalúž, ki se nahajajo bolj v notranjosti otoka. — Za osušenje drage pri Vrbniku je obljubilo ministerstvo 6000 gld. in ravno toliko tudi deželni zbor s pogojem, da dajo udeleženci svoje prispevke. —

Namerava se tudi urediti Mirno in zagraditi lijak v njenem izviršču. — Za preiskavanje nadanje vode in hidrotehniška dela v puljski okolici dovolilo je ministerstvo 4500 gld.

V Tržaški okolici je dajalo ministerstvo nagrade za obdelovanje zemlje. Kmetijska družba je dotičnikom predpisala, da morajo kamenita tla spremeniti v pašnike in travnike. Ta družba ima v Žavljah svoj vrt za vrbe in dobiva za njega uzdržavanje od vlade vsako leto 100 gld. podpore, potem še sadeže in potrebno orodje. Leta 1888 priredili so bili v Trstu s podporo vlade in magistrata razstavo semen, katere se je udeležilo 164 strank, nagrajenih pa je bilo 30 s srebrnimi in ravno toliko z bronastimi državnimi kolajnami.

Za Istro je podarilo ministerstvo brezplačno mnogo semena različnih poljskih, vrtnih in travniških rastlin. Vrhu tega delilo je nagrade za dobre setve, poljske in travniške pridelke ter za dober krompir. Tudi za dobro obdelovanje polja in zadostno gnojenje z umetnim gnojem delila je vlada nagrade. Okrajne zadruge v Motovunu, Bujah, Kopru, Piranu, Buzetu, Vodnjanu, Pulju, Labinu, Podgradu, Kastvu, Krku, Cresu in Lošinju so dobile primerne pluge in drugo poljsko orodje za njih družabnike.*)

Istra ima samo 61% plodovitih tal. Najboljšo zemljo ima zahodna Istra, t. j. okrajno glavarstvo koprsko, poreško in puljsko. Ali dobro in marljivo obdelana je le v prvoimenovanem okraju, ker se pridelki dobro prodajajo v Trst. Tudi v obližju Pulja je poljedelstvo precej napredovalo, a v bolj odaljenih krajih je pa zelo zanemarjeno. Najslabeje je obdelana zemlja v okrajnem glavarstvu pazinskem, vološkem in lošinjskem.

Po prirodnih lastnostih se da Istra razdeliti v sledečih šest predelov: Kras, ki obsega podgrajski okraj, severovzhodne dele buzetskega (32%) in vološkega (23%), severovzhodni del koprskega (24%) in nekoliko občin na severovzhodu pazinskega (3%) okraja. Notranja planota in brdje obsegata skoro ves pazinski okraj (97%), vzhodni del motovunskega (57%), polovico bujskega (50%), jugozahodni del buzetskega (68%) in jugovzhodni koprskega (31%) okraja. Severozahodna obala obsega zahodni del koprskega (45%) in ves piranski okraj. K zahodni

*) »Bericht über die Thätigkeit des k. k. Ackerbauministeriums 1887 bis 1893« na raznih straneh (Wien 1895).

in jugozahodni obali prištevamo okraje Poreč, Rovinj, Pulj in Vodnjan, ter zahodne dele bujskega (50%) in motavunskega (43%) okraja. Vzhodna obala obsega labinski in jugozahodni del vološkega okraja. Kvarnerski otoci so tudi v gospodarskem obziru celota za se.

Vse obdelane zemlje je v tržaški okolici 8677 *ha* in sicer 768 *ha* njiv, 1130 *ha* travnikov, 152 *ha* vrtov, 1087 *ha* vinogradov, 44 *ha* kostanjevcev in oljčnikov, ter 2 *ha* murbovcev. Travnikov je 1129 *ha*, pašnikov 6.615 *ha*, gozdov 2297 *ha*, neplodnega sveta, ki nič davkov ne plačuje, potem zidišč in dvorišč, pa 785 *ha*. Pšenica se je pridelovala l. 1895 *) na 116 *ha*, rž na 141 *ha*, ječmen na 107 *ha*, turšica na 319 *ha*, stročnina med drugimi sadeži na 37 *ha*, krompir na 30 *ha*, detelja na 17 *ha*, ajda (kot drug pridelek) na 210 *ha*, korenje na 63 *ha*, sočivje na 16 *ha* in mešana krma na 35 *ha*.

Istra ima plodonosne zemlje 479.000 *ha*, in sicer 58.589 *ha* njiv, 33.823 *ha* travnikov (795 *ha* je neobdelanih), 2831 *ha* vrtov, 43.736 *ha* vinogradov, 15.311 pa kostanjevcev, oljčnikov in murbovcev. Pašnikov ima 158.340 *ha*, gozdov 165.349 *ha*, jezer in močvirij 1.021 *ha*, neplodnega sveta, zidišč in dvorišč 16.371 *ha*. Pšenica je rastla na 12.935 *ha*, pira na 1585 *ha*, rž na 2131 *ha*, ječmen na 5685 *ha*, oves na 3.680 *ha*, turšica na 19.767 *ha* in na 836 *ha* še kot drugi pridelek, sirek na 1124 *ha*, stročnina sama na 1372 *ha*, stročnina pomešana na 2091 *ha*, krompir na 4784 *ha*, zelje na 735 *ha*, detelja na 1465 *ha*, ajda (drugi pridelek) na 439 *ha*, korenje na 629 *ha*, sočivje na 733 *ha*, deteljno seme na 189 *ha* in mešana krma na 2.081 *ha*.

Pridelalo se je l. 1895 v Tržaški okolici na vsakem hektarju 8 *mct* pšenice, 6 *mct* rži, 7·4 *mct* ječmena, 4·4 *mct* turšice, 1 *hl* stročnine, 5 *hl* ajde, 16·8 *mct* krompirja, 10 *mct* korenja, 12·5 *mct* detelje, 10 *mct* mešane krme, 6·8 *mct* sena, 13 *hl* vina, 4 *mct* kostanja, 11.2 *mct* olja in 105 *mct* murbinega listja.

Istra je dala l. 1895 na vsakem hektarju poprečno 6·6 *mct* pšenice (I. predel 6·6, II. 6·1, III. 5·5, IV. 9·1, V. 5·1, VI. 6); pire 4·5 *mct* (IV. nič); rži 4·5 *mct* (I. 5·7, II. 6·1, III. 5·4, IV. 0, V. 5, VI. 4·7); ječmena 5·6 *mct*; ovsa 3 *mct* (VI. 0); turšice (prvi

*) Statistisches Jahrbuch des k. k. Ackerbauministeriums für 1895 (Wien 1896).

pridelek) 7·1 *mct* (IV. 11·5. V. 8·6, VI. 5·2); turšice (drugi pridelek) 3 *mct*; prosa II. 9, VI. 10 *hl*, drugod nič; sirka 6·3 *hl* (IV. 0), graha in leče 7 *hl*; fižola 7·7 *hl* (I. 10·9); boba 8·3 *hl* (IV. 14); ajde 5 *hl*; krompirja I. 33·7 *mct*, II. 19·6 *mct*, drugod po 15 *mct*; repe I. 25 *mct*, II. 21 *mct*, IV. le po 5 *mct*; zelja I. 30 *mct*, II. 64·8 *mct*. drugod po 15 *mct*, le IV. 0. Detelje so največ pridelali na severozahodni (30 *mct* na *ha*) in jugozahodni obali (17 *mct*), a najmanj v Čičariji (7 *mct*); deteljnega semena po 2 *mct*., mešane krme po 5—6 *mct*, sena po 17·7 *mct* (IV. 24, VI. 11); vina po 6·5 *hl* (III. 9·2, IV. 3·4); olja največ na severozahodni obali (4·3 *mct*), najmanj na otokih (0·5 *hl*), nič na Krasu. Murbinega listja so nabrali največ v sredini Istre (190 *mct*), potem na vzhodni (120) in severozahodni obali (112), najmanj na otokih in nič na Krasu.

V primeri s prejšnjim desetletjem se je pridelalo l. 1895 v Tržaški okolici več pšenice, a manj rži, ječmena in zlasti turšice (poprej je je bilo poprek 8·5 *mct* na *ha*). Tudi vinski pridelek se je zelo zmanjšal (poprej 21·1 *hl*), ravno tako pridelek krompirja (poprej 29·8 *mct*). Siromaštvo kmetskega prebivalstva torej očividno raste. — Tudi v Istri so pridelovali v poprejšnjem desetletju mnogo več vina (11·3 *hl*), krompirja, rži, ječmena in ovsa; le turšica je l. 1895 nekoliko bolje obrodila.

Leta 1895 prodajala se je pšenica v Istri poprečno po 6·79 gld. vsak *hl* (najdražje v Kopru po 7·76 gld., najceneje v Krku po 5·32 gld.). Rž je stala poprečno le 4·22 gld. vsak *hl* (največ v Kopru 5·40 gld., najmanj v Poreču 3·48 gld.). Ječmen so prodajali po 3·02 gld. *hl* (najdražje v Kopru po 4·50 gld., najceneje v Poreču po 2·44 gld.). Oves je stal poprečno 3·68 gld. (največ v Kopru 3·89 gld., najmanj v Poreču 2·69 gld.)

Istrani bi imeli mnogo dobička, če bi z večjo vnemo sadili paradižnike, kumare (krastovce), melone (dinje, lubenice) in grah. Vse to zori v Istri prav zgodaj, posebno pa grah in paradižniki. Pridelek kumaric in melon se vselej ne posreči, ker suša prezgodaj nastopi.

Nasledni pregled kaže natanko količino pridelkov:

Prirodni predeli	pšenica		pira		rž		ječmen		oves		A proso B. sirek
	hl	*q*	*hl*	*q*	*hl*	*q*	*hl*	*q*	*hl*	*q*	*hl*
Trst	1230	935	—	—	1213	849	1284	796	—	—	—
Kras v Istri	7475	5693	514	216	3487	2376	3950	2265	5055	2038	B. 420
Vzhodna obala	6050	4790	418	180	3421	2385	4185	2615	704	282	A. 864 B. 1267
Jugozahodna obala	48353	35905	5391	2426	6280	4300	19696	11790	13180	5498	B. 2393
Severozahodna obala	9884	7524	—	—	—	—	688	469	963	453	—
Srednja Istra	18669	13658	7956	3501	3875	2624	7285	4125	10682	4498	B. 2891
Kvarnerski otoci	10904	8017	235	103	40	28	11163	7814	—	—	A. 5320 B. 69
Vsa Istra	101335	75587	14514	6426	17103	11713	46967	29078	30584	12769	A. 6184 B 7040

Prirodni predeli	turšica		Stročnine				Ajda	Slama	Krompir	Repa	Zelje	Detelja	Deteljno seme
			Grah in leča	Fižol in bob A. prvi pridelek B. drugi „	Mešane	Vkupno							
	hl.	*q*	*hl*	*hl*	*hl*	*hl*	*hl*	*q*	*q*	*q*	*q*	*q*	*q*
Trst	1914	1397	—	—	37	37	1050	5650	505	630	—	212	—
Kras v Istri	13673	9833	1323	A. 3292 B. 105	—	4720	99	57938	32299	1950	2970	259	11
Vzhodna obala . . .	9290	6973	696	A. 986 B 60	—	1742	480	48438	11995	1134	4146	2478	27
Jugozahodna obala . .	46266	34117	1675	A. 1339 B. 3243	—	6257	354	259425	12964	732	5010	10847	175
Severozahodna obala .	24215	18374	4044	A 2736 B 294	—	7074	—	63764	12758	160	—	300	82
Srednja Istra	82669	61947	2139	A. 2688 B 20	—	4847	226	233097	16978	3290	2712	1368	78
Kvarnerski otoci . . .	15240	10586	342	A. 359 B 583	—	1284	1040	71258	6083	1690	192	3288	—
Vsa Istra	191353	141830	10219	A. 11400 B 4305	—	25924	2199	733920	93077	8956	15030	18540	373

Prirodni predeli	Mešana krma	Seno	Vino	Sadje	Olje	Murbino listje
	q	*q*	*hl*	*q*	*q*	*q*
Trst	350	7600	14040	1459	460	210
Kras	516	211200	1085	316	--	—
Vzhodna obala	1096	46865	24150	15699	261	4920
Jugozahodna obala	3155	64175	155253	20530	4875	13770
Severozahodna obala . . .	793	42864	10372	3670	12768	9296
Srednja Istra	2580	290766	104486	8210	1414	26030
Kvarnerski otoci	2600	2760	30000	1755	2058	1800
Vsa Istra	10740	658630	325346	50180	21376	55816

Slednjič nam je omeniti tudi cvetličarstva. Po Tržaški okolici so vinogradi na stopicah ali takoimenovanih „terasah“ ali „pašnikih“ (okoličansk izraz), t. j. s podzidi zravnanih strmih obronkih. Zato sadé okoličani pod njimi raznovrstne cvetlice, ki so tako zavarovane proti mrzlim severovzhodnim vetrovom, a obrnjene proti toplemu solncu, ki pod podzidih močno pripeka, ker tudi segreto kamenje svojo gorkoto od sebe oddaja. Tam sajene cvetlice cveto prav zgodaj. Zlasti Barkovljanke in Rojančanke se pečajo marljivo z gojenjem cvetlic, prve bolj z vijolicami, tuberozami in hijacintami; druge pa z vrtnicami. Cvetlice prodajajo prav drago v Trstu pred magistratom in tudi sicer po ulicah. Okoličani bi se morali še z večjo unemo poprijeti cvetličarije ter ustanoviti tudi za to nekako zadrugo, ki bi razpošiljala cvetlice tudi v druge dežele. V tem obziru bo lahko mnogo koristila nova „kmetijska in vrtnarska družba“, ako bode uztrajno in naporno delovala.

Vinarstvo in sadjarstvo.

Tudi za povzdigo vinarstva in sadjarstva storilo je že mnogo c. kr. poljedelsko ministerstvo. Z njegovo podporo je razdelilo kmetijsko društvo v Tržaški okolici mnogo orodja za oplemenenje trt in dva popotna učitelja sta kmete podučevala, kako

naj ž njim ravnajo. Na več krajih so bila tudi skupna kmetijska predavanja. Družba je ustanovila vrhu tega še vrt za trte, sadno in gozdno drevje. — V Istri pa je razdelil deželni kulturni svet mnogo poljskega orodja po znižani ceni in naročil primernih stiskalnic za napravljanje olja. V Materiji, Pazinu in Motavunu so poskušali tudi sadje sušiti z Ryderjevim strojem.

Največ je storila vlada za pokončevanje trtne uši. V Tržaški okolici je dala pomoriti zalege tega mrčesa z „insekticidom“, t. j. z obilno množino žveplenega oglika, potem pa izruvati okužene trte. Ali popolnoma zatreti ta mrčes posrečilo se jej je le v neki kampanji poleg Trsta (l. 1893). Tudi za Istro je dala vlada po znižani ceni mnogo žveplenega oglika (20—40 *g* za vsako trto). Kmetijska družba v Trstu je kupila 22.000 tobolcev (kapsul) Jamain-ovega žveplenega oglika ter jih dala položiti v zemljo po okuženih vinogradih v Lonjeru, Ščedni, Miramaru, Križu, na Kontovelu in Proseku. Uspehi so bili povoljni, ali to sredstvo se je izkazalo kot predrago.

Poleg teh podjetij delala je vlada tudi poskuse z ameriško trto. Dala je napraviti vzgledne vinograde z ameriškimi trtami za poskušnjo po raznih krajih, n. pr. v Sv. M. Madaleni spodnji pri Trstu (v obsegu 89 *arov*), pri Piranu (Cortina 86·4 *a*, Sicciole 28·8 *a*), v Izoli (20 *a*), v Lošinju velem (20 *a*) in Osoru (16·9 *a*). Vinarska in poljedelska zadruga v Poreču deli ameriške trte po nizki ceni, ali celo brezplačno. Sploh skrbi tamošnja šola za razširjenje domačih in tujih vrst, ki bolje in obilneje rodé. Vendar je ljudstvo še premalo poučeno o važnosti in potrebnosti ameriških trt, na katerih sloni vsa bodočnost isterskega vinarstva. Tudi o pravočasnem in pridnem škropljenju ter o marljivem pobiranju „zavijače“ je ljudstvo še vse premalo podučeno.

Kakor v Tržaški okolici, tako je tudi po Istri glavni del poljedelstva ravno — vinarstvo in od tega dobivajo svoj največji dobiček. Zato bi bilo želeti ne le ta del poljedelstva povzdigniti, nego tudi za umno kletarstvo skrbeti, ki je povsod še na prav nizki stopinji. Do sedaj napravljajo le premožnejši vina po novem, racijonalnem načinu.

Trst z okolico je imel l. 1895 le 1087 *ha* vinogradov in še ti so bili po trtni uši popolnoma okuženi. Ti so dali

le 14·040 *hl* vina, t. j. samo 73·5 %, ki so preračunjeni po srednjem pridelku zadnjih 20 let. Pridelek je bil torej majhen, ali kapljica je bila povoljna. Mošt so prodajali po 20—25 gld., boljše blago tudi po 28 gld. *hl*. Med užitninsko črto pobirali so doklado po 10·60 gld. na vsak *hl*.

Ženska noša v Ščedni (Servola).

Istra je imela leta 1895 le 43·736 *ha* vinogradov, od teh pa je bilo 24·110 *ha* okuženih. Vinski pridelek je znašal 325.346 *hl*, ali 104·8 % poprečnega pridelka. Količina in kako-

vost sta bili torej popolnoma normalni. Cene **grozdja** so bile: v Kopru 10—13 gld. vsak *mtc*, refošk pa 14 gld.; Piran 13, teran 10—12 gld.; Poreč po 6 gld.; Pazin 10—11 gld.; Volosko, teran, 10·5 gld.; Pulj in Rovinj 8—10, teran 8, moškat 12 gld.; Lošinj in Cres 6—10 gld.; Novigrad 9 gld.; Buje 9—10·5 gld., beli moškat 16—17 gld.; Vodnjan 8·5 gld. vsak *mtc*.

Vino so prodajali v Kopru, refošk po 18—30 gld.; v Piranu po 16, teran po 16—19 gld.; v Pazinu po 14—15 gld.; v Voloskem teran po 18 gld., malvazijo po 70—80 gld.; v Pulju in Rovinju po 16—20 gld., teran po 18 gld., moškat po 28 gld.; v Lošinju in Cresu belo vino po 11—14, rudeče po 11—12 gld.; v Novigradu po 15 gld.; v Bujah po 12—16·5, beli moškat po 24—26 gld.; v Vodnjanu po 16, teran po 20 gld. Ti podatki so sestavljeni po poročilih deželnega kulturnega sveta za Istro, poljedelskega deželnega zavoda v Poreču in deželnih potovalnih učiteljev.

Ko mošt vre, izgubi se na vinu 10 % cene. Iz 100 *kg* grozdja dobi se 91 *l* brozge (gošče), 68 *l* mošta in 61 *l* vina. Delež cukra se meri po klosternajburški tehtnici za mošt (na 20 utežnih odstotkov cukra pridejo 3 odstotki drugih tvarin). Kislina vina se meri po vinski kislini: $C_4 H_6 O_6$.

Koj po vretju so dobili l. 1895 vina v Trstu in okolici po 13 *hl* na vsak *ha*. Velika večina je bila rudečega (9360 *hl*), in le tretjina belega (4680 *hl*). — V Istri je dal vsak *ha* poprečno 7·4 *hl* vina, največ Pazin (10·9 *hl*), Vodnjan (10·9 *hl*) in Poreč (9·9 *hl*), a najmanj Buzet (2·5 *hl*), Cres (2·6 *hl*), Piran (3·5 *hl*) in Koper (3·8 *hl*). Vino je bilo po ogromni množini rudeče (črno), t. j. 244·536 *hl* proti 80.810 *hl* belega. Grozdja za zobanje so nabrali 1385 *q*, največ v pazinskem (500 *q*) in vodnjanskem (300 *q*) okraju, najmanj v lošinjskem (5 *q*), buzetskem (10 *q*), labinskem (15 *q*) in krškem (20 *q*) okraju.

V Tržaški okolici so najnavadnejše trte: refošk, glera, brzamin, gnjet, malvazija, grganja, teran, ribola, redka črnina, pinjola, modra frankinja (še malo) in barvarica.

V Istri gojé najbolj teran, refošk, pagadebiti, ribolo, malvazijo, rešaro (rossara), muškat (beli in črni), pinjolo in vernuč. Največ cukra imajo: „ranina“ (ranac, 22·0 %), grganja (draganela, 21·8 %), pačevina (pačiviena, 21·0 %), tvardo (trdo, 20·6 %),

črni muškat in rulandec (20·2 %), in kobilarić (20·0 %). Najmanj sladkorja imajo v sebi: trebljan (14·3 %), verdisa (15·0 %), barzamin (15·0 %), „moreta“ (16·4 %), „teroldigo“ ali negrora (tirolsko, 16·6 %) in teran (16·8 %). Muškatelec ima v Melniku le 15·5 %, rulandec le 19·7 % sladkorja. Najkisleje istrsko vino je „pjantadela“, ki ima 9·8 ‰ vinske kisline, potem refošk 9·5 ‰ in beli rizling z 8 ‰.

Še leta 1875 je pridelal Trst z okolico 40.621 *hl* vina, l. 1885 pa le 2770 *hl* in 1894 že zopet 17.200 *hl*, a 1895 le 14.040 *hl*. Istra je pridelala največ vina l. 1893 (717·010 *hl*) in 1886 (603.350 *hl*), a najmanj l. 1879 (72.144 *hl*). Tudi l. 1895 se je znižal pridelek na 325.346 *hl* proti 396.264 leta 1894. in to vsled uničevanja vinogradov po trtni uši. Iz posušenega grozdja proseških belih vrst napravljajo sloveči „prosekar“, po Istri pa iz refoškovih trt šumeči „refošk“.

Zanimivi so naslednji zgodovinski podatki o vinskih pridelkih iz starejših časov. Leta 1294 so dajali vinogradniki desetino od „bržanke“ tržaškemu škofu, tamošnjim nunam in plemičem Šaver. — Leta 1472 trgali so v Tržaški okolici že avgusta meseca iz straha pred prihajajočimi Turki. Ker je bilo grozdje še nezrelo, zato je bilo tudi vino prav kislo. — Leta 1581 so poslali kranjski stanovi pet tovorov „črnkalca“ vojvodi virtemberškemu Ludviku kot priznanje za njegovo pospeševanje slovenskega tiska. — Leta 1629 je poročal loški oskrbnik frižinskemu škofu, da je vino („črnikalec“) slabo uspelo v njegovih vaseh Loka, Rožan in Zvonigrad.

Med sadnim drevjem moramo v prvi vrsti omeniti oljko, ki raste ne samo ob obali, nego tudi po notranjih predelih, ki so pred vetrom zavarovani; le po tržaškem Krasu, Čičariji, po višji Liburniji in pazinski planoti ne more uspevati. In kakor vsak sadež, tako obrodi tudi oljka najbolje ravno ob svoji najsevernejši meji. Najbolj gojijo in pridno klestijo oljko okoli Rovinja, pa tudi okoli Pirana in Cresa. Ona raste deloma v celih gozdih, deloma je po vinogradih v vrstah zasajena.

Mnogo je še sveta, kjer bi oljka lahko rastla in rodila, če bi se ljudstvo za njo bolj brigalo. Sedaj pokrivajo oljčniki v Istri le 8334 *ha* in računa se, da se na njih pridela 20—30 baril (12—18.000 *q*) olja. Pomniti pa je treba, da se noben drug

pridelek tako zelo ne spreminja od leta do leta in celo istega leta v raznih predelih, kakor ravno oljčni in pa dobrota maslin. Tako so n. pr. pridelali l. 1870 : 37.674 *mct* olja, l. 1871 pa le 4763 *mct*, l. 1874 pa že zopet 20.739 *mct* v vrednosti 728.000 gld. Olje prodajajo najbolj v Trst in od tam v severne kraje.

Res je, da se je poraba olja zelo zmanjšala, ker so pri razsvetljavi in začimbah druge surogate vpeljali; vendar porabijo sedaj veliko več olja pri strojih, ki zahtevajo čistega, nepomešanega olja. In Istra prideluje ravno za stroje izvrstno olje, po katerem se vedno bolj poprašuje ravno zato, ker se tudi stroji vedno bolj množé. Začeli so pač tudi v Istri olje čistiti in pripravljati je kot izvrstno začimbo, ali ono le s težavo tekmuje s francoskim in italijanskim oljem, ki je mnogo finejše in okusnejše. Morda pride le stoti del istrskega olja v trgovino kot namizno olje.

Murbo so bili začeli v Istri saditi z ognjevitim naudušenjem, dokler se ni pojavila bolezen na svilodih. Najbolj so zasadili to drevo po okrajih Buje, Buzet, Motovun, Koper, Pazin in Poreč.

Prav žalostno je, da se Istrani tako malo brigajo za sadno drevje, in sicer za tako, ki bi lahko uspevalo v suhih predelih. Takšno drevje rodi izvrstno od najnavadnejših do najplemenitejših vrst. Najnavadnejše sadno drevje so črešnje, breskve, marelice, smokve, češplje, hruške (maslenke); jabolk, nešpelj, kuten in šipkovih jabolk (mangran) je pa le malo.

Dobro bi bilo, ko bi ljudje prav marljivo sadili zgodnje marelice, breskve in črešnje, osobito v zavetnih krajih, da bi mogli rano sadje tem dražje prodajati. Istrani bi si morali osnovati tudi sadjarske zadruge vsaj v onih občinah, kjer pridelujejo mnogo sadja. Te zadruge bi razpošiljale pridelano sadje daleč po svetu in dobiček bi bil mnogo večji, ki bi ostal v deželi, med udeleženci, da bi si lahko napravili sušilnice, naročili stroje za luščenje itd. Sedaj pa vozijo ali nosijo pridelovalci sadje v Trst, Pulj, Reko itd. ter izgubé s tem mnogo časa, blago pa morajo prodajati po isti ceni, katero prekupovalci določijo.

Gozdarstvo in pogozdovanje Krasa.

O gozdarstvu v Istri se prav za prav ne more govoriti, izvzemši v državnih gozdih. Zlasti odkar se je pokazala trtna bolezen in odkar so nastopile slabe letine, so začeli obubožani kmetje drva izvažati v Trst in Benetke, da so mogli za skupljeno ceno žito ali moko kupovati ter davke plačevati. Vsled tega so gozde skoro povsod posekali, a za nove nasade niso skrbeli. Ob kranjski meji so še precejšnji bukovi gozdi, v katerih žgô kmetje oglje ter sekajo les za doge in domače orodje. Jednako ima lepe gozde jugozahodni del podgrajskega okraja in tudi po južnih predelih buzetskega okraja je še dosti drv in lesa.

Kastvanci dobivajo iz „Lesine“ toliko lesa, da napravljajo razno orodje za domačo porabo, potem pa tudi vesla, posode, sode, doge, obroče itd. Celo iz labinskega okraja izvažajo še vedno drva in les. Siromašnejši je puljski okraj, ki nima že skoraj nič več lesa in tudi drv primanjkuje, ker so občinske gozde strahovito pokončali. Tudi v vodnjanskem okraju sekajo hraste vsakih 6—7 let ter jih izvažajo kot drva v Benetke.

Lepi gozdi (nizki) se vlečejo tudi od Rovinja proti Rovinjskemu selu, po obeh obronkih Lemske doline, potem večinoma tudi po drugih dolinah v rovinjski in balski občini; dalje pri Rojalu, Morganih, Baratu, Dobrovcu in Kanfanaru. Zaradi kamenitih tal uspeva najbolj graden (quercus ilex), ki daje trpežno kurjavo.

Gozdnega površja ima Istra 126.256 *ha*, od katerih je 70·5 % privatnih, 26·7 % občinskih in 2·8 % državnih. Vrh tega je še 205.522 *ha* pašnikov, ki so z visokimi debli porasteni. Ta debla dajejo izvrstna drva za kurjavo, od katerih ima Istra stalen vsakoleten dobiček. Za l. 1873 so proračunali drvni pridelek na 278.082 m^3 v vrednosti od 185.776 gld. Vsako leto se izvozi iz Istre okoli 40.000 m^3 drv. Stavbinskega lesa pa ima Istra le malo, izvzemši državne gozde.

Največ gozdov se nahaja v okrajnem glavarstvu lošinjskem (22 %), potem v poreškem (21·1 %), v vološkem (18·7 %), v puljskem (16·9 %), v pazinskem (11·4 %) in najmanj v koprskem (9·9 %). Obširni bukovi gozdi se nahajajo v občini ka-

stavski (gozd „Lesina“) in veprinski, potem kostanjevi gozdi, ki dajejo izvrstne marone, v občinah lovranski in veprinski.

Najimenitnejši državni gozd v Istri je motovunski, gozd visokoraslih hrastov, ki dajejo izvenreden les za vojne ladje. Skozi mnogo stoletij je dajal ta gozd najboljši les za beneški arsenal, in sicer ne samo za ladje, nego tudi za topničarske potrebe. Nadzornik tega gozda je bil po l. 1821 slavnoznani Reselj, izumitelj ladjinega vijaka.

Precejšnji gozdi (nizki) se nahajajo tudi v poreškem okraju in sicer cerovi (cervato) ter gabrovi (carpano), iz katerih vozijo drva v Benetke. V piranskem okraju je le malo pogozdenih predelov, najmanj pa v koprskem.

Istrski gozdi so bili že od nekdaj odmenjeni, da se iz njih dobiva gradivo za ladje. Beneška vlada je zapovedala že 4. decembra 1452, 20. januvarja 1468, 15. julija 1470, 4. januvarja 1475 in še večkrat pozneje, da so vsi občinski gozdi in večina tudi privatnih gozdov nerazdeljivi in neprodajni „narodni imetek“. Že v starih časih je imela vzhodno-rimska država v Istri mnogo svojih gozdov in te so imenovali „kronine gozde“ (boschi coronali) in neki deli teh so se ohranili do današnjega dné kot državna last. Beneška vlada je strogo vzdrževala reservat isterskih gozdov za pomorstvo in je še l. 1775 nastavila posebno gozdno poverjenstvo, ki naj bi bolje upravljalo in bolje gospodarilo z gozdi. Ko so l. 1777 napravili kataster, razdelili so gozde v dva razreda in sicer so vpisali v prvi razred one gozde, kateri so dajali dobro gradivo za ladje, in te so pridržali izključno za pomorstvo ter jih postavili pod strogo državno nadzorstvo. Drugi razred gozdov pa so prepustili njih tedanjim užitnikom. Po gozdnem redu od 16. decembra 1777 so uvrstili v prvi razred 380 gozdnih skupin kot izvrstno rastene in 580 kroninih gozdov, katere pa so si bili že zasebniki prilastili. V drugi razred so uvrstili 3277 gozdov in jih kot take vpisali v kataster.

Takrat so bili v Istri naslednji državni gozdi: Giasse, močvirnat svet med motovunskim gozdom; Vidorno pri Sv. Lovrencu v Pažanatiku; Velika in mala Kornerija pri Grižnjanu; Farned pri Bujah; Kaval pri Karnici; Zvanela ali Kvanke pri Mormoranu blizu Pulja; Motovunski gozd; Gardnja (Gherone), Spina in Muncel (Monkjel) na Krku,

Motovunski gozd, Kornerija in Vidorno so prišli v državno last l. 1278, ko so Benečani posedli one kraje; ravno tako tudi Gardnja, Spina in Monkjel. Ko je l. 1797 prenehala beneška republika, postali so njeni gozdi avstrijska državna last, izvzemši l. 1805—1813.

Motovunski gozd so pridržali za potrebe c. kr. mornarice, kar še dandanašnji velja.

Državna domena Leme je pripadala od začetka samostanu „San Michele di Leme," katerega so razdejali l. 1149 v vojni med Ogri in Benečani. Gozd je pripadel potem l. 1394 samostanu Sv. Matije v Muranu pri Benetkah, od katerega ga je kupila l. 1774 rodovina Coletti. Ko je pa ta l. 1854 izumrla, pripadel je gozd državi. — Okoli l. 1680 je pripadel tudi gozd Dletvo pri Klani državi vsled nekega dolga graščine Gutnik. — Nasproti pa je prepustila država „Giasse" rodovini Polesini proti temu, da jej je ta odstopila devet enklav v motovunskem gozdu.

Okoličan („mandrjar") v narodni noši z vidrovko („frkindiš").

Verska zaloga ima dva gozda na Krku: Sv. Elena in Topolovka, ki sta pripadala nekdaj beneficiju sv. Helene, a po razpadu te cerkve sta prišla v državno upravo. Ustanovska gozda sta tudi Sijana („cesarski gozd") in Lisinjan-Moro pri Pulju, katera upravlja c. kr. vojna mornarica.

Motovunski gozd se razprostira v podobi Y po dolini Mirne in Botenilja 18·6 *km* daleč in le 120 do 1200 *m* na široko, ter poprečno le 11 *m* nad morjem. Vsa tla so naplavljena, ker priteka okoli 40 malih lijakov v dolino. Zato je morala vlada na-

praviti vse polno glavnih („mlaki“) in stranskih prekopov („caristi“). Za čiščenje teh, kakor tudi glavne reške struge izdala je vlada že velikanske vsote; beneška vlada je izdajala vsako leto 2000 gld. Glavna drevesa so hrasti, bresti in jeseni, ki se sekajo vsakih sto let. Zaradi preobilne mokrote posuše se večkrat vrhovi srednjevisokih hrastov in sicer kar po celih parcelah.

V Korneriji (300 *m* nad morjem) raste mehkolasi hrast (quercus pubescens), cer, črni bor in deloma tudi gaber. Drevje sekajo vsakih 120 let. — Gozda Leme in Vidorno (okoli 200 *m*) imata mehkolase hraste, cere, gradne, gabre, bore, tudi lipe in vzhodne bukve, ki dorastejo do svoje meje v 120 letih. — Gozd Dletvo v občinah Klana in Žabiče leži mnogo višje (450—832 *m* v gori Kukulj). V tem gozdu rastejo najbolj bukve, potem pa tudi hrasti in jelše, a pri nasadih porabljajo najbolj borovce. Visoko drevje sečejo vsakih sto let.

Muncel in Gardnja stojita od 17—100 *m* nad morsko gladino, imata mehkolase hraste, cere, jelše in gabre, katere podirajo vsakih 120 let. Zaradi hude burje sadijo v teh gozdih najbolj črne borovce. — Sv. Elena in Topolovka se nahajata severozahodno od mesta Krka, 65 *m* nad morjem. V njih rastoče mehkolase hraste, cere, jelše in gabre sekajo vsakih 120 let.*)

Koncem l. 1891 obsegali so državni gozdi v Istri:

	Pravega gozda	Njiv-travnikov	Paš-nikov	Drugega	Neplod-nega sveta	Vkupno
Motovunski . . .	1247 *ha*	101 *ha*	—	—	122 *ha*	1470 *ha*
Kornerija	81 »	—	—	—	—	81 »
Leme	679 »	89 *ha*	—	—	6 *ha*	774 »
Vidorno	91 »	—	—	—	—	91 »
Dletvo	1041 »	4 *ha*	—	—	9 *ha*	1054 »
Spinamokjel . . .	58 »	—	—	—	—	58 »
Gardnja	43 »	—	—	—	—	43 »
Sv. Elena-Topolovka	4 »	—	—	—	—	4 »
Sijana-Lisinjan . .	225 »	17 *ha*	14 *ha*	38 *ha*	—	294 »
Vkupno	3469 *ha*	211 *ha*	14 *ha*	38 *ha*	137 *ha*	3869 *ha*

*) Schindler, Die Forste in Verwaltung des k. k. Ackerbauministeriums (Staats- und Fondsgüter), str. 397—407.

K temu je prišteti še 1·25 *h* stavbinskih tal.

Primeroma z letom 1884 je imela Istra l. 1891: 16 *ha* več državnih in 225 *ha* več ustanovnih gozdov, a zato pa tudi 119 *ha* več neproduktivnega sveta med državnimi gozdi.*) Prvoimenovanega leta je bilo v Istri 161.288 *ha*, privatnih in drugih gozdov v Tržaški okolici pa 2207 *ha*.

Deželni zbor isterski je poklican še mnogo storiti za povzdigo umnega gozdarstva v Istri. Izvestno je namreč, da je bila nekdaj vsa dežela pogozdena, dokler niso Benečani odpeljali lesa za mostičarske kole in hišna podstrešja. Deželni zbor je sklenil že dne 7. maja 1886 zakon o pogozdovanju Krasa, ki je posnet po onem za Kranjsko, Goriško in Trst, ali c. kr. poljedelsko ministerstvo se je moralo še dogovarjati ž njim o izvršitvi tega zakona (deželni zakonik št. 32 ex 1887). Pogozdovalno poverjenstvo je sestavljeno iz predsednika deželnega kulturnega sveta kot prvomestnika, potem iz zastopnikov okrajnih glavarstev Koper, Pazin in Volosko, iz deželnega nadzornika gozdov, jednega odposlanca deželnega odbora in treh zaupnih mož udeleženih občin. Poverjenstvo se zbira v Pazinu. Po deželnem zakonu od 26. avgusta 1892 (zakonik št. 13 ex 1893) uvrstili so tudi Kvarnerske otoke med one predele, ki se imajo pogozditi vsled zakona z dne 7. maja 1886, ter določili, naj bodo člani omenjenega poverjenstva tudi po jeden zastopnik okrajnega glavarstva v Lošinju in občin tega glavarstva.

Zalogo za pogozdovanje skladata država in dežela, ki pričakujeta še drugih prispevkov od udeleženih občin. Pogozditi se imajo najpoprej zlasti goli vrhunci nad kraško planoto, potem propadni obronki te planote in pa tla okoli železnične proge. Skrbeti je tudi za redno racijonalno vzdržavanje teh nasadov, da se ne povečajo vremenske škode kraškega predela, odnosno da se one omejijo in počasi zmanjšajo. Tržaško namestništvo je izdalo naredbe glede volitve zaupnih mož iz dotičnih občin dné 4. novembra 1887 (dež. zak. št. 34), 30. oktobra 1888 (št. 28) in 30. januvarja 1890 (št. 7). Dné 16. aprila 1893 (št. 14 in 15) pa je namestništvo spremenilo poslovni red pogozdovalnega poverjenstva in volitev občinskih zaupnih mož.

*) Dimitz, Jahrbuch der Staats- und Fondsgüter-Verwaltung. Wien 893, str. 26 in 34.

Do sedaj so pogozdili v Istri primeroma še le malo kraškega sveta. Vsaj z vlaka se ne opazijo nikjer drugod novi nasadi, kakor med postajama Kozina in Hrpelje.

Mnogo uspešnejše deluje tržaško poverjenstvo za pogozdovanje Krasa v Tržaški okolici. Leta 1894 so nasajali gozdno drevje zlasti okoli Opčin, Bazovice in Trebčan, l. 1895 pa na Proseku, Kontovelju in okoli Križa. Poslednjega leta so pogozdili 15·51 *ha* kraškega sveta in zasadili 122.500 drevesc (121.500 borovcev in 1000 mecesnov) ter potrošili za to 838·35 gld. Vrhu tega so morali 283.000 sadik mesto usahnelih drevesc zopet posaditi s stroški 1223·44 gld. Velika suša po leti 1894 in spomladi 1895 ja namreč premnogo škodila mladim nasadom.

V obeh omenjenih letih so posejali tudi mnogo semena (zlasti smerekovega) po občinskih gozdih bazoviških, banskih, openskih in svetokriških, da bi se sčasoma zaplodil tudi nizki gozd. Na Kontovelu so napravili ob novih nasadih 330·6 *m* dolg suh zid, ki je stal 155·76 gld. Za pogozdovanje jednega hektarja se potrosi v obče 52—54 gld., za kopanje jam in sajenje po 7 gld. za vsako tisoč in ravno toliko za posejanje jednega kvintala semena v že obstoječih gozdih.

Sadike za pogozdovanje dobiva tržaško poverjenstvo iz gozdnega vrta v Bazovici. Tam sejejo zlasti borovo, smerekovo in hrastovo seme. Država je dala brezplačno tudi raznih vrst japonskega semena. Leta 1895 imeli so v gozdnem vrtu 690.000 sadik črnega bora, 33.000 hrastovih in 5000 mecesnovih, ki so bile godne za presajenje, torej za pogozdovanje.*)

Rudninski proizvodi.

Priroda je odškodovala Istro za mnoga pomanjkanja s takimi proizvodi, katerih pogreša še celo tako bogato obdarjena Italija. Po vsej njeni največji dolžini se vleče namreč več ali manj mogočna premogova žila, ki obeta še mnogo dobička. Začenja se pa ta med Lipico-Bazovico in Kozino, potem se jo sledi pri Roču (blizu Buzeta), dalje med Bujami in Oprtljem pri Brdih, severno od Pazina in pri Pičanu. Na vzhodni strani Raše se sledi pri Kršanu, Labinu, zlasti pa pri Karpanu in Rabcu v

*) Atti della Società agraria Triestina, anno XXXII. str. 21—24.

raški dolini. Pod Kvarnerom seveda izgine, a pri Polju na otoku Krku se zopet prikaže.

Ta premog je popolnoma črn, brez lesne primesi, in na raznih krajih ima 14—50 *cm* debele žile. Najbogatejši je premog blizu Karpana, iz starejše eocenske dobe tercijarne tvorbe, kjer se tudi v obilni meri koplje (okoli 700 ljudij izkoplje na leto premoga v vrednosti blizu 320.000 gld.) Tam se nahaja v kostanjastih globelih celo po 2 *m* debel, njegova žila pa je večkrat prelomljena in v drugo smer postavljena.

Karpanski premogovnik so našli okoli polovice XVII. stoletja in beneška rodovina Nani ga je dobila v fevd. Od nje ga je dobil l. 1837 baron Rotschild in od tedaj so začeli redno kopati to gorivo. Proizvod pa ne napreduje vsako leto, bodisi ker se žila včasi stisne, bodisi ker večkrat vode prodero v rudnik zaradi poplav Klementovega močvirja. In čeravno se količina tega premoga včasi zmanjša, vendar njegova vrednost vedno bolj raste, ker je prav izvrstno gorivo, tako da se je njegova vrednost že pomnožila za 7 %, dočim morajo drugi rudniki večkrat znižati svoje cene. Karpanski premog gori prav rad, daje metalično svetlobo in pušča samo 5 % pepela.

Karpanski premogovnik ni prava premogova kotlina, nego leži neposredno nad vapnenčevimi plastmi ter ima kakih petdeset žil, ki so od 2—34 *cm* debele, in dve ali tri plasti, ki so močne čez jeden meter. Premogovnik je 7·6 *km* dolg in 3·8 *m* širok. Od njegovih rovov vodi 7207 *m* dolga konjska železnica do pristanišča (po rovih znaša ona 5689 *m*) ob Raši. Karpanski premog se prodaja zlasti v Dubrovnik, Trst, Rovinj, Pulj in Reko; zunaj Avstrije pa v Benetke, Raveno, Rimini itd. Dobivajo ga na leto okoli 400.000 *q* v vrednosti 320.000 gld.*) Tudi pri Grdoselu, Nugli in Polju so bili že začeli premog kopati, ali pokazalo se je, da so tamošnje žile vendar preslabe in da se ne izplača slediti jim. Sledovi železa se nahajajo na Triskavcu in Učki, kjer so že 1580—1586 železo kopali.

Blizu Sovinjaka se nahaja v starejših vodoravnih vapnenčevih skladih veliko zmesi žveplenih kršcev in modre goste ilovice, ki je tako trda, da se jo mora streljati, ali na zraku hitro razpada. Zato jo rabijo za izdelovanje galuna, ki se vrši od

*) Benussi, Manuale di Geografia dell' Istria, str. 102—104.

začetka tega stoletja v precejšnji meri v Sovinjaku, kjer napravljajo tudi železni vitrijol ali zeleno galico. Blizo Pulja, potem okoli Labina in Rabca se nahaja mnogo laporastih kršcev, popolnoma sinje ali pa sive barve, katere drobe v prah, jih mešajo s peskom, da narede iz njih hidravlični cement za stopnice, prage, stebre, kadunje itd.

Tudi navaden peščenec je za Istro velike koristi. V južni Istri sploh, zlasti pa na oni strani Pulja in na Brijonskih otocih, dobivajo zelo droben sviž („saldame"), belkast ali rudečkast, katerega rabijo v Muranu pri izdelovanju stekla. Največ se ga nahaja v globokih in zelo prostranih votlinah okoli Pulja. Okoli Gračišća se nahajajo neke skalnate plošče, katere se prav lahko porabijo za litografovanje. Sploh pa je povsodi dosti dobrega kamenja za stavbe in ilovice za opeko.

Istra sicer nima pravega mramorja, vendar pa razne peščence, ki so včasi tako sprijeti, trdi, trpežni in se dajo tako lepo ogladiti, da se lahko mramorju primerjajo. Modrikasti peščenec daje izvrstno gradivo za stavbe, beli peščenec pa za arhitektonične okraske. Kraški kamenolomi so bili že Rimljanom znani in so dajali gradivo za rimske stavbe. Najimenitnejši kamenolomi so v Tržaški okolici, potem pri Vrsaru, Rovinju (Montauro), na Brijonskih otokih in na Sv. Jerolimu (S. Girolamo) ob Fazanskem prelivu. Z Brijonskih otokov so vozili gradivo za krasne beneške palače, iz svetojerolimskih kamenolomov pa so n. pr. stebri na deželnem gledališču v Ljubljani. Tudi jugovzhodno od Pulja so lomili kamenje že od najstarejših časov. Čeravno je kamen dobro sprijet, vendar se da lahko obdelovati, naredi se iz njega kose, kolikoršne se hoče, in ker ni pretežek, ga je prav lahko prepeljati, ali do morja spraviti. Najimenitnejši tak kamenolom pri Pulju se imenuje „Vinkural", iz katerega so vzdignili gradivo za slavni puljski „divič", potem dva druga pri Medulinu.

Izvrstna ležišča stavbenega kamenja se nahajajo tudi še pri Labinu, Moščenicah, Novaku, Gračišću, Fontani, Žalborni in zlasti pri Buzetu, kjer so prav lepe mramorju podobne plasti, ali se le malo lomijo, ker so vendar predaleč od prometne zveze. — Zemeljska smola se nahaja v okolici Motovuna.

Najvažnejši prirodninski izdelek Istre pa je sol, ki se tudi v najobilnejši množini izvaža. Ta daje državi poleg zemljiščnega

davka največ dobička, a ker je on državni monopol, imajo posamezniki od njega primeroma le majhen zaslužek.

Kolikor zgodovina pomni, izdelovali so že najstarejši istranski prebivalci morsko sol in so ž njo trgovali daleč tjegori proti Donavi. Priroda sama jih je naučila, da pod solnčnimi žarki morska voda izpari in mesto nje ostanejo sama solnata zrna, ki služijo prav dobro za začimbo plehkih jedi. Začeli so torej napravljati grede in ploskate kotanje ter napeljevati vanje po umetnih

Okoličanka v narodni noši.

vodotočih morsko vodo, da je tam izhlapela in so se iz nje napravili slani kristali. To je bilo pa le mogoče ob izlivih rek, ki so nanesle že toliko tvarine, da so se ob njih napravile nižine, ki se jedva vzdigajo nad morsko gladino in katere o plimi morje samo preplavi. Tako so nastale solarne ob izlivu Draganje blizo Pirana, ob izlivu Rižane in Korne pri Kopru, ob izlivu potoka sv. Klementa pri Miljah, ob izlivu Lesandre in Ključa pri Trstu in tudi še drugod po celi obali in na večjih otokih v vsaki dragi.

Beneška republika pa je prepovedala vse solarne po vsej obali, ki se je nahajala v njeni oblasti in strogo zažugala tistemu, ki bi jih hotel zopet ponoviti. Avstrijska vlada je pa še le v najnovejšem času ustavila izdelovanje soli v Žavljah in Milah, tako da imamo sedaj samo dve veliki solarni pri Kopru in Piranu. V teh je poleti kaj živahno. Delavci v solarnah si postavijo prav blizo svoje šotore, ali pa hitijo na vse zgodaj iz mesta tjekaj. Kakor sploh po tvornicah, so ženske najspretnejše delavke tudi po solarnah. Njih delo pa ni lahko, ker morajo ob neznosni solnčni vročini pretakati morsko vodo iz jednega nabiralnika v druzega, kristalizovane dele zbirati v kupičke in iz teh v kupe, te spraviti v vreče in na čolne, poslednje pa s težkimi vesli pripeljati do čolnov. Navadni delavci v solarnah dobivajo običajno polovico pridelane soli kot plačilo. Sol pobirajo z leseno lopatico, ki ima držalo iz mehkega lesa.

„Solni vrti“ so napravljeni prav blizu obale. Tam izkopljejo najpoprej štirivoglato kotlino in poravnajo njena tla s tolkači. Od te kotline puste prednji manjši del prazen, večji zadnji del pa razdele v male štirivoglate grede, katere ločijo nizki nasipi. V vseh teh nasipih so zatvornice napravljene. O vročem poletju spustijo morsko vodo najpoprej v predkotlino, da se tam v nekoliko dneh sesede in mlačna postane. Čez dva, tri dni spustijo ustano vodo v gredice, da jih pokrije blizu 12 *cm*, potem zaprô zatvornice, da začne voda izparovati na solncu in vetru. Najpoprej se napravi tenka solna skorja ob nasipih gredic, ki postaja vedno gostejša in večja, čim več soli se kristalizuje vsled izparovanja, in naposled prevleče kakor tanek led vso vodo v gredicah. Kakor hitro se napravi ta trda skorja, razbijejo jo z drogi in izvlečejo posamezne kose s kljukami ter jih položijo ob robu vrta, da se dobro posuše. Ko se to zgodi, zložijo jih v velike kope (stoge) ter jih pokrijejo s slamo ali plahtami iz bičevja, da jim ne more dež škodovati. V kakih osmih ali desetih dneh spremenila se je vsa voda v solne kristale in potem spustijo zopet mlačno morsko vodo iz predkorita v gredice in to ponavljajo tako dolgo, dokler je solnce zadosti žgoče in vreme suho. Če obilno dežuje, ne more morska voda izparovati, ker jo sladka voda stanjša, močni vetrovi pa zelo pospešujejo izparovanje. — Tako dobljeno sol preneso v varivnice (Sudhäuser), da tam zopet

sol razkuhajo in varijo in jo pri tem z različnimi sredstvi čistijo, ali pa s primeski barvajo (živinska sol!).

Soli se ne izdela vsako leto jednako, nego le po potrebi, kakor erar določi. V Kopru dela vsako poletje kakih 1000 delavcev, vštevši ženske in otroke, in ti izdelajo na 255 *ha* kakih 17—18.000 *mtc* soli. Obširnejše so solarne pri Piranu in sicer na obeh straneh mesta, v Strunjanu in Sicciole (Porto rose). V obeh solarnah, ki merita 627 *ha*, dela nad 3520 ljudij v poletnih mesecih, ter nareja okoli 450.000 *mtc* soli. Ta količina bi se pa lahko še znatno pomnožila. Vso izdelano sol oddajajo skoro brez izjeme c. kr. erarju, ki prodaja sol kot svoj monopol.

Živinoreja.

Istra ima le malo pašnikov in pravilno obdelanih travnikov, zato je živinoreja še prav na nizki stopinji. Istran je pač dober pastir, ali slab živinorejec. Do sedaj še ni mogel razumeti, da je živinoreja važen del poljedelstva in da je glaven pogoj povoljnemu uspehu poljskih pridelkov zadostno število domače živine in da mu mora ta pomagati, ako polje slabo obrodi. Celo vlastelini rede le po nekoliko oslov in prašičev, k večjemu še par volov, za katere se pa dosti ne zmenijo. Od tod prihaja, da morajo po nekaterih krajih polje obdelovati z najeto živino, orodjem in ljudmi in sicer večkrat še le tedaj, ko je ugoden čas že davno minil in ko so delavne moči zelo drage. Tudi gnojenje je skoro vedno zelo pomanjkljivo. Travniki in pašniki so zelo zanemarjeni, detelje in druge krme se premalo prideluje, tako da vedno primanjkuje potrebne piče za domačo živino. Zaradi slabe krme, še slabejše vode, nezdravih hlevov, kamenitih tal in popolnega zanemarjenja propadajo goveda vedno bolj, čeravno bi bila njih pasma lahko prav krepka.

Tudi ovčarstvo nazaduje, ker puste drobnico tudi pozimi na prostem okoli blodíti in ne skrbijo prav nič za nje oplemenjenje. Po srednji in južni Istri imajo navado, da prepuščajo svoja zemljišča tujim pastirjem iz severne Istre in celo iz Kranjske kot pozimske pašnike. Volna isterskih ovac je slaba, da jo morajo le doma spresti in stekati za bukovo sukno ali dorovec (loden). Kljubu ostrim naredbam goje Istrani še vedno

preveč koza, ker ni treba mnogo za nje skrbeti in ker dajejo obilo mleka, a za to pa napravljajo neprimerno veliko škodo.

Konj imajo v Istri prav malo in še ti so prav navadne pasme, ne da bi kdo za nje skrbel. In vendar dokazujejo vztrajni konji c. kr. žrebčarije v Lipici, kako ugodna tla so za konjerejo ravno na Krasu. Tudi na otoku Krku goje zelo močne konje, ki so sicer majhni, ali zato prav živahni. — Nič bolje ni z rejo prašičev, tako da morajo te koristne živali iz Kranjske in Hrvaške uvažati. — O čebeloreji se da le malo govoriti.

V obče Istrani še nič ne razumejo o pripomočkih, katere ponujata skušnja in znanost za umno živinorejo. Oni ne vedo, koliko potrebuje živina dobre piče in vode, ali pa da je mnogo koristneje žival v hlevih krmiti, nego jo na pašo goniti. Kedar zapade sneg, tedaj jim pogine mnogo drobnice, ker se niso preskrbeli s klajo za zimo. In vrhu vsega tega so prisilile slabe letine marsikaterega poljedelca, da je prodal svojo živino, da je mogel zadostiti najnujnejšim potrebščinam.

Vlada je pripomogla zadnja leta mnogo za zboljšanje živinoreje. V Tržaški okolici je ustanovila naskočno postajo sufolških in jorkširskih merjascev in ravno tako tudi plemenskih oslov. L. 1893 je ustanovila kmetijska družba čebelorejsko poskuševališče v pomologičnem vrtu „Gardolo“. Ista družba je nakupila tudi plemenske bike iz „sedem občin“ in ustanovila osem naskočnih postaj z desetimi biki na vsaki. Vpliv teh oploditeljev se je takoj pokazal na zboljšanem mleku.

V Istri so nabavili jorkširske in bergširske merjasce, da bi se ščetinarji ložje obvarovali pred živalskimi boleznimi. Za zboljšanje ovčereje rabili so domače veprinške ovne, potem pa italijanske iz Bergama; zadrugarji na Cresu pa so se odločili za susdovnsko pleme. Bikovske postaje so ustanovili v Vodnjanu, Poreču, Pulju, Podgradu, Buzetu, Pomjanu, Voloskem, Rovinju, Barbani, Motovunu, Labinu, Krku, Kopru, Dolini in Opatiji. Večkrat je vlada napravila tudi premovanje goveje živine in razdelila v zadnjem desetletju okoli 1000 nagrad.

Veliko podpor je dala vlada za napravo vodnjakov in napajališč, n. pr. v Hrušici, Draguču, Bucaloviču, Malih Munah, Saršonih, Omišlju, Škrapnu, Abregi, Rakitoviču, Borštu, Mon-

trilju, Vodicah, Podgačju, Gologorici, Oskuršu, Koridaku, Puntakrižu, Klenovščaku, Izoli itd. *)

Za povzdigo sviloreje ustanovila je vlada poskuševališča svilodnega semena („svilarska opazovališča“) v Kopru, Umagu, Bujah, Pazinu, Poreču in Vodnjanu. Siromašnejšim svilorejcem je delila tudi murbina drevesca, n. pr. Istranom 1887—1893 : 2511. Tržaška kmetijska družba je delila pridnim svilorejcem male nagrade s pomočjo poljedelskega ministerstva.

Ribarstvo bi Istrani lahko mnogo bolj povzdignili, bodisi za svojo lastno tečno in ceno hrano, bodisi da bi dobre ribe v bližnja velika mesta za drag denar prodajali. V večji meri pa se pečajo z ribištvom le v milski dragi, v Stanjonu pri Kopru, okoli Pirana, Novograda, Poreča, Rovinja, Pulja in Voloskega. Podrugodi lovijo le od slučaja do slučaja kaj rib, zlasti za postne dni. Beneški ribiči, „čožjoti“, imajo pravico tudi ob isterski obali loviti, samo da se morajo držati jedno miljo od kraja.

Isterske ribe so bile že pri Rimljanih na zelo dobrem glasu, posebno pa zelo okusne oštrige te dežele. Tudi v začetku srednjega veka so Italijani prav iskali okusne isterske ribe in morske rake. Še koncem preteklega stoletja so izvažali iz Istre čez 100.000 baril (sodčkov za 65 litrov) soljenih rib in takrat so samo rovinjski ribiči zaslužili le za sardele od 30—40.000 dukatov ter potrebovali za prevoz čez 100 čolnov (bracer). Sedaj pa se opazuje po celi obali nazadovanje ribarstva in po nekaterih krajih je ribarjenje popolnoma ponehalo.

Vlada je bila poslala že v začetku šestdesetih let posebnega strokovnjaka na Francosko, ki naj bi proučeval tamošnje načine in naprave za umetno gojitev rib in oštrig ali kamenic ter potem tudi ob avstrijski obali nasvetoval primernih zboljšanj. To je bilo pa tem bolj potrebno, ker so bili ribiči že popolnoma obupali nad svojim tako nevarnim rokodelstvom ter so raje lakoto trpeli, nego bi bili šli ribarit, n. pr. Izolani l. 1861, ko bi bili vendar lahko prav mnogo rib v bližnji Trst prodajali. Prišlo je tako daleč, da se Istrani držé ponekodi pregovora: „riba je gola in ribič tudi“, t. j. da ribarjenje ne more ribiča ni rediti, ni oblačiti.

*) Bericht des k. k Ackerbauministeriums 1895, str. 35.

Glavne ribe, katere love Istrani, bile so že pri „živalstvu“ naštete; vseh vrst pa je 95—100, ali od vsake vrste se nahaja le malo posameznih rib. Ribiči bi morali torej pomnožiti boljše vrste, katere se lahko dobro spečajo. Vendar vse prigovarjanje in podučevanje le malo koristi, kakor so dosedanje skušnje pokazale. Sedaj se dobiva jedva 80 % rib od one količine, ki bi se lahko dobivala, in še od te množice porabijo Istrani doma na licu mesta 57 %, tako da jih pride v trgovino le 43 %. Največ skupijo za prodane ribe v področju rovinjskega kapitanata, skoraj polovico manj v obsegu tržaškega in le jedno četrtino v obsegu puljskega kapitanata. Proračunali so, da dobi rovinjski ribič poprečno 292 gld. na leto, tržaški 242 gld., puljski 207 in lošinjski 120 gld. Ves dobiček isterskega ribištva računa se na leto na okoli 850.000 gld., ali od teh dobijo čožjoti najmanj 10—15 %.

Glavni dobiček ribištva dajejo sardele in teh se tudi največ izvozi na tuje. Količina lova pa je odvisna od smeri, v kateri potujejo. Za sardelami pripotujejo tudi lokarde, palamide in tuni, tako da je možno ribičem tudi te loviti. Med stalnimi ribami pa najbolj obrajtajo lubne in jegulje, katerih tudi zadosti nalove ob isterski obali. Morske rake love skoro izključno le okoli Pulja, nekaj malega tudi okoli Rovinja. Okoli Cresa love posebno vrsto morskega raka, katerega ribiči imenujejo „škamp“ (cancer norvegicus), ki se ne nahaja nikjer drugod po Jadranskem morju, niti po drugih evropskih morjih, izvzemši ob obalah norveških. Morske gobe love samo okoli Pulja, ali v neznatni količini.*)

V Trstu in okolici se nahaja skoro samo velika živina, ki se je pomnožila od l. 1880 za 3·8 % in sicer: konji za 4·7 %, mezgi, mezge in osli za 33·1 %, koze za 30·8 %, ovce za 28·1 in prašiči za 94·7 %. Iz tega sledi, da je živinoreja i z ozirom na celotno površje dežele, i na obdelano površje največja v celi tostranski polovici naše države.

Gostost domačih živali v Istri je zelo majhna, ker pride le 20·8 glav na vsacih 100 *ha* celega površja ali 31·8 glav na 100 *ha* obdelanega površja. V tem oziru zavzema Istra predzadnje mesto med vsemi deželami, katere so zastopane v državnem zboru na Dunaju. Samo še v Dalmaciji pride manj domače živine na vsakih 100 *ha*.

*) Benussi, Manuale di Geografia dell' Istria, str. 112—115.

Konj pride le 65 na vsakih 1000 goved, v celi državi pa 179 na vsakih 1000 goved. Toraj pripada Istra v tem oziru med najsiromašnejše dežele v Avstriji. Vrh tega se je zmanjšalo število konj od l. 1880 za 3·5 %, dočim se je v vseh drugih deželah

Narodna noša v severni Istri.

število zvečalo, razun Bukovine. Glede mezgov in oslov zavzema Istra drugo mesto v naši državi in jih pride 327 na 1000 goved. Od l. 1880 se je ta živina pomnožila za 14·7 %. Govedarstvo je majhnega pomena, ker pride na 100 *ha* vsega površja le 10·7 % in na 100 *ha* obdelanega površja samo 16·4 % goved. Toraj je

Dné 31. decembra 1890

Mesta z lastnim pravilnikom, okrajna glavarstva, sodni okraji	Konji							Goveda						
	Konji mladi		Kobile							Telice nad 1 letom			Voli nad 1 letom	
	pod 1 letom	nad 1 letom do porabe za delo	z žrebetom dojencem	druge kobile	Žrebci	Rezanci brez ozira na starost	Vsota	Jalovina pod 1 letom	Junci nad 1 letom	še ne breje	breje	Krave	še ne rabljivi za delo ali pitanje	vže rabljivi za delo ali za odebeljenje
Trst in okolica	22	152	95	446	44	1149	1908	125	28	165	134	3684	132	449
Istra.														
Mesto *Rovinj* . .	—	1	—	5	—	151	157	—	—	—	—	8	—	258
Okr. glav. Koper.														
Sodni okraj Koper	2	7	15	67	—	140	231	365	58	230	197	2515	218	1436
» » Buzet	5	6	3	31	1	35	81	441	84	83	34	2689	185	1588
» » Piran	—	—	—	71	—	130	201	13	14	11	53	463	80	351
Vsota . .	7	13	18	169	1	305	513	819	156	324	284	5667	483	3375
Okr. glav. Lošinj.														
Sod. okr. Cres .	1	6	12	49	—	25	93	15	23	4	1	66	5	347
» » Lošinj	—	—	1	4	1	11	17	15	6	20	4	43	28	53
» » Krk . .	21	10	53	63	6	86	239	274	109	36	37	769	180	2358
Vsota . .	22	16	66	116	7	122	349	304	138	60	42	878	213	2758
Okr. glav. Pazin.														
Sod. okr. Labin .	17	10	20	37	1	65	150	596	99	172	133	1526	275	1412
» » Pazin .	15	26	21	93	1	124	280	806	291	216	165	2322	338	3130
Vsota . .	32	36	41	130	2	189	430	1402	390	388	298	3848	613	4542
Okr. glav. Poreč.														
Sod. okr. Buje . .	9	5	4	167	3	160	348	356	75	81	66	750	47	1439
» » Motovun	2	6	8	58	5	223	302	175	86	63	31	396	153	1763
» » Poreč .	1	4	1	42	1	138	187	38	16	21	5	146	192	1098
Vsota . .	12	15	13	267	9	521	837	569	177	165	102	1292	392	4300
Okr. glav. Pulj.														
Sod. okr. Vodnjan	9	3	4	68	—	95	179	389	179	54	120	1035	49	1762
» » Pulj . . .	1	55	5	36	1	134	232	90	42	194	180	668	309	777
» » Rovinj .	3	1	2	40	—	36	82	79	21	15	66	298	67	760
Vsota . .	13	59	11	144	1	265	493	558	242	263	366	2001	425	3299
Okr. glav. Volosko.														
Sod. okr. Novi grad	10	9	11	84	4	287	405	673	56	122	29	3397	197	1843
» » Volosko	1	11	—	25	—	148	185	265	23	222	131	2754	42	492
Vsota . .	11	20	11	109	4	435	590	938	79	344	160	6151	239	2335
Skupaj (Istra) . .	97	160	160	940	24	1988	3369	4590	1182	1544	1252	19845	2365	20867

so našteli domače živine.

Vsota	Mezgi	Mezge	Osli	Koze brez ozira na starost ali spol.	Ovce				Svinje				Število panjev
					Ovce	mladiči, jagnjeta in skopci pod 2 letoma	ovni in skopci nad 2 letoma	Vsota	prasci	tekalci ali prašički do 1 leta	druge svinje	Vsota	
4717	18	47	160	140	51	30	1	82	85	347	565	997	295
266	—	238	512	4	660	4	10	674	—	—	157	157	20
5019	52	49	2416	48	4168	196	17	4381	152	1110	2012	3274	279
5104	44	117	887	29	10680	1302	655	12637	8	1462	1380	2850	858
985	29	155	1153	36	2017	35	117	2169	—	29	1051	1080	20
11108	125	321	4456	113	16865	1533	789	19187	160	2601	4443	7204	1157
461	5	384	68	34	28715	4776	1397	34888	7	345	41	393	937
169	9	97	124	300	8324	1318	723	10365	59	548	67	674	485
3763	55	30	365	6	23812	5402	1992	31206	30	1033	211	1274	406
4393	69	511	557	340	60851	11496	4112	76459	96	1926	319	2341	1828
4213	3	27	180	16	22772	3057	2221	28050	13	1275	377	1665	704
7268	46	23	1245	36	23075	2663	1465	27203	79	2206	1735	4020	571
11481	49	50	1425	52	45847	5720	3686	55253	92	3481	2112	5685	1275
2814	28	31	1970	113	7486	115	221	7822	173	338	2266	2777	111
2667	11	122	1862	60	9815	71	447	10333	66	1442	1036	2544	117
1516	—	58	1224	22	7790	7	293	8090	6	305	771	1082	52
6997	39	211	5056	195	25091	193	961	26245	245	2085	4073	6403	280
3588	1	—	1768	54	20904	1723	1314	23941	8	725	618	1351	173
2260	27	61	974	25	12554	113	411	13078	7	180	333	520	32
1306	—	—	286	—	6829	991	209	8029	—	208	394	602	—
7154	28	61	3028	79	40287	2827	1934	45048	15	1113	1345	2473	205
6317	21	13	5	4	10227	128	1337	11692	39	1295	1014	2348	562
3929	42	69	49	5	8545	768	633	9946	32	322	2521	2875	419
10246	63	82	54	9	18772	896	1970	21638	71	1617	3535	5223	98
51645	378	1474	15088	792	208373	22669	13462	244504	679	12823	15984	29486	574

Istra tudi v tem oziru predzadnja v državi. Število goved se je zmanjšalo od l. 1880 za 3·8 %, dočim se je bilo v poprejšnji dobi (1869—1880) zvišalo za 14·3 %. To pa se ne sme pripisavati samo pomanjkanju krme, ampak zlasti zmanjšanju števila krav. Glede volov je Istra ena najbogatejših dežel in vendar je čudno, da so vzredili iz voličev tako malo porabnih volov.

Največje važnosti je ovčarstvo za Istro, ker pride 4735 glav na 1000 goved, in v tem oziru zavzema Istra tretje mesto v naši državni polovici. Vendar se tudi tukaj opazuje precejšen zmanjšek 4·3 %, to tem bolj, ker se je bilo število ovac že v poprejšnji dobi za 10·5 % zmanjšalo. To prihaja od tod, ker so mnogo pašnikov prepovedali in z drevjem zasadili in ker tudi zasebni posestniki bolj varujejo svoje pašnike nasproti malim posestnikom. Najbolj se je zmanjšalo število ovac po okrajih Koper (za 38·1 %) in Volosko (za 22·1 %), dočim se opaža v drugih predelih celo mal priraščaj. Največje število ovac (76.459 glav) se nahaja v okraju lošinjskem, kjer jih pride 17.404 na 1000 goved. Značilno je tudi, da je tu največ plodnih ovac v celi državi. Nasproti pa je število ovnov in skopcev 54 glav na 1000 glav drobnice (toraj 88 od ‰) primeroma majhno.

In kdo bi si mislil, da je tudi število koza (15 glav na 1000 goved) primeroma zelo majhno in da zavzema tudi v tem oziru Istra predzadnje mesto v državi. Samo v lošinjskem okraju je število koza večje (77 glav na 1000 goved). Od l. 1880 naprej se je torej število koza najbolj zmanjšalo v celi državi (za 45·7 %), potem ko se je bilo že v prejšnji dobi to število za 76·3 % zmanjšalo. Iz tega sledi, da se morajo koze neizprosno umikati pogozdavanju in pomnoženemu gojenju gozdov in da se jih trpi le še pri najsiromašnejših kmetih.

Zelo razširjena je v Istri svinjereja (571 repov na 1000 goved) in Istra stoji v tem oziru na tretjem mestu v državi (samo še dolenja Avstrija in Štajerska imata še več prašičev). Najbolj se goji ta žival v poreškem okraju (916 repov na 1000 goved). Po letu 1880 so se prašiči pomnožili samo za 7·3 %. Glede svinj, med njimi seveda tudi krmljenk, zavzema Istra drugo mesto v državi (542 repov na 1000 vseh prašičev), torej mnogo nad povprečnim številom cele države, ki znaša 410 repov.*)

*) Die Ergebnisse der Viehzählung vom 31. Dezember 1890, str. XXIX.

Obrtnost.

Obrtnost je v Trstu in okolici primeroma le majhna, če odštejemo izdelovanje ladij v Lojdovi ladjetesalnici. Takoimenovani „Stabilimente tecnico“ (tehniški zavod), pri sv. Andreju obsega prav za prav le vodstvo in pisarne tega zavoda, v kojih izdelujejo načrte za ladje, katere tešejo in sestavljajo pri Sv. Roku pri Miljah. Ta zavod je društvo na delnice (1·5 mil. gld.), ki izdeluje tudi največje ladje, vojne in trgovinske, bodisi pomorske ali reške, z vsemi pripadajočimi stroji. Društvo izdeluje pri Sv. Andreju tudi posamezne stroje, zlasti kotle v poljubni velikosti in po kateremkoli zistemu. Ono preskrbuje tudi oklope vojnim ladjam in izvršuje poprave katerekoli vrste v svojih „dokih“, ki imajo zadosti prostora za največje ladje. V obeh oddelkih dobiva čez 2000 delavcev svoj zaslužek. Ta zavod tekmuje popolnoma z Lojdovim arsenalom in ima le malo manj dela (zaslužka) v primeri s poslednjim.

V zadnjih letih se giblje tržaška trgovina skoro vedno na isti višini in ne more pokazati znatnega napredka v primeri s poprejšnjimi desetletji. S tem v zvezi je tudi obrtnost. Tako se opaža naraščaj malih ladij, ki nosijo le malo ton. S tem je zaznamovana smer tudi ladjetesalnicam. Teh je v Trstu in Istri vsega vkup sedem, ki imajo jednajst prostorov za spuščevanje ladij v morje. Najimenitnejše so Lojdova pri Sv. Andreju, tehniškega tržaškega društva pri Sv. Roku blizu Milj, barkoveljska (S. Bortolo) in ščedenska (pri sv. Lovrencu). V Lojdovem arsenalu izdelujejo same velike ladje (n. pr. l. 1896 „Bohemia“ s 4000 tonami), in ravno tako tudi pri Sv. Roku.

Lojdov arsenal je bil sezidan že l. 1853, a začel je svojo delalnost še le l. 1856.*) Nad glavnim vhodom je stolp in pod njim se gre po dvojnih stopnjicah 72 stopic navzdol do pravega arsenala, ki je od suhe strani zavarovan po debelem in visokem zidu. Tujci smejo obiskavati ta zavod od 11. ure dopoludne do 1. ure popoludne, (kdor hoče vse videti, potrebuje vsaj $1^1/_2$ uro), a morajo plačati vstopnino in voditi jih mora poseben strežaj.

*) Delniško društvo »Lojd« (Lloyd) so ustanovili tržaški bogataši l. 1833 po vzgledu londonskega jednakega imena in jednakega namena.

Nasproti glavnemu vhodu je veliko upravno poslopje z vsemi potrebnimi pisarnami. Pred njim je vse polno sider, verig, in drugih železnih potreb za ladje, na katerih so zapisana imena vseh onih parobrodov, za katere so bile takošne priprave ulite, in koliko ton nosijo one ladje. Obala na drugi strani arsenala je dolga 235 *m* in tam pristajajo one ladje, ki potrebujejo kakošne majhne poprave, ali pa one v morje spuščene ladje, ki še nimajo vseh potrebnih strojev. Pred kovačnico kotlov je postavljen velikansk žerjav (Krahn), ki lahko vzdigne 60 ton; na drugi strani pa je ladjetesalnica, ki lahko istočasno izdeluje 5—6 ladij. Zraven ladjetesalnice je takoimenovani „slip“, po katerem se ladje vzdigajo s parno silo in s podloženimi gibljivimi rižami na suho, da se jih tam popravi in potem zopet v morje spusti. (Isti „slip“ se lahko tudi zniža za 6 *m* pod morsko gladino in potem imenujejo tako drago „drydok“). Poleg „slipa“ je druga bokalina, (imenovana „dock“), ki lahko sprejema največje ladje. Kakor hitro pripluje ladja v njo, zapro jo zatvornice hermetično proti morju in potem izsisajo ostalo vodo iz doka (dotični stroj ima 100 konjskih moči). Potem se ladja podpre od obeh strani z brezštevilnimi kolci in koli, da na njej popravijo, kar je potreba. Ko to izgotovijo, namažejo žleb, po katerem so ladjino hrbtišče z morja izvlekli, z lojem in potem začnejo izpodbijati kolce in kole, dokler ladja ne zleti zopet v morje („Stappellauf, il varo“).

Arsenal ima seveda vse polno manjših poslopij, v katerih prirejajo posamezne dele, ki so potrebni za ladje. Zlasti mnogo se opazi pil (žag), ki režejo ali naravnost, ali pa v polukrogu, ali pa celo v različnih oblikah. Kovači izdelujejo zakrivljena železja po narisih, katere imajo pred seboj. Nepopisljiv hrup provzročuje „norec“, t. j. velikansko kladivo (okoli 100 *q* težko), ki lahko spremeni vroče železo v tanko pločevino, ali pa stlači oreh, ne da bi ga pretrgalo. V prvem nadstropju se nahajajo risarji, ki rišejo na tleh dvoran posamezne oddelke ladij v naravni velikosti, da po njih napravljajo mizarji uzorce v lesu in jih potem oddajajo kovačem. Ob stenah pa vise uzorci že dovršenih ladij. V prvem nadstropju naslednjega poslopja izdeluje jadra okoli 60 žensk.

Med drugimi obrtnimi podjetji v Trstu treba omeniti na ›m mestu parni mlin Grka „Economo“ blizo „Campo Marzio“,

Kmetica iz koperske okolice z jerbasom in posodo za mleko.

›jeno od c. kr. dvorne in državne tiskarne iz dela „Oesterreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild“, zvezek „Das Küstenland“, str. 217.

›idan l. 1872. Poleg pravega mlina se nahajajo skladišča za ›o in moko, razne delavnice, konjušnice itd. Paro prirejajo v

petih jeklenih kotlih, ki razvijajo do 600 konjskih sil, tako da lahko zmeljejo v štiriindvajsetih urah 1000 *mct* moke. Sploh je vse urejeno po najnovejših skušnjah in okoli 300 delavcev dobiva v tem zavodu svoj zaslužek. Žito, ki se tu melje, je deloma domače, deloma pa rusko prve vrste. Zmleta moka je tako dobra, da se ne prodaja le doma, nego da se izvaža tudi v Levanto, Egipet, na Angleško itd. Economova moka je dobila že svetoven glas in bila nagrajena po raznih razstavah. Tam blizo se nahaja tudi topničarski arsenal. Ne daleč od tam je nova čistilnica za riž. V Barkovljah so tvornice za led in za umetna vina, pri Sv. Ivanu v Vrdeli pa Dreherjeva pivovarnica. V Ščedni je že stara tvornica vrvi za ladje in letos so še napravili nov plavž za pretapljanje železa. V bližnji Sv. Sabi je čistilnica za petrolej. Tudi artilerijski laboratorij je tam blizo cerkve Sv. Pentelije.

Milo izdelujejo sedaj v Trstu v sedmih varivnicah, ki dajejo prav obilo zaslužka. Dalje moramo omeniti izdelovanje usnja, rozolje in drugih likerjev, lepodišečih olj, cigaretnega papirja, kolomaže itd. V Trstu napravljajo tudi mnogo bičev iz kraškega koprivovca, ki so zelo prožni in trpežni, tako da jih radi kupujejo ne le po vsej Avstro-Ogerskej, nego tudi po Italiji in Nemčiji. Tržaška tvornica A. Lutman izdeluje bičevnike že od l. 1810 ter jih razpošlje vsako leto okoli 300.000 na Češko, Moravsko in v severno Nemčijo.

Izmed manjših obrtnih podjetij omenimo tukaj izdelovanje sveč, testenin in slaščic, čokolade (dve tvornici) in igralnih kart; potem vse polno navadnih rokodelnic, n. pr. mizarnic, čevljarnic, kovačnic, klobučarnic, sodarnic, kolarnic, knjigoveznic in tiskarnic. Bratje „Girardelli“ so ustanovili že l. 1816 posebno tvornico za testenine in prepečenec po vzgledu neapolitanskih tvornic. S to tvrdko tekmuje tvornica „Grezler & Duodo“. Obedve preskrbujeta ne samo avstro-ogersko mornarico, nego tudi prodajalnice na drobno po Dalmaciji, Greciji, Levanti, na Angleškem, Škotskem in celo v Ameriki.

K hišni obrtnosti prištevamo v prvi vrsti čiščenje kave in gumija. Kavovčeva zrna luščijo še le v skladiščih in tam tudi mešajo razne vrste, ako to zahtevajo odjemniki, da dobijo cenejše blago. Ker pa to preveč stane, zato dajejo kavo v malih vrečah najetim ženskam na dom, da jim pomagajo vsi člani njih rodo-

vine izvršiti zahtevano delo. Seveda natančno nadzorujejo množino in kakovost kave pri oddaji in sprejetju. Mnogo rodovin v Trstu preživlja se samo s tem delom.

Še več dela daje čiščenje gumija in drugih mirodij, ki prihajajo iz dežela neizobraženih narodov. Taki nabirajo svoje pridelke pomešane s prstjo, peskom in drugimi ne pripadajočimi tvarinami, a v Trstu morajo vse to očistiti, „sortirati“ in skrbno v zaboje spraviti. Gumi dovažajo v Trst v najsurovejšem stanju. Prijemnik ga spravi najpoprej v svoja skladišča, ga da tam očistiti in presejati. Debelejše kose potem zvagajo in izroče ženskam, ki se s tem pečajo („šešalote“), da jih očistijo in razvrste po kakovostnih vrstah, ki se v trgovini zahtevajo. Nekatere uvozne tvrdke dajejo do sto ženskam takega zaslužka.

V Istri napreduje sicer obrtnost le počasi, a vendar napreduje, čeravno še daleč ne v isti meri, kakor po drugih avstrijskih deželah. Najbolj se pečajo s tesanjem ladij, z izdelovanjem svile, čiščenjem olja in zboljšanjem vina. Večjih tvornic in izdelovalnic pa Istra še nima. Poglavite zapreke hitrejšemu razvitku isterske obrtnosti so sledeče: 1.) pomanjkanje gonilne moči, ki jo dobivajo druge dežele v svojih obilnih vodah; 2.) pomanjkanje kapitala zaradi nezdružljivosti in nezaupnosti prebivalstva ter zaradi premajhne podjetnosti; 3.) premajhna produktivnost zemlje, da bi se se splačalo njene proizvode zboljšavati in predelavati in 4.) pomanjkanje delavnih moči, ker še delavci v karpanskem rudniku tožijo, da jih odtegujejo poljedelstvu.

Najimetnejše ladjetesalnice so v Lošinju (malem), pri Sv. Roku blizu Milj in v Kopru. V Lošinju izdelajo vsako leto 10—12 večjih ladij, ki nosijo okoli 8000 ton in stanejo okoli 1,200.000 gld. (torej 86% vrednosti vseh v Istri izdelanih ladij). Lošinjske ladjetesalnice zavzemajo prvo mesto za tržaškimi in so velike važnosti ne samo za Istro, nego tudi za hrvaško primorje in severno Dalmacijo. V ladjetesalnicah popravljajo tudi pohabljene ladje, zlasti njih lupino (zunanje ladjino telo). S tem popravljanjem so imeli l. 1875 največ opraviti pri Sv. Roku, potem v Kopru in še le na zadnjem mestu v lošinjskih ladjetesalnicah.

Druge isterske ladjetesalnice, n. pr. v Piranu, Poreču, Rovinju, Lovrani, Iki, na Voloskem, v Cresu in Lošinju velem, nazadujejo očividno in izdelujejo le male čolne, n. pr. za ribiče, ali pa po-

pravljajo poškodovane ladje. Po l. 1885 stesali so v Lošinju le okoli 30 ladij in le kakih 5 oklopnic.

Najvažnejše obrtno podjetje istersko pa je c. kr. arsenal v Pulju. Že l. 1848 so oklicali Pulj kot vojno luko in kot središče avstro-ogerske mornarice. Leta 1856 pa so ustanovili za to potrebni arsenal, ki je sestavljen iz mnogoštevilnih poslopij, ki so vsa po istem načinu zidana. Ves južni del puljske luke je odmenjen za vojaško brodovje. V arsenal sta dva vhoda, jeden od suhe strani skoz visok zid, ki ga loči od mesta, drugi pa od morske strani, ki ga loči plavajoča ograda od trgovinske luke. Arsenal je sestavljen iz dveh delov, prvi se vleče po suhem uzdolž obale, drugi se nahaja na Olivskem otočiču. Na obali se vidijo tri vzporedne vrste tvornic in skladišč, ki so med seboj spojena z gosto mrežo železniških rels. Spomina vredna so skladišča za verige in sidra ter hidravlični stroj, ki poskuša žične in konopne vrvi raztrgati. Na vzhodni strani je „škarjasti žerjav“ 45 *m* visok, ki lahko vzdigne 60 ton. Dalje se nahajajo kovačnice za kotle in stroje, delavnice čolnov, sodov i. t. d. V arsenalu dela vsak dan okoli 1600 delavcev, največ kovačev in tesarjev. Med njimi je tudi mnogo žensk, ki popravljajo na šivalnih strojih jadra.

V starejših arsenalovih poslopjih (blizo glavnega vhoda) so tudi zbirke starejšega in novejšega strelnega orožja, pa tudi spominskih predmetov, ki spominjajo na znane pomorske bitke. V „orožni dvorani“ imajo ročno orožje, s katerim preskrbijo vojne ladje, v slučaji ko odplujejo pred sovražnika, n. pr. revolvarje, karabinarje, sablje, mitraljeze in male topiče. V „topni dvorani“ hranijo neukrcane težke tope in mnogo zanimivih predmetov se vidi tudi v izdelovalnici torpedov, pušk i. t. d. V ravnateljskem poslopju se nahaja pomorski muzej: kalupi obalnih in vojnih ladij iz XVIII. stoletja; načrt nadgrobnega spomenika pri Visu padlih; kalupi novih vojnih ladij; hrabrostno spričevalo Tegetthofovo, katero so podpisali poveljniki vseh vojnih ladij pri Visu; modro-bela svilnata zastavica, katero je baje imel Don Juan d' Austria na svoji ladji v bitki pri Lepantu; kalupi tujih vojnih ladij in tuje zastave; akvareli z oplovitve sveta 1857—1859; čoln italijanske admiralske ladje „Rè d' Italia“; Weyprechtov čoln, na katerem se je povrnil od severnotečajske ekspedicije i. t. d.

Olivski otok je spojen z obalo in na njegovi južni strani se nahajajo štiri ladjetesalnice za največje ladje, od katerih sta dve pokriti s krasnimi železnimi strehami. Prva tu iztesana ladja je sedanja kazematnica „Kaiser“. Tu so suhi „doki“, ki sprejemajo največje ladje v popravo. Blizo teh je najstarejši „balance-dock“ v Evropi, katerega so sezidali 1860 z $2^1/_3$ milijona gld. in ki more najtežje ladje (5—6000 ton) iz morja vzdigniti in zopet nazaj spustiti. Poleg ladjetesalnic so zelo obsežne kovačnice, pilarne in izdelovalnice okraskov za vojne ladje.

Med najobrtnejše okraje v Istri spada koprski, ker izdeluje poleg ladij tudi tkanine in vezenine z umetnimi cvetlicami. Mnogo je tudi barvarnic, strojarnic, kovačnic in mlinov. V piranskem okraju izdelujejo kis in grenko sol, pri Motovunu pepeljiko, pri Labinu dobivajo hidravlični cement, sploh pa žgó apno, kjer imajo zadosti drv. Drugod po Istri ne najdeš nijedne tvornice, ako ne vpoštevaš mlinov, ki pa polovico leta stojé, in oljskih stiskalnic. V poreškem okraju morajo celo „Kranjci“ kmetom obleko in čevlje delati. Med Čiči pa cvete domača tkalska obrt, s katero se zlasti ženske pečajo.

V vološkem okraju je lesna obrt doma. Tam izdelujejo sode, vsakovrstne lesene posode, doge, obroče in vesla. Koncem leta ali pa v začetku jeseni naložé te lesne izdelke na male čolne in jih vozijo daleč okoli na prodaj, zlasti po Kvarnerskih otokih in po severni Dalmaciji. Tudi v buzetskem okraju se pečajo z lesno obrtjo. V tem, pa v podgrajskem in vološkem okraju nažgejo mnogo oglja za kovače, katero prodajajo zlasti v Trst. Omembe vredno je tudi izvrstno pecivo, katero napravljajo kmetice blizu mest, zlasti Breškice pri Trstu.

Res je, da pojemajo starejše isterske obrti (tesanje ladij, ribištvo in sploh zaslužki z ladjami), ali mesto tega so se poprijeli Istrani drugih obrtnih strôk, n. pr. ohranjevanja jedil. Najvažnejše tako podjetje se nahaja v Izoli. Tamošnji meščani imajo poseben parnik, ki jim dovaža jegulje iz komakijskih močvirij (južno od Benetk), katere potem pražijo, marinujejo in v sodčke zapirajo, da se dolgo ohranijo. Ravno tako delajo tudi s sardinami, katere najprej spekó, potem pa jih s sladkim oljem polijejo in v pločevinaste škatljice zadelajo. Celo takoimenovane ruske sardine prireja tvornica v Izoli. Te ribice dobivajo prosto

posoljene z norveške obale in v Izoli jih potem očistijo, s kisom polijejo ter z dišavami in drugimi priložki preskrbijo in skrbno v sodčke zabijejo, da ne more zrak do njih. Na tak način priredijo vsako leto več kot dva miljona konserv. Na podoben način ohranjujejo tudi suho govedino in sočivo v pločevinastih škatljicah. Suhe slive dobivajo iz Bosne in Srbije, potem jih v pari zmehčajo, očistijo in v lesenih škatljicah zabite posušijo na razbeljenem zraku. Take slive prodajajo prav dobro na Angleško, v Skandinavijo in severno Ameriko. V tej veliki tvornici dela dan za dnevom 150 moških in ravno toliko žensk. Poleg nje pa sta v Izoli še dve manjši delavnici za ohranjevanje sardin in podobne se nahajajo tudi v Kopru, Rovinju, Fazani in Cresu.

Rovinj je rešila tamošnja c. kr. tabačna tvornica gotovega pogina za lakotjo. V njej deluje okoli 780 žensk in 40 moških. Ti si služijo svoj vsakdanji kruh in se učijo vrh tega tudi čistobe, rednosti in celo varčnosti. Le škoda, da delavke ne nosijo svojega prihranjenega zaslužka v hranilnice, kakor drugod, ampak da ga po isterski in dalmatinski (sploh beneški) navadi porabijo za nakup lišpa, zlasti zlatih nakrasnin. Zato pa dobro uspeva zlatarska in srebrarska obrt v Kopru in Rovinju, kakor tudi po dalmatinskih mestih.

V Izoli izdelujejo tudi čipke po beneških uzorcih. Država in občina vzdržujeta čipkarsko šolo, ki prav dobro napreduje, in ženska mladina si mnogo prisluži s svojimi ročnimi deli.

Parne mline za moko imajo v Pulju, Medulinu, Vodnjanu, Žminju in Rovinju. V poslednjem mlinu napravljajo tudi testenino in prepečenec, ki se celo v Bosno prodaja. Kameniti vršaci na otoku Lošinju imajo navadno veterne mline, ki prav dobro služijo. Na Krku pa, in tu pa tam tudi na Cresu, imajo v vsaki hiši žrnve (ročne mline), na katerih ženske svoje žito bolj na debelo meljejo.

Oljnih stiskalnic je še prav malo na paro. Največ jih gonijo konji, katerim zavežejo oči, da vrtijo na dolgem drogu mlinski kamen nad kamenitim okroglim koritom, v katero masline polagajo. Včasi pa vržejo masline v cilindrično gumno, ki je z obdelanim kamenjem potlakano, (njegov premer znaša 3—4 *m*), in potem vrtijo blizu 2 metra visoki in pol metra debeli mlinski

kamen nad maslinami kake dve uri, da se napravi žonta. To pobero v vreče iz rogoza ali kokosovih vlaken, polijo jih z vročo vodo in potem podstavijo pod stiskalnico, da kake dve uri olje iz njih teče. Mekine („polpame“), ki ostanejo v vreči, polagajo ali živini za klajo, ali pa jih prodajajo v Piran, kjer v posebni tvornici napravljajo iz njih ali milo, ali pa olje za stroje.

Hidravlični cement napravljajo na otoku Sv. Andrej pri Rovinju, a surovinski proizvod dovažajo večinoma iz labinske okolice. Mnogo tega cementa izvažajo celo v Italijo. Z rezanim kamenjem iz Žalborne in Oltra preskrbujejo Trst, s preluškim pri Voloskem pa Reko. Omeniti moramo tudi tvornico za pluto (za čepe, vzdigalnike mrež, rešilne pase potapljajočih, itd.) v Žalborni, ki pa dobiva potrebno gradivo iz inozemstva, ker je domači plutovni hrast preslab, preveč razcepljiv. H koncu opozarjamo tudi na bombažno predilnico pri Kopru, svečarno v Rovinju, lojarnico v Boljuncu, mlin za žveplo ob Rižanu, lojarnico in usnjarnico v Miljah, tvornico kemičnih proizvodov in navadnih steklenin v Piranu, ter mlin za žveplo ob Rižanu.

Trgovina.

Trgovina nazaduje poslednja leta, bodisi v Trstu, bodisi v Istri. Tržaška luka je sicer zelo lepa, moderno opravljena, ali njena trgovina se vendar ne more povzdigniti. V mestu so večinoma le vinotržnice, a prehodna trgovina ima svoja skladišča in pisarnice na obali, ker ta deluje le po naročbi in ne potrebuje niti velikih magacinov, niti dokov. Tržaški komisijonarji pošiljajo uzorce v inozemstvo in kupujejo potem žito ali druge pridelke brez „rizika“. Vsa trgovina je večinoma v rokah židov in njena nestanovitnost plaši realne domače trgovce, ki ne morejo tekmovati z Lojdovim društvom. Tržaški trgovini zelo škoduje tekmovanje Benetk, kjer se je začela trgovina zopet povzdigati po izvršitvi pontebske železnice. Zato je neobhodno potrebno, da dobi Trst novo, krajšo železniško zvezo z zahodnimi avstrijskimi deželami in z južno Nemčijo. Do sedaj je država preveč zanemarjala tržaško luko, pa tudi prebivalci sami so premalo delavni v trgovinskih podjetjih. Treba je, da zna tudi ljudstvo porabiti svoje prirodne pripomočke, drugače bo tudi nova železnica tako

malo koristila Tržačanom, kakor n. pr. Sueški prekop arabskim Felahom.

Že Rimljani so bili zelo povzdignili trgovino v severnem delu Jadranskega morja. Poleg Akvileje so ustanovili tudi imenitno pristanišče „Pietas Julia“ (Pulj), ki je ohranilo svojo važnost še daleč notri v srednji vek. Seveda se je vršilo vse brodarenje večinoma le ob obali in tudi ladje so bile zelo primitivne, tako da so rabili za njih premikanje poleg jader tudi še vesla. Kakor je bilo vsako mesto s svojo okolico tako rekoč državica za se, tako je bilo tudi brodarenje omejeno na kratko republično obalo. S sosednjo trgovinsko republiko pa so nastali večkrat prepiri in celo poboji. Pri tem pa je trpela trgovina sploh in posamezna mesta, ki so se ohranila izza rimskega gospostva (Trst, Koper, Poreč in Pulj) niso mogla osredotočiti trgovine, tem manj, ker so jim tudi predrzni morski roparji („saraceni“) nagajali.

Benetke so se kot naslednica Akvileje najprej povzdignile iz mrtvila in zato so hotele tudi druga sosednja mesta pod svojo oblast spraviti in vso trgovino v Benetke speljati. To se jim je tudi posrečilo pri vseh isterskih mestih, le Trst jim je z uspehom kljuboval. Trst je imel namreč svojo zaslombo v slovenskih deželah, zlasti v Kranjski in južni Štajerski. Zato so bili Benečani Tržačanom nevošljivi in so hoteli Kranjce z orožjem v roki prisiliti, da bi svoje blago tovorili v Koper ali druga beneška mesta v Istri.*) Ko pa to ni koristilo, začeli so Trst napadati in oblegati, da bi ga v svojo oblast dobili. Ker si Tržačani niso mogli drugače pomagati, podali so se (l. 1382) pod mogočno okrilje avstrijskega orla. Avstrijski vladarji so skušali tržaško trgovino celo s silo povzdigniti. Tako je ukazal n. pr. cesar Friderik III., da mora vsa trgovina iz notranje Avstrije na Trst iti. Ta ukaz je potrdil tudi cesar Maksimilijan I. in pridodal, da mora tudi ogerska trgovina čez Ptuj na Trst, ter da morajo kranjski trgovci svoja žita v Trst pošiljati in jih tam za dva solda ceneje prodajati, nego po drugih tržiščih.

Ko je začela beneška trgovina po najdbi Amerike propadati, tedaj je bilo tudi Trstu ložje tekmovati z njegovo mogočno sosedo. In v tem tekmovanju so avstrijski vladarji najizdatnejše

*) Krains mittelalterliche Handelsbeziehungen zu den Küstenstädten des adriatischen Meeres: Mittheilungen des Museal-Vereins für Krain, 1891.

podpirali Trst. Res, da je tržaško trgovino še nekoliko zavirala turška premoč in da je morala avstrijska vlada vse svoje telesne sile porabiti za odbijanje tega nevarnega sovražnika. Ali po slavni zmagi Evžena Savojskega pri Zenti in po sijajnem miru v Karlovcih je bila turška oblast za vedno strta in tedaj je mogel cesar Karl VI. vso svojo skrb obrniti na povzdigo avstrijske pomorske trgovine. Za njen prospeh je bil velikanskega pomena dogodek, da je omenjeni cesar najpoprej vladal na Španskem, kjer je lahko spoznal ogromno važnost pomorske trgovine. Jasno mu je postalo, kolikega pomena je to, če si avstrijski in španski Habsburžani lahko pomagajo po morju, kjer jih ne more nihče ovirati. Res je, da so Habsburžani Španijo izgubili, vendar pa so ohranili Sicilijo in Neapolitansko in s tema dvema deželama je bila silno potrebna zveza čez Trst.

Cesar Karl VI. si je torej prizadeval na vso moč, povzdigniti avstrijsko pomorsko trgovino. Najpoprej je izdal patent 2. junija 1717, s katerim je zažugal najstrožje kazni onim, ki bodo nadlegovali ladje njegovih podložnikov. Potem je razglasil po dolgem ugibanju 18. marca 1819 Trst (in Reko) za svobodno luko in ukazal zvezati jo po dobri cesti z notranjimi deželami. Izdal je več naredeb gledé skladišč za blago, gledé carinarstva, trgovskega sodstva, luške službe in zdravstvene previdnosti. On je ustanovil prvi pomorski lazaret v Trstu. Vabil je tuje trgovce, naj bi s svojo skušnjo in gmotnimi sredstvi pomagali domačim začetnikom. Prizadeval si je zlasti razširiti trgovino proti vzhodu, celo v vzhodno Indijo, ali to poslednje se mu ni posrečilo. Vendar je ta poskus pozneje obrodil dober sad. Tržačani so se hvaležno spominjali Karlovega prizadevanja s tem, da so mu postavili javen spomenik na glavnem trgu.

Marija Terezija je nadaljevala, kar je bil njen oče začel, in se popolnoma držala njegovih osnov. Ona je izdala l. 1774 takoimenovani „politični navigacijski edikt“, ki je ostal dolgo časa v veljavi in nekatere njegove določbe imajo še dandanašnji zakonito obveznost. S tem ediktom je uredila velika cesarica vso pomorsko trgovino v javnem zasebno-pravnem in disciplinarnem obziru. Dala je trgovskim ladjam pravico, da smejo jadrati pod avstrijsko trgovsko zastavo, razdelila je posameznim mornarjem njih opravke na ladjah, določila predpise gledé pri-

stajanja ladij, gledé lučne in zdravstvene naprave in gledé pristojbin, katere je ladjam plačevati. Pospeševala je tudi izdelovanje novih ladij. V Trstu so napravili za njene vlade oni pomol, na katerem je sedaj svetilnik, in del pomola Sv. Karla, pa novi lazaret (blizo sedanjega kolodvora), katerega so pa morali v začetku šestdesetih let podreti, ko so luko razširjali. Leta 1758 so odprli „borzo“ v Trstu in kmalo potem je izdala cesarica posebni trgovinski red, zlasti gledc insolvenc in vseh mogočih prepirov v kupčijski praksi. Določila je tudi „diferencijalno carino“, t. j. da so mogli vse v avstrijskih deželah izdelano blago, ki je bilo namenjeno za porabo, ali pa za predelovanje v Trstu, tu sem prevažati kot domače blago, ne gledé na prosto luko, in nasprotno da so smatrali v Trstu izdelane fabrikate kot domače izdelke, tako da jim ni bilo treba nič, ali le malo carine plačevati.*)

Blagodejni nasledki teh modrih zakonov so se kmalo pokazali. Že l. 1766 je dosegel tržaški izvoz po morju vrednost 3,700.000 gld. To je bil tako velik uspeh, da so začeli Tržačani železo, osoljeno meso, moko, vosek, vino, sukno i. t. d. celo v Ameriko pošiljati. Trgovci so potem poskusili svojo srečo tudi v prednji Indiji (na malabarski in koromandelski obali), potem v vzhodni Indiji in na Kitajskem, tako da je celih dvanajst ladij posredovalo to veliko trgovino. Leta 1783 ustanovili so posebno društvo (400.000 gld. glavnice), ki naj bi pospeševalo trgovino v vzhodno Indijo in na Kitajsko, in ki je moglo deliti svojim delničarjem 20 in celo 40 % dividende, vkljub temu, da so se mu nekatere operacije ponesrečile. Avstrijska trgovina pa si je pridobila zaradi svojih luk tudi vsa bližnja tržišča v Jadranskem in Sredozemskem morju, na Grškem, v Turčiji in Siriji ter si odprla svojo prometno pot tudi na Nemško, v Poljsko in Rusijo. Takrat je prihajalo v tržaško luko vsako leto okoli 6000 ladij, ki so dovažale okoli 50.000 ton blaga, a izvažale blizo 40.000 ton.

Za vlade cesarja Jožefa II. se je zboljšalo zlasti trgovinsko sodstvo. On je prenovil vse dotedaj veljavne zakone, uredil carinarski in tarifni red, uredil mešetarstvo, prijavljanje trgovinskih

*) Ebner von Ebenthal, Maria Theresia und die österreichische Handelsmarine, Triest, 1888.

društev in tvrdk, prijavljenje in opuščenje trgovinskih podjetij, i. t. d. Ta cesar je sklenil tudi trgovinske pogodbe z zunanjimi državami, n. pr. z Rusijo, Turčijo, Italijo in severnoafriškimi državami. Posebno je spomina vredno, da je cesar Jožef dovolil celo nagrade za platno, opredeno volno in volnenino, potem za bakrenino, ki se izpelje iz tržaške luke v inozemstvo. Za žito so sezidali v Trstu velikanska skladišča, tako da so ga izpeljali vsako leto okoli miljon mernikov. Zlasti živahna je bila tedaj

Čički fant in dekle v narodni noši.

trgovina s Francosko, kamor so pošiljali železo, baker, drva, tobak, steklo, volno, platno, svilo i. t. d., a nasprotno od tam dobivali barvila (indigo), olje, kavo, surov cuker, mandlje in razne začimbe. Celo iz oddaljenih avstrijskih pokrajin in s Poljske prihajale so surovine v Trst, zlasti vosek in med. Tako je bil postal Trst v drugi polovici preteklega stoletja jedno najvažnejših tržišč v Evropi, zlasti je posredoval levantsko trgovino.

Ta trgovina se je še neizrečeno povzdignila po miru v Kampoformiju (1797), ko je dobila Avstrija prav dolgo, nepre-

trgano obalo od izliva Pada pa do Albanije. Tedaj so se združila vsa posamezna brodarska podjetja v jedno celoto, da so lahko jedno drugo podpirala in dopolnjevala. Tako je bilo mogoče, da je l. 1797 7000 ladij prihajalo v tržaško luko in ravno toliko nakrcanih odhajalo. Denarni promet je znašal tedaj 17 miljonov goldinarjev na leto in okoli 10.000 tujcev je prihajalo v to tržišče, ki je štelo še komaj 30.000 prebivalcev. Iz Trsta proti notranjosti je vozilo nad 2000 velikih voz („parizarjev“) in čez 4500 malih, v deželi navadnih voz.

Francoske vojne in francoska okupacija (1809—1813) so prizadjale tržaški trgovini marsikater hud udarec, ker je tedaj trgovina v obče mirovala. Najbogatejši trgovci so pobegnili iz Trsta in tržaške trgovinske predmete so plenili na odprtem morju. Res je, da se je začela vsled tega bolj živahno razvijati notranja trgovina, ali ta ni mogla nadomeščati gubitkov zunanje trgovine. Posebno v letih 1809—1813 so sekvestrovali vse prekmorsko blago, ki je prihajalo na angleških ladjah v Trst, in je prodajali pod ničvrednimi pretvezami, ali pa mu dovolili izkrcanje še le potem, ko je bila vojna kontribucija plačana. Francozi so sploh odpravili „svobodno luko“, ali zaradi važnosti tržaške trgovine so dovolili l. 1811 „entrepôt fictiv“, t. j. da so smeli levantinsko volno in drugo blago za jedno leto carine prosto nakladati, pozneje pa tudi vsako blago, ki bi prišlo čez češko ali koroško mejo, bodisi iz Italije, ali Francije. Francoska vlada je pospešavala najbolj trgovino z Malo Azijo, ali tržaški trgovci so imeli tako malo zaupanja, da je l. 1813 vsa uvozna in izvozna trgovina iznašala jedva 2·5 miljona goldinarjev. V času teh neugodnih razmer obrnila se je bila prehodna trgovina čez Benetke, Genovo in Marseljo, a Trst je izgubil mnogo te trgovine celo na Balkanski polotok.

Po dunajskem kongresu pa se je zopet povzdignila tržaška trgovina in trgovci so dobili nov pogum, novo podjetnost. Okoli l. 1820 so imeli tržaški brodarji redno zvezo s Krfom, Turčijo, Levanto, Egiptom, Malto, Genovo, Marseljo, Lizbono, Anglesko, Ameriko itd., tako da so vsako leto uvažali 110.000 ton blaga in skoro ravno toliko tudi izvažali. V tej dobi (1820—1830) se je bil zlasti pomnožil uvoz egiptovskega bombaža in sicer skoro polovica vsega bombaževega pridelka one dežele. Cesar Franc I.

je izdal tudi novi carinarski red za prevozno trgovino, odpravil mnogo mitninskih pristojbin, sklenil trgovske pogodbe z Brazilijo, Zjedinjenimi državami, z Marokom, Veliko Britanijo itd. Mnogo je koristilo tržaški trgovini tudi to, da je vojno brodovje podpiralo trgovsko ladjevje proti pomorskim roparjem. V jednaki razmeri z gmotnim blagostanjem je rastlo tudi število prebivalcev. Leta 1701 je štel Trst le 5000 duš, l. 1813 še le 20.000, l. 1845 pa že 60.000 ljudij.

K povzdigi trgovine so mnogo pripomogli izurjeni in utrjeni mornarji isterske obale. Ti so s svojimi jadrnicami uzdrževali kaj živahno občevanje zlasti s Kvarnerskimi otoci in Dalmacijo. Jadrnice so bile napravljene ali za obalno trgovino, (za „kratko pot“), ali pa za pomorsko trgovino („dolgo pot“) z dvema ali tremi jarbolami. Obalne ladje imajo navadno napihnjen trebuh in močno zakrivljen, vzvišen prednji del. Najnavadnejše med njimi se imenujejo „trabakli“, druge so „bracere, tartane, bragoci“ itd. Poslednje služijo zlasti ribičem. Med trojadrnicami so najnavadnejše „barčne ladje, brigi in šonerji“, ali pa kombinacije dveh poslednjih. Razločujejo se pa te ladje med seboj po načinu, kako so stesane, po številu jarbol in po razreditvi jader.

Male obalne ladje so smele ploviti le po Jadranskem morju tjedoli do Jonskih otokov. Te so posredovale domači promet z italijansko obalo, Krfom in Albanijo. Velike obalne ladje so občevale z vsemi deželami ob Sredozemskem morju, uštevši one ob Črnem in Azovskem morju ter po otvoritvi Sueškega prekopa (1869) tudi po Rudečem morju. Izven Gibraltarskega preliva pa so smele le take trojadrnice, ki so imele poseben patent za „dolgo pot“. Velike obalne ladje so posredovale zlasti trgovino z Levanto, z grškimi in turškimi lukami, z Malo Azijo in južno Rusijo; v zahodno kotlino Sredozemskega morja so le malo zahajale. Pa tudi trojadrnice za dolgo pot so rade sprejemale blago za bližnje inozemstvo, če niso imele ravno posebnih naročil za Ameriko ali južno Afriko.

Nove najdbe našega stoletja so neizrečeno koristile pomorstvu. Znanje o dalnjih morjih se je razširilo in popolnilo; napravili so natančne morske karte, po katerih so se mornarji ravnali tudi v oddaljenih morjih. Proučili so zakone vetrov in morskih struj, izdelali so izvrstne stroje in mehanične priprave

ter sestavili priročne knjige za mornarje. Od sedaj naprej ni bilo več mornarstvo kako tveganje, kak negotov poskus, nego kapitan je imel v rokah vsa sredstva, da je lahko izpeljal svojo pot v vsakem slučaju, brez skrbi in brez izgube časa, ker se je lahko izognil vsaki preteči nevarnosti.

In komaj je bilo jadranje tako popolnjeno, že je stopila mesto vetra para kot gonilna moč. S tem se je dogodil največji prevrat v vsem mornarstvu. Mesto lahkih, ponosnih in ostro prikrojenih jadrnic so nastopili okorni, puhajoči parniki, ki večinoma ne rabijo jadrnega nakrasa, pač pa razširjajo cele oblake smrdečega dima. Od začetka so pač še jadrnice uspešno tekmovale s parniki, dokler so poslednji še le poskuse delali in dokler ni že omenjeni Reselj iznašel ladijskega vijaka; (s to iznajdbo pa so se Angleži okoristili). Ali kmalo so prevzeli parniki vse prevažanje pošte, popotnikov in blaga, ki je bilo v določenem času namenjeno v bolj oddaljene luke.

V Trstu so že v začetku tridesetih let zelo občutili nedostatek hitre zveze z važnejšimi tržišči, kar je prizadevalo mnogo škode trgovcem. Pošto so prevažale jadrnice, katere je posojalo vojno brodovje, in trgovinska potovanja so bila zelo težavna, ker so pobrala mnogo časa in denarja. Zaradi zakasnjevanja blaga morali so se tržaški trgovci po pravici bati zunanje konkurence. Iz tega uzroka se je začel tedanji trgovec in poznejši finančni minister Karl Bruck baviti z mislijo, kako ustanoviti posebno parobrodarsko društvo v Trstu. In res so ustanovili l. 1836 s podporo vlade veliko trgovinsko društvo „Lloyd“, ki je odposlalo dne 16. maja 1837 svoj prvi parnik „nadvojvoda Ludovik“ iz Trsta v Carigrad. Že koncem istega leta je imelo društvo deset svojih parnikov, ki so plovili redno v Levanto in Aleksandrijo. Društvo je koj prevzelo poštno službo v vsem njenem obsegu, in njegovi parniki so smeli nositi zastavo cesarske pošte.

Lojdova uprava je neumorno skrbela za razširjenje svojega podjetja in da je pridobila tem več luk svojemu delokrogu. Sedaj je gotovo, da ima Trst jedino Llojdu zahvaliti svojo trgovinsko važnost in da se je mogla cela država le s pomočjo tega društva vzdržati na oni stopinji, katero zavzema naša monarhija v svetovni trgovini. Zlasti v Levanti uživa Llojd neomejeno zaupanje, njegova zastava je povsod spoštovana, njeni agentje so veljavni in ugledni

trgovci. Res je, da je moralo društvo marsikatero zapreko premagati in da mu je pretila marsikatera nevarna kriza, ali z izdatno državno podporo je vse to srečno premagalo, da stoji sedaj v svoji polni jakosti. Že l. 1855 je sklenil Llojd pogodbodr z žavo, katero je poznejše večkrat ponovil. Vsled te dobiva društvo stalno državno subvencijo proti temu, da opravlja poštno službo in da vzdržuje celo vrsto rednih voženj po Adriji, v Levanto, Indijo in Brazilijo. Ta subvencija je zagotovila Llojdu njegov obstanek, pa tudi ohranila državi redne trgovinske zveze in varno občevanje z inozemskimi državami.

Sueški prekop je pomagal pomnožiti Llojdove zveze. Že l. 1870 so začeli njegovi parniki voziti v Bombê in od tedaj naprej so se izpremenile te vožnje v redno parobrodarsko zvezo. Vsled poznejših pogodb razširil je Llojd svoje vožnje tudi v Singapor, Hongkong in Kanton.

Pa tudi po ustanovitvi Llojda posluževali so se zasebniki še vedno svojih jadrnic, ki so imele še dolgo časa obilo zaslužka. Še le čez več desetletij se je to znatno izpremenilo iz raznih uzrokov. Vsled železniških zvez so izgubile mnoge luke svojo važnost in na njih mesto so stopile poprej popolnoma zanemarjene luke. Prometna sredstva po suhem so se pomnožila, brzojavi so pospešili hitro občevanje in zato so se odprli novi viri vsakdanjim potrebam, ne da bi bili konsumentje izključno na morje navezani. Začeli so graditi (zlasti na Angleškem) v velikem številu male parnike, ki so kmalu prevzeli od jadrnic vso lokalno službo. Nastal je tedaj hud boj med jadrom in paro, ali o konečni zmagi ni mogel nihče dvomiti. Tako je osamela in utihnila marsikatera luka, v kateri je bilo poprej cel dan najbučnejše življenje.

Vedno rastoča trgovina v Trstu zahtevala je pa tudi vedno novih priprav za svoje redno vzdrževanje. Koj ko je bilo sklenjeno, da se odpravi svobodna luka, skrbela je vlada za to, da se razširi tržaška luka in da se napravijo obsežna skladišča, kamor se bo postavljalo blago pred razpečavanjem po mestu in bližnjih tržiščih. Za to so izbrali prostor na severu stare luke, na mestu Marija-Terezijinega lazareta proti Barkovljam. Ker pa tam ni bilo zadosti prostora za skladišča, za razkladanje in nakladanje, morali so potrebno obalo še le morju izviti, t. j. odko-

pali so strmi obronek nad železnično progo in z dobljenim gradivom zasuli so plitko morje. Zato pa so pomaknili novo luko daleč v morje.

Ta ima dve glavni kotlini, razdeljeni in obdani po pomolih, potem pa še tretjo manjšo, čisto ločeno in skoro popolnoma zaprto, ki je namenjena za one ladje, katere dovažajo ameriški petrolej v Trst. Pred vso luko pa se vleče mogočen bran 1090 *m* daleč, ki odganja luki nevarne valove od zahoda in jugozahoda. Ves svet, katerega so pridobili na mestu poprejšnjega morja, meri 29 *ha*. Pomoli so dolgi 215 *m*, široki po 80 *m* in jeden celo 93 *m*. Morje so znižali v novi luki povsod na 8·5 *m*, da morejo tudi največje ladje pristati prav k obali, ki je okoli in okoli z rezanim kamnom obdana. Vsa njena dolžina znaša okrogle 4 *km*. Luka in skladišča so električno razsvetljena. Vse to delo je izvršila država od l. 1867—1881 ter potrošila za-nj 13·5 miljonov goldinarjev.

Pa komaj so bila ta dela dokončana, že se je pokazalo, da je nova luka nedostatna za pomnoženi promet, ki je moral nastati vsled odprave svobodne luke (l. 1891). Zato je dovolil drž. zbor l. 1887 zopet štiri miljone za luške zgradbe v Trstu in s temi so napravili zopet novo kotlino na južni strani nove luke, potem pa veliko planoto na severni strani poprejšnjih zgradb, ki je namenjena deloma za nova skladišča, deloma pa da bi pospeševala nakladanje blaga na železnico. Tudi so priredili pri Sv. Savi v miljskem zalivu posebno luko za ladje, ki dovažajo petrolej iz Batuma. Te ladje imajo mnogo takoimenovanih vodnjakov t. j. popolnoma ločenih oddelkov, v katere se petrolej spravi s pomočjo sisalk, a na pristanu se zopet izsisa s parno silo in po ceveh v skladišča, a iz teh zopet v valjarjem podobne železne zaboje na vagonih. V novi luki je tudi velik svetilnik in poleg njega skladišče za drva. Vseh magacinov je 29, ki imajo skupno 170.000 m^2 prostora.

Prvi svetilnik so napravili v Trstu še le l. 1817 in odbor tržaške borze je moral zanj skrbeti, dokler ni prevzela država njegove oskrbe l. 1867. Od tedaj so napravili ob celi obali svetilnike in luške sveče najrazličnejše vrste. Najvažnejši svetilniki so tržaški, žalbornski, svetoivanski pri Rovinju, porerski, sansiški in galijolski.

Mornarji neobhodno potrebujejo dobre pomorske karte in zato je c. kr. mornarica preskrbela v letih 1866—1873 izvrstne pomorske karte vse avstrijske obale v merilu 1 : 80.000. Določili so semaforične postaje (n. pr. na Porerju), ki naznanjajo že od daleč prihod ladje in njeno zastavo. Važna so tudi meteorologična poročila o vremenu, kakršnega je mornarjem pričakovati, in ta poročila pošiljajo premnogi observatoriji brzojavnim potem na vse strani. Tržaški observatorij na trgovinski in mornarski akademiji zbira takšna meteorologična poročila in jih koj naznanja interesovanim pomorščakom. K povzdigi pomorstva pripomorejo neizrečeno mnogo navtiške šole. Prva taka je bila ustanovljena že l. 1817 v Trstu. Pozneje so to šolo mnogokrat preustrojili, popolnili in jo faktičnim potrebam prilagodili. Poleg nje („akademije"), imamo sedaj tudi v Lošinju navtiško šolo.

Do l. 1869 so nosile avstrijske trgovinske ladje isto zastavo, kakor vojne ladje, katero je že cesar Jožef II. vpeljal l. 1786. Sedaj pa je trgovinska zastava preplovljena, t. j. pri drogu je avstrijska zastava rudeče-belo-rudeče barve z avstrijskim grbom v sredi.*)

Mnogo manj se da povedati o istrski trgovini. Poleg avstro-ogerskega Llojda posreduje redno zvezo ob istrski obali (med Trstom in Reko) še mnogo lokalnih, privatnih parnikov, ki med seboj zelo tekmujejo. Trgovina služi večinoma lokalnim potrebam ali pa posreduje izvažanje deželnih pridelkov in obrtnijskih izdelkov. Iz Istre izvažajo: vino, olje, sol, sumak, volno, kože, premog, obdelano kamenje, drva, (zlasti v Italijo), sveže in ohranjene ribe, marone in lavorjevo listje (z obale okoli Voloskega) in zelo čislane lešnike iz okraja rovinjskega. Uvažajo pa zlasti gradivo za ladje, jestvine, žito, sočivje, steklenine, lončenine, prekmorsko blago in razne modne izdelke. Čiči krošnjarijo z vinskim kisom daleč okoli, (celo na Češkem), ter prodajajo svoje lesno oglje („garbuna") zlasti v Trst.

Do sedaj je bila splošna navada, da so kmetice pekle ukusen, zdrav domač kruh iz kraške pšenice ter ga prodajale v bližnja mesta. „Breškice" iz Ricmanj, Boršta, Ščedne peko še vedno tak kruh in ga nosijo na oslicah v Trst, kjer kupujejo

*) E. Becher, Maritime Entwicklung und Schiffahrt in Triest (Oest.-ung Monarchie in Wort und Bild, Küstenland, str. 303—322.)

zopet žito ali moko za skupljen denar; med tem pa plevejo moški po vrtih in njivah!

Največ trgovine ima koperski okraj, ker je najbližji Trstu, Tje prodajajo tudi maslo, sir, slanino, loj, volno, kože in svilo. V piranski okraj več uvažajo, kot izvažajo; ravno tako tudi v poreški (zlasti gledé obleke in nakrasnin). Vôdnjanski okraj dobiva le malo predmetov od zunaj. Iz puljskega okraja izvažajo zlasti „saldame“ in kamenje za stavbe, a v mesto uvažajo vse potrebščine omikanega življenja. Iz vološkega okraja izvažajo zlasti raznovrstno lesno blago, iz podgrajskega in buzetskega oglje, iz pazinskega in motovunskega svilne mešičke.

Vso notranjo trgovino istrsko posreduje večinoma državna železnica Divača-Pulj, le malo državna cesta Trst-Reka, še manj pa ona iz Reke v Pazin in Pulj. Železnico iz Divače v Pulj so odprli 20. septembra 1876. Ona meri 123 *km* in ima stransko progo iz Kanfanara v Rovinj, 21 *km* dolgo. Iz postaje Hrpelje-Kozina vodi stranska proga tudi v Trst (Sv. Andrej), 21 *km*, ki je bila odprta l. 1887, a njene postaje Draga in Boršt, ter postajica Ricmanje so še v Istri. Istrska železnica vozi trikrat na dan gori in doli, primeroma prav hitro, ker ima navzgor dve lokomotivi upreženi. Puljska postaja stoji precej zunaj mesta, ob luki Valle S. Pietro (Valle lunga), a ima obalni tir celo do arsenala.

O stanju primorske mornarice l. 1891—1893 imamo naslednje podatke. *)

Novih ladij so stesali l. 1891 : 80; l. 1892 : 78; l. 1893 : 90. Te so imele prostora za 8136 + 2866 + 7323 ton in stale so 1575 + 740 + 1541 tisoč goldinarjev. V istih letih so predelali in popravili 636 + 424 + 585 ladij z 148.663 + 143.221 + 174.340 tonami in 2623 + 2721 + 2052 tisoči goldinarjev stroškov. Med predelanimi ladjami je bilo največ Llojdovih, namreč 74+74+76. Po raznovrstnosti bilo je 499 + 276 + 394 predelanih bark, 96 + 94 + 163 jadrnic in 160 + 148 + 137 parnikov.

V omenjenih treh letih je priplulo v Trst z okolico 6034 + 5997 + 6448 nakrcanih in 1813 + 1709 + 1516 praznih ladij s parniki vred; v Istro pa: 20.288 + 21.981 + 24.446 na-

*) Statistik des Verkehrs für die Jahre 1892–1893, (Wien, 1895) st. 60 in naslednje.

krcanih in 4438 + 4490 + 4134 praznih ladij. V istem času je odplulo iz tržaških luk 5951 + 5316 + 5633 nakrcanih in 1846 + 2321 + 2329 praznih ladij; iz istrskih luk pa: 22.781 + 24.435 + 26.115 nakrcanih in 2842 + 2785 + 3225 praznih ladij vsake vrste.

Čička v narodni noši.

Ogromno večino vse trgovine in vsega prometa z inozemstvom posreduje tržaška luka in sicer se je njen delež zvečal v letih 1884—1893 od 67·78 % na 80·11 % od vsega vpeljanega blaga, delež izvoza pa od 45·07 % na 59·02 %. Do konca l. 188 je znašal izvoz več nego uvoz, a od l. 1890 naprej prevaguje p slednji. Vendar je tudi izvozna trgovina Trsta znašala le 15·34

manj v primeri z vkupnim zmanjškom izpeljanih metercentov blaga iz vse države.

V primeri s Trstom je trgovina drugih avstrijskih luk zelo ponižna. Te druge se le malo udeležujejo prometa z inozemstvom, k večjemu da uvažajo živila (kavo, cuker, južno sadje), a izvažajo gradivo in vino. Precejšnja pa je trgovina med Istro in bližnjo Reko. Nove železnice so mnogo škodile istrskemu pomorskemu prometu. Prav zelo se je zmanjšala izvozna trgovina iz istrskih luk, to pa za to, ker sedaj ne potrebujejo več toliko gradiva (obdelanega kamenja) za luške stavbe, pomole in brane.

Glede množine v letih 1891—1893 vpeljanega in izpeljanega blaga imamo naslednje podatke:

V Trst so pripeljali omenjene dobe 6,554.650 + 6,825.474 + 7,407.708 *mct* blaga, a odpeljali 6,351.697 + 5,875.136 + 5,852.853 *mct*. — Leta 1894 je znašal ves promet v Trstu (uvoz in izvoz) 23·3 miljonov *mct*, l. 1895 pa 24·3 miljonov *mct*. Vrednost blaga je znašala poslednjega leta 648·5 miljonov goldinarjev, za 2 % manj, nego l. 1894, ker se je med tem cena blagu zmanjšala.

V istrske luke so vpeljali v letih 1891—93: 1,080.786 + 966.237 + 971.894 *mct* blaga in sicer največ v puljsko: 347.930 + 386.092 + 462.199 *mct*; potem v rovinjsko: 89.463 + 73.312 + 64.220 *mct*, in lošinjsko: 78.377 + 71.565 + 56.608 *mct* V isti dobi so izpeljali iz Istre: 3,544.786 + 3,046.590 + 2,811.647 *mct* blaga in sicer največ iz lošinjske luke: 106.939 + 107.329 + 137.754 *mct*, potem iz rovinjske: 82.494 + 83.862 + 71.816 *mct*, in naposled iz puljske: 104.244 + 22.297 + 67.625 *mct*.

Največ blaga so pripeljali in odpeljali Llojdovi parniki in sicer so pripeljali l. 1893: 2,013.146 *mct* v vrednosti 87,267.532 gld; odpeljali pa 2,082.946 *mct* v vrednosti 115,746.786 gld. Samo iz Istre so pripeljali Llojdovi parniki omenjenega leta 3.198 *q* in sicer med temi 722 *q* vina in 376 *q* olja, pa 50 *q* cementa. Istega leta so izpeljali Llojdovi parniki iz tržaške luke v Istro 14.476 *q* raznega blaga, med tem največ piva (2903 *q*), potem moke (1395 *q*), riža (703 *q*), tobaka (593 *q*), vina (593 *q*), tkanin in manufaktur (498 *q*), cukra (415 *q*), testenin (294 *q*), olja očiščenega (208 *q*), kave (148 *q*), mesa (57 *q*) in pšenice (9 *q*). Tu našteti izvozni predmeti dosezajo skoro vsako leto isto množino, tako da istrske potrebščine ne naraščajo posebno.

Avstro-ogerski Llojd je štel l. 1896 80 parnikov, ki so mogli nositi 147.118 ton. Med temi je lepo število takih parnikov, ki so stesani po najnovejših uzorcih, ki so v soglasju s sedanjim napredkom in ki so najbogatejše preskrbljeni tudi za najzložnejše potovalce. Na teh ladjah se nahaja čez 3000 mož v najrazličnejših službah in če tem prištejemo delavce v arsenalu, agente in agencijske poslužnike doma in v inozemstvu, uradnike pri osrednji upravi, težake pri nakladanju in izkladanju, tedaj lahko računamo, da daje Llojd sam nad 8000 osebam vsakdanjega zaslužka.

Poleg Llojda ustanovila je ogerska vlada tudi parobrodarsko društvo „Adrija“ na Reki, ki pa ima le malo prometa s Primorsko. Dalje so osnovali v Istri še več malih podjetij lokalnega pomena, ki prav dobro služijo in vzdržujejo redni promet med isterskimi lukami.

V novejšem času so začeli posamezni bogataši naročevati si svoje privatne „jahte“ za razveseljevanje in razvedrenje po sinjem morju in ob dražestnih obalah. Vendar se še ni mogel ukoreniniti ta najnovejši „šport“ v našem Primorju zaradi pomanjkanja požrtvovalnih ličnosti, čeravno spada med najmikavnejše športe. Morje vzbuja v človeku misel o brezmernosti in brezkončnosti, o vzvišenosti nad vsakdanjimi dogodki. Morje razširja človeku obzorje in krog njegovega mišljenja, navdaja ga s srčnostjo in močjo, da kljubuje morskim valovom in vsem nevarnostim največjih viharjev „mokrega elementa“.

Tržaška borza je zelo stara, starejša nego one drugih trgovinskih mest. V poprejšnjih časih so se shajali tržaški trgovci v posebnem, nalašč za to zidanem poslopju (Borsa vecchia), kjer so se pogovarjali o kupčiji in sklepali kupovne posle. Sedanji rod trgovcev pa se shaja dan za dnevom v takoimenovanem Tergesteju, kjer ima svoje zbirališče, čitalnico, kavarno, itd. Lahko se reče, da imajo tržaški trgovci tu svoje stalno bivališče, da se tu nahajajo od ranih ur do pozno zvečer. Trgovca, katerega si povsod drugod zastonj iskal, najdeš gotovo v Tergesteju. Vsi zastopniki bank, veletržci in manjši kupčevalci zahajajo redno tamošnjo kavarno, sedaj pač mnogi le iz navade, ker trgovinski posli v Trstu so postali precej mlačni.

Vsled pomnožene trgovinske mreže in izpeljave raznih prekopov spremenile so se zdatno daljave trgovinskih potov. Pri tem je Trst mnogo trpel in njegova trgovina izgubila je mnogo svojih starih domen. Zato so izvestno opravičene tožbe, da se ni zadosti skrbelo za pridobitev novih oddajnih predelov, za druge krajše in cenejše zveze med Trstom in notranjostjo monarhije, z jedno besedo za odškodovanje izgube na novih poljih in z novimi podjetji. S temi bi se morda dale stare moči oživiti in propadajoči trgovini novo življenje vdahniti. Seveda pa ostane tržaška trgovina vedno le prehodna, posredovalna, ker je Trst prva izvozna luka avstrijskih pridelkov in obrtnih izdelkov ter pravi emporij za menjevanje mednarodnega blaga.

V Trst se uvažajo po morju najbolj naslednji predmeti: premog (700.000 *mtc*), bombaž (600.000), petrolej (430.000), pšenica (360.000), vino (350.000), kava (330.000), južno sadje (300.000), ježice (200.000), rozine in korinte (160.000), riž (150.000), kože (100.000), olje (90.000); potem žveplo, smole, juta, sol, moka, poper, mirodije, doge itd. Izvažajo pa po morju: moko (520.000 *mtc*), cuker (450.000), suho sadje (180.000), papir (165.000), vino (135.000), pivo (120.000), bombaževine (100.000), stročenine (90.000), riž (85.000), premog (80.000), steklenine (65.000) in doge (okoli 17 miljonov kosov); potem pa tudi razno lesenino, železnino, alkohol, itd.

Notranjo trgovino pospešujeta dva kolodvora: „južni“ na severni strani luke blizo skladišč, in državni na južni strani luke (pri Sv. Andreju). Obadva sta zvezana med seboj s tirom ob obali, ki pa služi le za promet blaga in se torej uporablja le po noči. Po sredi mesta drži 371·6 *m* dolg in 28·4 *m* širok kanal do cerkve sv. Antona novega. Po njem lahko plovijo tudi večje jadrnice (tedaj odpro obadva čezenj vodeča mosta) in prav lahko blago izkladajo ali nakladajo. Tudi prazne ladje počivajo v tem kanalu. Ves promet je osredotočen na obali in sedaj zlasti v bližini južnega kolodvora.

Po suhem prihaja v Trst največ rujavega in črnega premoga (750.000 *mtc*), cukra (470.000), moke (410.000), suhega sadja (181.000), pšenice (205.000), jeklenine in železnine (180.000), papirja (160.000), piva (110.000), volnenine in bombaževine (110.000), stročenin (90.000), steklenin (70.000), lesnega blaga

(2,900.000 kosov); potem: alkohol, žganje, olje, pleve, drobnine, rudninske vode, itd. Iz Trsta pa uvažajo v notranjost zlasti petrolej (380.000 *mtc*), kavo (300.000), vino (190.000) ježice (170.000), bombaž (160.000), olje (100.000), kože (90.000), smole (85.000), juto (85.000), žveplo (65.000), mirodije in poper (50.000); potem razna barvila (živalska in rastlinska), riž, moko, itd.

Kdor pa hoče tržaško trgovino v pravi luči spoznati, ta ne sme gledati le na tu naštete številke, ampak primerjati tudi druge sosednje luke, za koliko se je v njih povzdignila trgovina v določeni dobi. Tako se je n. pr. povzdignil promet v petletni dobi 1879—1883 na Reki za 63 % (!), v Benetkah za 19 %, a v Trstu le nekaj malega čez 9 % (!).

V Trstu je navada, da se neke tvrdke pečajo zlasti s kako posebno trgovino in smatrajo dotične predmete kot pripadajoče v njih posebno področje. Vendar pa to ne izključuje, da bi te tvrdke ne špekulirale tudi z drugimi predmeti, če se jim ravno priložnost ponudi. Za trgovino s kavo so stalni zastopniki zunanjih tvrdk, ki dobivajo od teh svoje uzorce in sklepajo potem s tržaškimi trgovci dotične pogodbe. Ko pride kava v Trst, spravijo jo najprej v skladišča, jo tam očistijo in po dobroti razdelé, ali pa jo na zahtevanje odjemnika tudi „pobarvajo“, t. j. denejo jo v vreče, ki so napojene z neškodljivim barvilom, potem pa jo nekaj časa sem pa tje prevračajo, da dobi zahtevano barvo.

Posebna špecijaliteta je v Trstu trgovina z južnim sadjem, zlasti z narančami in limonami. Trgovci naročujejo to blago na svoj račun v južni Italiji, zlasti na Siciliji, ali pa je dobivajo od tamošnjih producentov in trgovskih tvornic v razprodajo. Iz Trsta pošiljajo mnogo desčic na Sicilijo, da narede tam iz njih potrebne zaboje. Vsak tak zaboj teži okoli 35 *kg* in drži n. pr. 250—330 limon. Ker se pa to sadje prav lahko pokvari, zato je v Trstu koj pregledajo in odberejo. Prezrelo ali že nagnito sadje proda se potem po nizki ceni na domačem trgu, ali pa se razpeča v Benetke in druge primorske kraje. To odbiranje opravljajo večinoma ženske, ki odpro vsak posamezen zaboj in izluščijo vsak kos iz papirnatega omotka, slabo blago na stran denejo, a dobro zopet v papir zavijejo in potem v zaboje ali sode zabijejo. S tem delom se živi v Trstu kakih 1500 rodovin. „Sortirano“ blago potem skrbno zavarujejo proti mrazu in je ra

pošiljajo zlasti po severnih avstrijskih deželah, po Nemčiji in na Rusko.

Znamenita je tudi trgovina s slivami. Te prihajajo v Trst zlasti po suhem iz Bosne, Hrvaške, Slavonije in Srbije, nekoliko pa tudi po morju iz Macedonije, bodisi v sodih, ali vrečah. Koj po prihodu preiščejo vsak sod in vsako vrečo, odbero pokvarjeno blago, a dobro tlačijo v sode ali zaboje s stroji in stiskalnicami, tako da je za to delo le malo ljudij treba. Trgovina s slivami se razvija v veliki meri zlasti proti Ameriki, pa tudi na Francosko, Holandsko, v Nemčijo in nekaj malega v avstrijske pokrajine.

Maslinsko olje dovažajo iz Italije, Levante, Albanije, Krfa, Dalmacije in Istre, včasi tudi iz Španije in Tunizije. Trgovino posredujejo skoro izključno tržni mešetarji na račun dotičnih producentov. Olje prihaja v Trst deloma v izvirnih sodih, deloma pa v stalnih sodih na prevoznih ladjah, iz katerih potem olje vzdignejo s sesalkami in je prepeljejo v skladišča, da se tam v posebnih posodah sesede in izčisti. Oborino brez vode porabijo v tvornicah za milo.

Vinska trgovina se je zelo povzdignila v zadnjih letih, ker so začeli uvažati posebno italijanska, francoska in grška vina. Nasprotno izvažajo težka dalmatinska vina zlasti na Francosko, da jih tam s cukrom posladijo in potem zopet k nam vozijo kot buteljska vina. Glede mirodij je bil poprej Trst glavna uvozna in izvozna luka ne samo za Avstro-Ogersko, ampak tudi za Nemčijo, Rusijo in sploh za vso severno Evropo, dokler niso železnice novih potov odprle.

Velika večina tržaškega prebivalstva se peča s trgovino neposredno ali posredno. Trgovinske namene pospešujejo zlasti razne banke in njih filijale, n. pr. „Banca commerciale Triestina“, „Banca popolare“, podružnica „avstro-ogerske banke“, kreditnega zavoda, banke Unije, anglo-avstrijske banke, itd. Za pomorsko trgovino so zlasti važne mnogoštevilne domače zavarovalnice in zastopstva tujih društev za nezgode na morju, naposled tudi društvo „Veritas Austro-Ungarica“, ki sodi ladje, koliko zmožnost imajo za plovitev po odprtem morju. Trgovino pospešuje seveda tudi c. in kr. pomorska oblast, trgovinska in obrtna zbornica,

ravnateljstvo borze in trgovinsko razsodništvo, zapriseženi mešetarji, itd.

V Trstu je prav razširjen špedicijski posel. Nekatere špedicijske hiše vzdržujejo prav obširna skladišča, dajejo zaslužka jako mnogim osebam, plačujejo svoje zastopnike v državi in inozemstvu in oskrbujejo z veliko natančnostjo vso prehodno trgovino. Osnovalo se je tudi društvo za razpečavanje rib in ribakov v notranje dežele avstro-ogerske, da jih preskrbi s tečno hrano za postne dni.

Poštni promet najvažnejših postaj Trsta-Istre, ki so imele vsaj 1000 gld. dohodka v zadnjih dveh letih, nam kaže naslednja preglednica:

Poštni uradi	Leta 1894 odposlanih		Leta 1895 odposlanih	
	pisem	pošiljatev	pisem	pošiljatev
Trst	12207600	1010000	11153300	1008000
Pulj	986700	110300	985100	9400 (?)
Opatija	237400	24200	230700	22300
Koper	221700	27300	116800	24600
Lošinj mali	134400	12100	133300	10000
Rovinj	107300	10700	102400	9700
Piran	103600	11100	100700	10300
Pazin	86800	14800	86700	12300
Volosko	85100	11500	83800	10300
Poreč	83200	8600	80400	8700
Buje	68100	5400	59200	5200
Labin	65000	7900	63600	8000
Buzet	47000	2600	43000	1800
Cres	40200	3000	37000	2800
Izola	31400	3100	31400	3100
Krk	29200	2100	29300	1800
Vodnjan	29100	8300	28900	8200
Mile	28600	1600	28600	1600
Novigrad	28500	1500	19400	1500
Fazana	26700	2600	20000	2500
Umag	26400	1400	26300	1000
Matulje	25600	2000	—	—
Motovun	25400	2100	25400	2100
Lošinj veliki	22500	1000	20500	1000
Podgrad	21900	3500	—	—
Lovran	21000	2200	21200	2300

Telegrafični promet največjih postaj Trsta-Istre v zadnjih dveh letih kaže naslednja preglednica:*)

Postaje	Brzojavke l. 1894		Brzojavke l. 1895	
	odposlane	sprejete	odposlane	sprejete
Trst, glavna postaja	217691	323492	219443	345846
» borsa	86972	19697	101646	22233
» javni vrt	20737	24354	23997	28300
» Giuseppina	19465	17142	19396	17142
» Barriera v.	6352	9506	8157	9707
» svobodna luka	5510	5623	7101	7965
Pulj	27659	28462	31325	29717
Opatija	23935	21197	24783	23393
Lošinj mali	8300	9514	9669	10888
Rovinj	4388	5017	4835	5285
Poreč	3321	2961	3741	3168
Pazin	2454	2106	2952	2475
Piran	2450	2956	2593	3307
Koper	2306	2963	2561	3250
Volosko	1999	1827	1965	1965
Labin	1918	1423	1755	1320
Cres	1522	1755	1758	1706
Izola	1279	2163	1427	2345
Lošinj veliki	1096	1133	1298	1393
Umag	1088	932	1184	1040
Buje	1082	1358	1260	1405
Lovran	925	1399	1346	1803
Vodnjan	898	1122	1076	1272
Krk	788	1187	1054	1497
Motovun	751	1044	833	1022
Fazana	744	781	745	785

*) K. k. Handelsministerium, Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr, Wien 1895 und 1896.

SLOVENSKA ZEMLJA.

Opis slovenskih pokrajin

v prirodoznanskem, statističnem, kulturnem in zgodovinskem obziru.

II. del.

Trst in Istra.

Ljubljana 1897.

Izdala „Matica Slovenska".

Natisnila J. Blasnikova tiskarna.

JJV

Samosvoje mesto
TRST
in mejna grofija Istra.

Prirodoznanski, statistični, kulturni in zgodovinski opis.

(12 podob in 1 načrt.)

Spisal

S. Rutar

c. kr. gimnazijski profesor.

(II. snopič.)

Ljubljana 1897.

Izdala „Matica Slovenska“.

Natisnila J. Blasnikova tiskarna.

Duševna izobraženost.

Šolstvo in znanstvene zbirke.

V zadnjih desetletjih se je šolstvo tudi na Primorskem zelo povzdignilo, vendar še nikakor ne stoji na oni stopinji, kot n. pr. po češko-slovanskih ali nemških pokrajinah naše monarhije. V primeri s prebivalstvom drugih dežel je v Trstu in Istri še vedno premalo srednjih in strokovnih šol, a nijedne s slovanskim učnim jezikom! Uzroka temu je iskati prvič v okolnosti, da mladina na jugu sploh manj rada v šolo hodi, kakor na severu, in drugič da se primorski mladeniči že zgodaj na morje podajo, ali pa sploh trgovini posveté in si tako prizadevajo že v mladeniški dobi svojo samostalnost doseči, rajše kakor bi skušali po uradniški lestvici naprej lesti.

Najvišja šolska oblast na Primorskem je, kakor po drugih pokrajinah, deželni šolski svèt, ki ima za vse tri dele svoj sedež v Trstu in je tako sestavljen, kakor po drugih deželah; (Istra pošilja k sejam dva zastopnika deželnega odbora, jednega zastopnika katoliške veroizpovedi in dva zastopnika učiteljstva). Visokih šol na Primorskem do sedaj še ni, ker pomorska šola ima le naslov „akademija.“

Srednjih šol ima Trst še precej. Tu najdemo najpoprej državno višjo gimnazijo z nemškim učnim jezikom, katero so bili že jezuiti ustanovili. Ko je bil njih red odpravljen, izročili so za nekaj časa „latinske šole“, posvetnim učiteljem, potem pa (1792) frančiškanom. Francozi so ustanovili v Trstu svoj „Collège,“ a po njih odhodu je prenehala gimnazija l. 1814. Še le l. 1842. so premestili kopersko gimnazijo v Trst in jo uredili l. 1850 kot državni zavod s svetnimi učitelji. „Borzni odsek“ prinaša

vsako leto 1050 gld. za vzdržavanje te gimnazije. V spodnjih razredih ima navadno paralelke, šteje 20 učiteljskih sil in nekaj nad 400 učencev. L. 1863 je ustanovila tudi tržaška občina svojo „občinsko gimnazijo“ z italijanskim naukovnim jezikom in ta je dobila l. 1871. jednako vrednost z drugimi državnimi zavodi. Na njej podučuje tudi 20 učnih sil in šteje do 400 učencev; (v nižjih razredih so po potrebi paralelke).

Trst ima tudi dve sedemrazredni realki: državno z nemškim in občinsko z italijanskim učnim jezikom. Prva je bila ustanovljena l. 1870, ima 18 učnih sil in 320 učencev (tri paralelke); drugo pa so bili ustanovili že Francozi kot pripravljalni tečaj za pomorsko šolo. Pozneje je bila prenehala in šele l. 1863 so jo zopet odprli ter od l. 1867 počasi razširili v popolno realko. Učiteljev ima sedaj 20 in okoli 530 učencev.

Dalje nahajamo v Trstu c. kr. trgovsko in pomorsko akademijo z italijanskim učnim jezikom, ki je bila ustanovljena že l. 1817. z imenom „trgovska in navtična šola“, a naslov „akademija“ je dobila l. 1820. Razdeljena je v trgovinski odsek, ladjedelni in pomorsko-rokodelski kurs ter v navtični odsek. Učiteljev ima 16, učencev pa do 250. L. 1877 je ustanovil tržaški bogataš Revoltella, (rodil se je v Benetkah, a obogatel je med Slovenci in zapustil svojo palačo mestu v last), javno „višjo trgovinsko šolo“ z italijanskim učnim jezikom. Ta šola ima dva letna, zaključivna tečaja in tisti, ki hočejo v njo sprejeti biti, morajo dovršiti kako srednjo šolo, a za to jim ni treba imeti zrelostnega spričevala. Podučuje 10 učnih sil, a slušateljev je le kakih 20.

L. 1877/78 odprla je država v Trstu tudi višjo obrtno šolo za stavbarstvo in izdelovanje strojev z italijanskim učnim jezikom. Ž njo je združena tudi splošna nadaljevalna obrtna šola, mojsterska šola za umetniško obrtnost, za umetniško vezenje in čipkanje z večerno in nedeljsko šolo. Vseh učnih sil je 36, učencev in učenk pa do 1000. Za višjo žensko izobraženje ima Trst od l. 1871 svoj „mestni dekliški licej“ s šestimi razredi; (5 pripravljalnih razredov ima pravico javnosti). Učiteljskih sil (brez pomožnih) je 13, učenk pa 390.

Pripravljalnice za srednje šole z nemškim učnim jezikom so v Rojanu in na Proseku.

V Istri imamo premalo srednjih šol. Najstarejša je c. kr. gimnazija v Kopru z italijanskim učnim jezikom. Že leta 1186

čitamo o nekem „magistru scholarum“ v Kopru in beneške državne šole se omenjajo l. 1423 ter 1452. L. 1548 je bila tu „akademija“ pod dožetom Francem Donatom. Od l. 1602 — 1646 je bil ta zavod zaprt, l. 1669 so ga izročili svetnim duhovnikom in l. 1708 pijaristom. Francozi so vzdržavali v Kopru svoj „Collège“, a avstrijska vlada je premestila l. 1842 ves zavod z učitelji vred v Trst. Kot nadomestilo ustanovila je koperska občina l. 1848 spodnjo gimnazijo s svetnimi učitelji, a l. 1852 je prevzela država to gimnazijo v svojo oskrbo in jo potrebno razširila. Občina plačuje vsako leto prispevek 2625 gld. Učiteljev ima 13, učencev 285. — L. 1888 je ustanovila država novo gimnazijo v Pulju, mesto razpuščene v Paznu, za katero se isterski Hrvati še vedno poganjajo. Odprli so ta zavod l. 1890 s pripravljalnim tečajem za one učence, ki nemški ne znajo. Učiteljev je 15, učencev pa 190 (+ 70). — V Pulju je nadalje od l. 1871 „c. in kr. mornarska nižja realka“ z nemškim učnim jezikom. Učiteljev ima 10, učencev 140 (jedna paralelka). — V Kopru se nahaja moško učiteljišče za vse Primorsko. Ustanovljeno je bilo l. 1875 ter sestaja iz slovenskega, hrvaškega in italijanskega oddelka. Učiteljev ima 18, a kandidatov 120. — Pomorska šola v Lošinju obstoji od l. 1850 z italijanskim naučnim jezikom, ima 9 učiteljev in 30 učencev.

V Trstu se nahaja c. kr. šola za porodništvo in babištvo z italijanskim in slovenskim učnim jezikom. Njo obiskuje kakih 20 Italijank in toliko Slovenk, ki se pripravljajo za povijalke; prve v letnem, druge v zimskem tečaju. — V Poreču so ustanovili l. 1882 „deželno šolo za vinarstvo, kletarstvo in sadjarstvo“. Šola traja dve leti, ima 5 učiteljev in 12 — 15 učencev. Meščanske šole so v Trstu štiri (1 za dečke in 3 za deklice), med temi jedna z nemškim učnim jezikom, a v Istri ni nijedne javne meščanske šole.

Na nizki stopinji je ljudsko šolstvo v tržaški okolici, še bolj pa v Istri. Mesto Trst z okolico je jedina pokrajina v Avstriji, ki nima svojega deželnega šolskega zakona, nego poduču je se na tamošnjih šolah le po glavnih načelih splošnega državno-šolskega zakona. Zato deluje za Trst in okolico kot vrhovna šolska oblast c. kr. namestništvo in kot krajni šolski svet magistrat, kateremu je prideljen jeden okrajni šolski nadzornik za mesto, a drugi za okolico. V Istri pa ovira šolstvo premajhno zani-

manje za poljedelstvo, trgovino in obrtnost; po goratih krajih pa odganja pastirstvo mladino od učilnic. Istrani še niso prišli do spoznanja, da „kolikor več človek zna, toliko več more.“ V novejšem času se je bati, da bode mladino od šole odganjala šolnina („tasa“), katero je sklenil deželni zbor pobirati od vseh ljudskih učencev in učenk. Ta zakon pa do sedaj še ni stopil v veljavo.

Ljudske šole v Trstu in okolici se dele v javne in zasebne; prvih je bilo 39, drugih 16. Na šest- in sedemrazrednicah so podučevali po načrtih za meščanske šole I. in II. razreda. L. 1896 niso nobene nove šole odprli, ali pri že obstoječih odprli so 12 novih, a zaprli 7 razredov, ker je tako zahtevalo število obiskujočih učencev. Šolskih poslopij je bilo 38 deloma v prav dobrem, deloma v dobrem, dvoje pa v srednjem stanju. Šolo v Rojanu so spravili v novo poslopje, v Skednju pa so jo primeroma razširili. Šolska oprava vseh šol v mestu je bila dobra; v mnogih okoličanskih šolah pa imajo še stole po starem narejene, katere pa bodo počasi z novimi nadomestili. Tako bo stanje po okoličanskih šolah vsaj v zdravstvenem obziru vedno bolje.

Sledeča preglednica kaže število šol ter njih razdelitev po razredih, spolu in učnem jeziku v šolskem letu 1895/96:

Koliko razredov	Število šol za				Podučni jezik															
					slovenski				slov.-italij.				italijanski				nemški			
	dečke	deklice	mešane	vkupno	za dečke	deklice	mešane	vkupno	za dečke	deklice	mešane	vkupno	za dečke	deklice	mešane	vkupno	za dečke	deklice	mešane	vkupno
I.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
II.	—	—	2	2	—	—	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
III.	—	—	3	3	—	—	2	2	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—
IV.	1	1	9	11	1	1	5	7	—	—	—	—	—	—	4	4	—		—	—
V.	6	9	—	15	—	—	—	—	—	—	—	—	6	8	—	14	—	1	—	1
VI.	4	3	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3	—	6	1	—	—	1
VII.	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Vsota	12	13	14	39	1	1	9	11	—	—	—	—	9	11	5	25 *)	1	1	—	2

*) Na ljudskih šolah v Rojanu in Skednju so bile po štiri, v Barkovljah po dve italijanske paralelke.

Privatnih ljudskih šol je v Trstu 16 in sicer ima osem od teh pravico javnosti, ostalih osem pa ne. Po učnem jeziku so tri slovenske (Ciril-Metodove družbe), jedna srbska in jedna francosko-nemška, ki imajo vse pravico javnosti, kakor tudi še dve italijanski in jedna nemška. Brez pravice javnosti so štiri italijanske, dve italijansko-nemški, jedna nemška in jedna grška šola.

Šolski obisk l. 1895/96 se spozna iz sledeče preglednice:

Predel	V šolo hoditi je bilo dolžnih				Vkupno		V resnici je šolo obiskovalo						Javnih ljudskih šol torej ni obiskovalo		
	6—12 let		12—14 let				6—12 let		12—14 let		vkupno				
	dečki	deklice	dečki	deklice	dečki	deklice	dečki	deklice	dečki	deklice	dečki	deklice	dečki	deklice	vkupno
Mesto s predmestji	7904	7961	1115	926	9019	8887	6269	5765	37	72	6306	5837	2713	3050	5763
Okolica	3235	3106	439	379	3674	3485	1525	1435	—	—	1525	1435	2149	2050	4199
Vkupno	11139	11067	1554	1305	12693	12372	7794	7200	37	72	7831	7272	4862	5100	9962
					25065						15103				

Od teh pa je hodilo v privatne šole 516 dečkov in 888 deklic (v okolici 28 dečkov, 38 deklic); strokovne in srednje šole je pohajalo 847 dečkov in 86 deklic (iz okolice 21 dečkov in nobena deklica).

Z ozirom na posamezne šolske letnike obiskovalo je (I.—VIII. šolsko leto) 17.440 učencev in učenk, t. j. 4651 + 3984 + 3275 + 2788 + 1595 + 751 + 276 + 120. Od teh je zamudilo šolski pouk čez 40 poldnij: 4990; od 20—40 poldnij 3281; od 10—20 poldnij 2925; 10 poldnij 2759, nikdar pa 1148.

Števila onih dečkov in deklic, ki so bili doma podučevani, ali pa ki sploh niso bili nič podučevani, ni mogel mestni magistrat naznaniti. Zato tudi ni mogoče povedati, koliko otrôk je ostalo brez pouka zaradi telesnih hib in duševnih nesposobnosti ali pa zaradi nezadostatne telesne razvitosti. Roditelje se je na odgovor pozvalo in primerno kaznovalo v 707 slučajih, (največja kazen je znašala 5 gld. v 22 slučajih), ker so njih otroci brez opravičenja iz šole izostajali. Za otroke od 12—14 let ni nihče

prosil polajšanja gledé šolskega obiska, zato tudi ni bilo treba nikomur takega dovoliti.

Učiteljev na ljudskih šolah v Trstu in okolici je bilo vseh skupaj 146, med temi 22 s spričevalom usposobljenja za meščanske šole, 116 s spričevalom za ljudske šole in 8 z navadnim spričevalom zrelosti. Na državnih šolah jih je služilo 25, v mestu in predmestjih 95, v okolici pa 26. Brez spričevala zrelosti ni služil nijeden.

Učiteljic je bilo skupno 179 in sicer 31 s spričevalom usposobljenja za meščanske šole, 142 z usposobljenjem za ljudske šole in 6 s samim spričevalom zrelosti. V državni službi jih je bilo 21, v mestu in predmestjih so služile 104 učiteljice, v okolici pa 26. Katehetov je bilo vseh vkup 38 in sicer 12 od šolske oblasti, 26 pa od cerkve nastavljenih. Vsi ti so podučevali krščanski nauk po propisih, katere jim je dajal škofijski ordinarjat, a uspeh ni bil povsod povoljen zarad nerednega šolskega obiskovanja.

Telovadstvo se je podučevalo v 38. šolah, v okolici pa le proste vaje, ki se dajo v šolskih sobah izvajati, ker ni bilo posebnih telovadnic na razpolaganje. Temelj ljudskošolskim knjižnicam so postavili na vseh 39 šolah, a svoje šolske vrte je imelo le 8 okoličanskih šol. Potrebno šolsko opravo so imele vse učilnice v mestu in okolici.

Gledé učnega jezika je še opomniti, da so podučevali na mestnih šolah nemščino, na okoličanskih italijanščino, na obeh nemških državnih šolah pa ali slovenščino ali italijanščino, kot obvezni predmet, kakor so si to izvolili roditelji učencev. Uspeh italijanskega pouka v okolici pa je bil le zadosten, dočim so se italijanski učenci nemščine komaj zadostno naučili.

Uspeh v petju je bil v obče povoljen, zlasti v onih višjih razredih, kjer so ta predmet podučevali strokovni učitelji. Posebno se je mladina vadila na pamet peti avstrijsko himno, a cerkveno petje se je gojilo le na državnih šolah. Ženska ročna dela dosegla so na vseh ljudskih šolah povoljne uspehe.

Koncem šolskega leta 1895/96 je bilo v Trstu 10 privatnih zabavišč za otroke, v katere je hodilo 163 glav za šolo še nezrele mladine; potem 10 privatnih (med temi trije slovenski v Rojanu, na Greti in pri Sv. Ivanu) in 7 mestnih šolskih vrtcev,

Arena.

Splošni pogled na Pulj.

ki so bili dobro uravnani. Število vseh njihovih obiskovalcev je znašalo 1359. Splošnih nadaljevalnih tečajev ni bilo na mestnih šolah, a pri ljudski šoli v siromašnici je obiskovalo nedeljsko šolo 26 učencev in 8 učenk, ravno tako pri zasebni dekliški šoli „Elisabettino“ 13 učenk. Nadaljevalnih šol za petje, risanje, stenografijo in ročna dela je bilo 21, katere je obiskavalo 1154 učenk.

Pri okoličanskih šolah so bili poljedelski in gospodarski nadaljevalni tečaji, katere je obiskavalo 144 dečkov in 143 deklic.

Za gluhoneme in slepe ni nikakega zavoda v Trstu; občina je vzdržavala 5 gluhonemcev v primorskem zavodu v Gorici. Zavod za zapuščeno deco v Trstu ima tudi svojo notranjo šolo, katero obiskuje okoli 90 gojencev.

Otrôk do dovršenega 10. leta je znalo čitati in pisati 11.130 (5709 dečkov in 5421 deklic); samo čitati 438 (221 + 217); ni čitati ni pisati ni znalo 22.676 otrôk v omenjeni starosti.

Vsi stroški za ljudsko šolstvo v Trstu in okolico so znašali 365.266 gld. in sicer za plače učiteljev: 283.668 gld.; za najemnino 60.550 gld.; za brezplačne učne knjige 8664 gld.; za hrano siromašnim otrokom v zabaviščih in vrtcih 6344 gld.; za obutev siromašnih otrôk 4200 gld.; za remuneracije in nagrade pomožnim učiteljem 1840 gld.

Pokojnine se je izplačalo učiteljem, učiteljicam in slugam 35.264 gld. in 36 kr., a vdovam in sirotam učiteljev in slug 3613 gld. 33 kr., vkupno 38.877 gld. 69 kr. Iz tega se vidi, da so znašali vsi stroški za ljudsko šolstvo 404.143 gld. 73 kr.

V Istri so ljudske šole bolj počasi napredovale. L. 1850 jih je bilo vseh skupaj 102, l. 1871: 151 in l. 1896: 190. Ko je prišel državnošolski zakon, opustili so namreč mnogo pomožnih šol, a rednih niso ustanavljali v razmeri prebivalstva in resničnih potreb. Sedaj nahajamo v Istri povprečno jedno šolo na 252 km^2 in na 1684 prebivalcev, dočim pride povprek v naši državni polovici jedna ljudska šola že na 15 km^2 in 1200 prebivalcev. L. 1896 so morali zapreti 1 redno in 4 šole za silo z 10 razredi, ker je manjkalo potovalnih učiteljev za razpisane službe, ali pa ker ni bilo nastavljenih duhovnikov v dotičnih šolskih krajih, še bolj pa, ker poslednji niso mogli podučevati bodisi radi bolezni, bodisi iz kateregakoli drugega uzroka.

Javnih, splošnih ljudskih šol je bilo torej v Istri l. 1896: 190 in poleg teh še 39 zasebnih. Na posamezna poglavarstva delile so se te šole takole:

Glavarstvo	Razredov						Šole za silo	Ukupno število šol
	1	2	3	4	5	6		
Koper . . .	18	4	3	4	3	—	10	42
Poreč . . .	9	9	6	1	—	—	4	29
Rovinj . .	—	—	—	—	2	—	—	2
Pazin . . .	14	3	2	1	—	—	8	28
Pulj . . .	10	4	1	—	4	2	6	27
Volosko . .	18	6	3	1	—	—	3	31
Lošinj . .	9	11	5	1	1	1	3	31
Vkupno . .	78	37	20	8	10	3	34	190

Iz tega pregleda razvidimo, da pride v posameznih isterskih poglavarstvih jedna šola v rovinjskem na 30·3 km^2, vološkem na 145 km^2, koperskem 196·6 km^2, poreškem 272 km^2, puljskem 282·3 km^2, lošinjskem 290·3 km^2 in pazinskem poglavarstvu na 301 km^2; in jedna šola na 852 prebivalcev v vološkem, 1290 v lošinjskem, 1480 v pazinskem, 1780 v koperskem, 1692 v poreškem, 2180 v puljskem poglavarstvu in na 4831 v Rovinju.

Sledeča preglednica kaže splošno število šol in njih razdelitev po trajnosti in po učnem jeziku:

Razredi	Število šol	celodnevne	poldnevne	celodnevne in poldnevne	hrvatske	slovenske	italijanske	hrvatsko-ital.	slovensko-ital.
I.	77	15	62	—	39	16	14	7	—
II.	37	15	15	7	10	5	18	4	1
III.	20	13	4	3	5	1	13	1	—
IV.	8	7	—	1	1	—	7	—	—
V.	10	10	—	—	—	—	10	—	—
VI.	3	3	—	—	—	—	3	—	—
ekskur.	1	1	—	—	—	1	—	—	—
za silo	34	11	23	—	25	7	—	2	—
Vsota . .	190	75	104	11	80	30	65	14	1

V posameznih poglavarstih so bile šole razdeljene po trajanju poduka in učnem jeziku, kakor sledi:

Poglavarstvo	celodnevne	poldnevne	celodnevne in poldnevne	hrvatske	slovenske	italijanske	hrvatsko-italij.	slovensko-italij.	Vsota
Koper . .	11	28	3	8	20	10	3	1	42
Poreč . .	20	9	—	2	—	25	2	—	29
Rovinj . .	2	—	—	—	—	2	—	—	2
Pulj . . .	18	9	—	15	—	11	1	—	27
Pazin . .	11	16	1	19	—	6	3	—	28
Volosko	1	29	1	18	10	2	1	—	31
Lošinj . .	12	13	6	18	—	9	4	—	31
Vsota . .	75	104	11	80	30	65	14	1	190

Petrazrednice so bile le v Kopru (3). Rovinju (2), Pulju (2) in Lošinju (1); šestrazrednice pa le v Pulju (2) in Lošinju (1). Ekskuredna šola je bila jedna v koperskem poglavarstvu; šole za silo pa so bile v pazinskem (6), puljskem (3) in lošinjskem poglavarstvu (2).

V posameznih razredih bil je podučni jezik sledeči: (glej tabelo na str. 139).

Šolskega leta 1895/96 odprli so v Istri jedno redno in 4 šole za silo z desetimi razredi. Zaprli pa so tri redne šole, sedem za silo in dva razreda. Redne šole so ostale zaprte, ker ni bilo mogoče dobiti potrebnih popotovalnih učiteljev. Šole za silo so bile zaprte deloma zaradi tega, ker v dotičnih krajih ni bilo duševnih pastirjev, deloma pa, ker ti poslednji niso mogli podučevati bodisi radi bolehnosti, bodisi iz katerega koli uzroka.

O stanju šolskih poslopij se lahko prepričamo iz sledeče preglednice: (glej tabelo na str. 140).

Privatnih šol je bilo vkupno trinajst in sicer pet s pravico javnosti (2 nemški, 1 italijanska, 1 italijansko-nemška in 1 italijansko-hrvaško-nemška), ter osem brez pravice javnosti, (vseh osem z italijanskim podučnim jezikom). Za one, ki nameravajo stopiti v učiteljišče v Kopru, nahajajo se pripravljalni tečaji v Kastvu (za Hrvate) in Pulju (za Italijane).

Število otrok, ki so bili dolžni v šolo hoditi, dalje onih, ki so resnično šolo v pohajali in konečno onih, ki so ostali brez

Poglavarstvo	hrvatski						za silo	slovenski						za silo	italijanski						za silo	hrvatsko-ital.						za silo	slov.-ital. II. razr.	slov. eks-kurendna
	I	II	III	IV	V	VI		I	II	III	IV	V	VI		I	II	III	IV	V	VI		I	II	III	IV	V	VI			
Koper	2	—	1	—	—	—	5	1	2	1	—	—	—	5	1	1	1	4	3	—	2	3	—	—	—	—	—	—	1	1
Poreč	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	7	9	6	1	—	—	2	—	—	—	—	—	—	2	—	—
Rovinj	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Pazin	10	1	—	—	—	—	8	—	—	—	—	—	—	—	2	1	2	1	—	—	2	2	1	—	—	—	—	—	—	—
Pulj	9	—	—	—	—	—	6	—	—	—	—	—	—	—	1	3	1	—	4	2	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Voloska	12	2	2	1	—	—	1	5	3	—	—	—	—	2	—	2	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Lošinj	6	7	2	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	1	2	3	1	1	1	—	2	2	—	—	—	—	—	—	—
Vsota	39	10	5	1	—	—	25	16	5	1	—	—	—	7	12	18	13	8	9	3	2	7	4	1	—	—	—	2	1	1

vsakega šolskega poduka iz katerega koli uzroka, razvidi se iz sledeče preglednice: (glej tabelo na str. 141).

Iz tu napisanih pregledov razvidi se, da hodi v Istri zares v šolo nekoliko več kot 63·1 % obvezanih otrok. Najnižji od-

stotek je v okrajnem glavarstvu pazinskem (42·8 %), a to zaradi tega, ker se v marsikaterem okraju še ni mogla šola odpreti radi pomanjkanja za šolo sposobnih poslopij. Drugod pa so učilnice tako tesne, da učenci ne najdejo v njih prostora in da torej ne

Poglavarstvo	prav dobra	dobra	srednja	slaba	Šolska oprava je bila v poslopjih: prav dobra	dobra	srednja	slaba	ventilatorjev
Koper . .	8	3	22	9	2	16	22	2	1
Poreč . .	7	8	9	5	4	11	8	6	29
Rovinj . .	2	—	—	—	2	—	—	—	—
Pazin . .	10	8	8	2	8	10	6	4	—
Pulj . . .	14	4	5	4	12	10	3	2	38
Volosko .	10	18	2	1	7	12	11	1	—
Lošinj . .	3	14	10	4	2	15	12	2	—
Vsota . .	54	55	56	25	37	74	62	17	68

morejo šole redno obiskovati. Dalje je treba povdarjati, da je mnogo šol preveč oddaljenih za nekatere otroke, da siromašnejši izmed teh nimajo potrebne obutvi in sploh ne zadostne obleke, da bi se lahko prikazali med spodobne ljudi. Znano je tudi, da ravno siromaštvo sili mnoge stariše, da morajo celo svoje odrasle otroke doma pridržati, da jim varujejo nejako deco, dočim morajo sami svoja dela v hiši in na polju opravljati.

Šolskih zamud je bilo do 10 poldnevov 5015 (1218 + 488 + 245 + 546 + 613 + 2152 + 1812); do 20 poldnevov 4310 (1305 + 476 + 143 + 425 + 478 + 1116 + 476); do 40 poldnevov 3745 (907 + 477 + 89 + 492 + 386 + 936 + 458); nad 40 poldnevov 5304 (1448 + 876 + 41 + 721 + 807 + 905 + 506). Denarnih glôb je bilo naloženih 1353·58 gld. (največ v poreškem poglavarstvu: 643·50 gld.), a izterjanih le 235 gld. Učencem od 12—14 leta ni bilo treba dajati polajšanj, ker po deželnem šolskem zakonu isterskem so oni dolžni le nadaljevalne šole pohajati.

Učiteljev na isterskih šolah je bilo vseh vkup 222 (44 + 31 + 8 + 31 + 39 + 36 + 33) in sicer 169 usposobljenih (60 s hrvaškim, 18 s slovenskim in 91 z italijanskim podučnim jezikom); 17 s spričevalom zrelosti in 36 neusposobljenih. Veroučiteljev je

Šolski obisk (glej str. 139).

Poglavarstvo	Ušolanih otrok						Število otrok, ki so zares šolo pohajali						V privatne šole je hodilo		Učenci, ki so druge šole obiskovali ali se doma učili		Duševno ali telesno pohabljeni		Bolehni ali nerazviti		Brez poduka so ostali		Vkupno
	od 6 do 12 let		od 12 do 14 let		vkupno		od 9 do 12 let		od 12 do 14 let		vkupno												
	dečkov	deklic	dečkov	deklic	dečkov	deklic	dečkov	deklic	dečkov	deklic	dečkov	deklic	dečkov	deklic	dečkov	deklic	dečkov	deklic	dečkov	deklic	dečkov	daklic	
Koper . .	5758	5533	1360	1216	7118	6749	3396	2811	298	237	3694	3048	141	121	119	25	5	6	18	31	2829	3292	5121
Poreč . . .	2340	2150	422	332	2762	2482	1801	1453	94	84	1895	1537	79	71	14	—	17	4	41	32	716	838	1554
Rovinj . .	456	522	23	50	479	572	407	470	13	30	420	500	—	40	4	5	5	—	4	6	36	22	58
Pazin . .	2767	2789	1011	932	3778	3721	1612	1042	360	88	1972	1130	33	31	40	11	19	25	48	95	2113	2634	4747
Pulj . . .	3384	3133	496	468	3880	3601	2420	2128	211	122	2631	2250	437	478	280	20	57	42	46	65	449	746	1195
Volosko . .	3218	3011	883	849	4101	3860	2649	2120	461	326	3110	2446	2	184	102	31	37	15	50	55	810	1129	1939
Lošinj . .	2867	2785	761	773	3628	3558	1821	1749	172	223	1993	1972	—	157	103	76	31	27	26	29	1403	1411	2814
Vkupno . .	20790	19923	4956	4620	25746	24543	14106	11773	1609	1110	15715	12883	692	1082	662	168	171	119	233	313	8356	10072	17428

bilo vseh 185 in sicer 17 nastavljenih od šolske oblasti, 168 pa od cerkve.

Učiteljic je bilo vseh 135 (26 + 26 + 8 + 7 + 31 + 10 + 27) in sicer 122 usposobljenih (16 s hrvaškim, 5 s slovenskim in 101 z italijanskim podučnim jezikom), a 13 s svedočbo zrelosti. Brez spričevala je podučevalo 36 ženskih oseb. Število učiteljic za ročna dela in strokovnih učiteljic je znašalo 15, ki so bile razen jedne vse usposobljene za svoj predmet.

Veronauk so podučevali ljudskošolski učitelji na osemnajstih javnih šolah. Telovadba se je učila na 98, ročna dela pa na 87 javnih ljudskih šolah. Pri 48. učilnicah so bili tudi šolski vrti. Šolskih knjižnic je bilo pri 125 učilnicah, ki so štele vkupno 6621 zvezkov, od katerih so učenci na domu čitali 2804 zvezke. Risanje se je moglo v prvih treh razredih le malo gojiti zaradi pomanjkanja prostora in risank, pa tudi ker klopi niso uravnane za risanje. V četrtem in višjih razredih pa je bil uspeh v risanju precej povoljen. Peli so učenci narodne in cerkvene pesmi le po posluhu, še le v višjih razredih so se vadili tudi sekirice čitati.

Za nadaljevalne šole je v Istri še slabo preskrbljeno. Omenjenega leta je bilo le pet splošnih nadaljevalnih šol, potem 79 poljedelsko-nadaljevalnih in 26 popolnjevalnih šol za deklice. V moške nadaljevalnice je hodilo 1375 dečkov, v ženske pa 753 deklic. Poljedelske nadaljevalnice so trajale le čez prvo polletje do konca marca. V lošinjskem poglavarstvu so bile le štiri nadaljevalnice, z vsemi drugimi šolami so bili združeni ponavljalni tečaji. Na splošnih nadaljevalnicah podučevali so risanje, mesto poljedelstva, s posebnim učnim načrtom. Take šole so bile v Milah, v pazinskem poglavarstvu in v Pulju.

Otroških zabavišč je bilo v Istri 57 in otroških vrtcev 9. Vsak učenček je moral plačevati na mesec od 50 kr. do dveh goldinarjev.

Za slaboumno mladino nima Istra svojega posebnega zavoda, nego pošilja svoje gluhoneme ob deželnih stroških na zavod v Gorico.

Otrôk do dovršenega desetega leta, ki so znali pisati in čitati, je bilo v Istri 13.772 (6792 dečkov in 6980 deklic); samo čitati jih je znalo 659 (368 + 291), a ni čitati ni pisati 69.319 otrôk omenjene starostne dobe.

Stroški za ljudsko šolstvo se pokrivajo prvič iz deželnega šolskega zaklada, kateremu prispeva država vsako leto s 2.).856 gld., in drugič iz občinskih sredstev. Iz deželnega šolskega zaklada plačujejo letnine učiteljskemu osebju 151.840 gld., aktivne doklade šolskim voditeljem 9198 gld., službene doklade učiteljstvu 23.000 gld., substitucijske pristojbine 1500 gld., za potne stroške učiteljem 300 gld., nagrad 4455 gld., podpor 2000 gld., za učila 800 gld., za učiteljske knjižnice 700 gld., za učiteljske konference 2700 gld., odškodnine učiteljem za silo 4773 gld., pokojnine 21.421 gld., vzgojnih prispevkov 491 gld., milostnih darov 1152 gld., gratifikacij in pogrebnih kvartalov 1200 gld., priboljškov 4600 gld. in raznih 300 gld., vkupno 230.430 gld.

Stroški, kateri zadenejo občine za šolstvo, znašajo tudi več nego 60.000 gld. V onih krajih, kjer ni pripravnih stanovanj za voditelje in učitelje, morajo tem občine plačevati zakonito stanarino. Tako morajo občine skrbeti tudi za vse stvarne potrebe svojih šol.

Za duševni napredek učiteljstva skrbé učiteljske knjižnice, katere se nahajajo, kakor znano, pri vseh državnih in občinskih srednjih šolah. V Istri imajo tudi posamezni šolski okraji svoje učiteljske knjižnice. Njih obseg in bogastvo spoznamo iz sledeče preglednice:

Okraji	Število knjižnic	Število		Izposodilo se je	
		del	zvezkov	del	zvezkov
Koper	1	975	1442	117	117
Poreč	1	571	716	156	156
Rovinj	1	427	586	48	70
Pazin	1	1048	1469	208	287
Pulj	1	725	828	235	264
Volosko	1	1188	1382	159	164
Lošinj	3	1391	1676	154	179
Vkupno	9	6325	8099	1077	1237

Najimenitnejša knjižnica je „mestna knjižnica“ v Trstu zraven cerkve D. M. Pomočnice pred Lipskim vrtom v akademijinem poslopju, ki šteje sedaj že okoli 50.000 zvezkov. Njej je zapustil

tržaški domorodec Dr. Rossetti 7000 knjig, ki so bile nekdaj večinoma last tržaškega škofa Eneja Silvija in italijanskega pesnika Petrarke. Poleg nje je tudi mestni muzej (ustanovljen l. 1825), ki obsega prirodopisne, prazgodovinske in srednjeveške (narodopisne) zbirke. Najimenitnejši so prazgodovinski in rimski spomeniki, ki so takorekoč s cele Primorske skupaj znešeni. Rimski nadpisni kamni, mali kipi (ali njih torzi) in reljevi so zbrani tudi v takoimenovanem „lapidarju“ ali „Winkelmannovem muzeju“ pod stolno cerkvijo. (Winkelmanna, začetnika zgodovine umetnosti, je umoril njegov sluga 8. junija 1768 v gostilni na velikem trgu v Trstu; leta 1830 so mu postavili nadgrobni spomenik na poprejšnjem pokopališču pod sv. Justom.) — Umetniška zbirka (kipov in slik) se nahaja v „Revoltellinem muzeju“ ob Jožefovem trgu, kjer se vidijo tudi sobne oprave tržaškega mecenata. Umotvori so deloma zapuščina pokojnikova, deloma od novejših umetnikov.

V Pulju se nahaja občinski muzej za starine in novce v notranjih prostorih Avgustovega svetišča, kjer hranijo manjše fragmente rimske in bizantinske arhitekture, odlomke kipov, nadgrobne spomenike z vzbočenimi podobami, spominske, votivne in nadgrobne napisne kamene itd. Večji kameni z napisi in reljevnimi podobami se nahajajo na dvorišču svetišča, ki je z železjem ograjeno. Vsi ti spomeniki so bili najdeni ali v Pulju samem, ali pa v bližnji okolici, zlasti na ravnini med Puljem in Alturo, kjer je našel prof. R. Weisshäupl temelje krščanske cerkve iz prvih stoletij srednjega veka.

Dobrodelni zavodi, društva in časniki.

V Trstu imajo velikansko splošno bolnišnico združeno s siromašnico („istituto dei poveri“) v predmestju Kadinu, ustanovljeno s početkom l. 1819, a dozidano 1841 s 700.000 gld. stroškov. Bolnišnica ima 1240 postelj*) ter je iskalo v njej zdravja l. 1893: 11.360 bolnikov (6601 moški in 4759 žensk). Od teh so ozdravili 5918 oseb, zboljšanih so odpustili 2712, neozdravljivih 504, umrlo jih je 1202, a koncem leta jih je ostalo še 1024 v

*) Statistik des Sanitätswesens für das Jahr 1893, Statistische Central-Commission Wien, 1896.

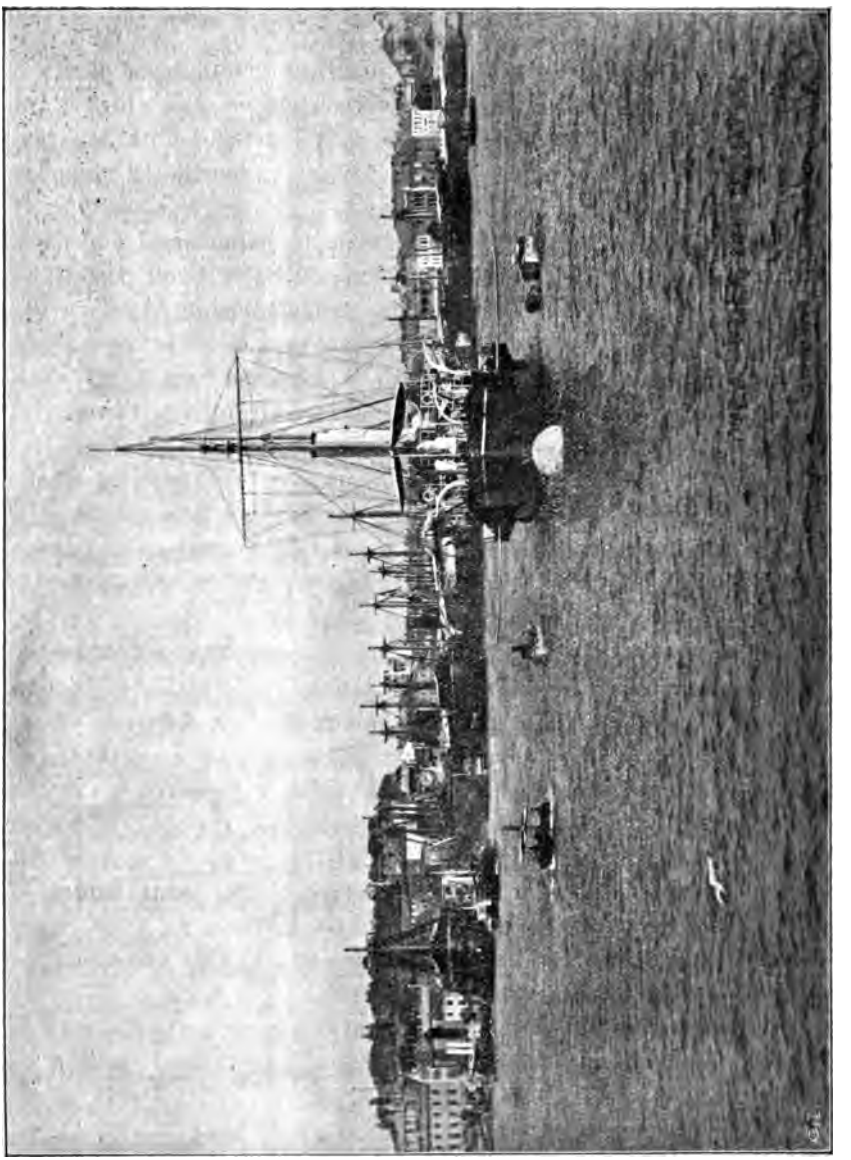

Boina luka v Pulju.

bolnišnici. Poleg splošne bolnišnice so bile v Trstu še tri zasebne, t. j. pomorska bolnišnica s 150 posteljami in 176 bolniki (ozdravljenih 81, zboljšanih 92 in neozdravljeni 3); dalje židovska bolnišnica s 25 posteljami in 58 bolniki (ozdravljenih 33, zboljšanih 7, neozdravljivih 9 umrlo jih je 5 in koncem leta ostalo 5); ter slednjič otroška bolnišnica s 50 posteljami in 659 bolniki (ozdravljenih 515, zboljšanih 56, neozdravljivih 35, umrlih 12, koncem leta ostalih 41).

Istra je imela leta 1893 tri javne in jedno zasebno bolnišnico. Največja je bila mestna bolnišnica v Pulju z 200 posteljami in 1926 bolniki (1445 ozdravljenih, 223 zboljšanih, 122 umrlih, 136 koncem leta ostalih). V Sv. Pelaju pri Rovinju se nahaja pomorska bolnišnica Marije Terezije s 150 posteljami in 377 bolniki (ozdravljenih 145 zboljšanih 50 neozdravljivih 13, umrlih 22, koncem leta ostalih 147). V Kopru imajo bolnišnico sv. Nazarija s 50 posteljami in 202 bolnikoma (ozdravljenih 94, zboljšanih 31, neozdravljivih 26, umrlih 30, koncem leta ostalih 21). Karpanski premogarji imajo svojo zasebno bolnišnico v Labinu s 14 posteljami in 81 bolniki (ozdravljenih 59, zboljšanih 17, neozdravlji 3, umrl 1, koncem leta ostal 1).

V Trstu z okolico je prišel omenjenega leta jeden doktor zdravilstva na 1426 oseb, jeden ranocelnik na 25.912, jeden zdravnik sploh na 1352 in jedna babica na 589 oseb. — V Istri je bival jeden doktor zdravnik na 4612 oseb (v koperskem poglavarstvu na 7472, v pazinskem na 6950, v poreškem na 3506, v mestu Rovinju na 1380); jeden ranocelnik v puljskem poglavarstvu na 50.372 in v vološkem na 21.729 oseb, a v vseh drugih poglavarstvih ni bilo niti jednega vidarja! Po jedna babica je bivala v Istri poprečno na 1338 oseb (v Rovinju na 1932, v poreškem okraju na 1534, a v puljskem na 1229 in vološkem poglavarstvu na vsakih 1176 prebivalcev).

Deželna norišnica v Trstu blizu sv. Justa je imela v letih 1891 do 1893 110 — 115 postelj s 120 — 122 bolniki, katere so redno zdravili. Od teh so izpustili (l. 1893) 7 ozdravljenih, 5 neozdravljenih, 5 jih je umrlo, a 104 so ostali koncem leta v kuri. Besnih je bilo 23, zmešanih 22, norih 40, topih 23, otrpneli 3 in božjastnih 10. Od vseh teh je bilo 74 samcev, 35 oženjenih in 12 udovcev; 115 katoličanov, 1 pravoslaven in 5 židov. Domovinsko

pravico v avstrijskih deželah jih je imelo 119 (med temi 1 Korošec), 1 je bil iz Italije in 1 iz neznane države. Vsi slaboumni pa niso bili spravljeni po javnih zavodih, nego v Trstu z okolico je bilo 182, v Istri pa 238 takih revežev zunaj zavodov.

Javna porodišnica v Trstu je prehranjevala 324 mater in 265 otrôk; od prvih je umrlo 8, od drugih 28. Novorojencev je bilo 294, a na vsakih tisoč porodov so bili dvojčki v 34 slučajih.

V Trstu je bil leta 1893 privaten zavod za stavljenje kôz, kjer so vcepili limfo v 2100 slučajih in sicer v 1896 z dobrim uspehom. Cepljenje so ponavljali 985krat, 320krat z dobrim uspehom. Javno so stavili koze na 37 krajih 4494. osebam (z dobrim uspehom v 4038 slučajih). V Istri so cepili na 210 mestih 9276 osebam in sicer 6932krat z dobrim uspehom, 151krat brez uspeha, a 2193krat se ni pregledovalo.

Od države je bilo nameščenih v Trstu 7 doktorjev vsega zdravilstva, od občine 38, od zadrug in zasebnikov 34, nenastavljenih 30, torej vkupno 109. Ranocelnikov je bilo 22, živinozdravnikov 14, lekarničarjev 21 z 18 pomočniki. V Istri je bilo od države nameščenih doktorjev-zdravnikov kot predstojnikov zdravstvene uprave: 6; od dežele, okrajev in občin nastavljenih: 32, od zadrug in zasebnikov plačanih: 11, nenastavljenih: 18, vkupno 67. Ranocelniki so bili 3, živinozdravniki 4, lekarničarjev 34 s 15 pomočniki.

V Istri so se nahajala zdravilišča v naslednjih krajih: v Piranu (Porto Rose), obeh Lošinjih, Sv. Štefanu pri Oprtlju in v Opatiji. Vseh zdravljencev je bilo 4127 (največ v Opatiji: 3394) t. j. 575 oseb več nego l. 1892 (v Opatiji sami 488 več). Nastavljeni zdravniki so bili: po jeden v Piranu in Opatiji, a nenastavljenih 8 v Opatiji, 2 v obeh Lošinjih in 1 v Sv. Štefanu. Leta 1896 so ustanovili tudi v Opatiji kopališče za bolne otroke.

Bebcev (kretinov) je bilo l. 1893 po vsej Istri 130 (61·5 % moških in 38·5 % ženskih); od teh so lahko porabili polovico za domača dela, a druga polovica je bila neporabljivih. — Gluhonemih je bilo zunaj zavodov v Trstu z okolico 41, v Istri 3. 0. Zavzetno je, da je bilo med avstrijskimi deželami najmanj gluhonemih ravno v Trstu (le 26 na 100.000 prebivalcev), a v Istri le malo manj, kakor je znašalo poprečno število (99 na 100.000 prebivalcev). — Slepih zunaj zavodov je bilo v Trstu z okolico

42, a v Istri 202 (največ v koperskem poglavarstvu: 47, a najmanj [zunaj Rovinja] v poreškem: 18).

Gledé splošnih zdravstvenih razmer v Istri je še omeniti, da je začelo c. in kr. državno vojno ministerstvo že l. 1893 preiskavati hidrografične razmere v okolici puljski in vrtati „arteške studence“, da bi pribavilo mestu boljše pitne vode. Ta dela in opazovanje nadanje vode nadzoroval je dunajski geolog Stache. Z ozirom na veliko važnost teh preiskavanj, ki morajo dobiti velik vpliv tudi na okolico puljsko, dovolilo je l. 1893 c. kr. poljedelsko ministerstvo iz svojih sredstev 4500 gld. za vodovodne namene*). Toda vsa vrtanja in preiskavanja niso imela nobenega uspeha, dokler ni nek kmet pokazal mesta, kjer se dobiva obilo zdrave in pitne vode. To mesto se nahaja 1·5 *km* od železniške postaje in sicer pri prvi stražnici na levi strani proge, v nekem dolu za civilno bolnišnico. Živa voda teče skozi neko jamo, kakoršne so na Krasu, in je popolnoma čista. Vodovod so dogotovili koncem l. 1896, (ko je razsajal hud legar v Pulju), a prometu so ga izročili početkom l. 1897.

Za zdravstveni red na morju in v lukah skrbi pomorska oblast, ona nadzira lazarete, kjer je predpisana stroga kvarantena, da se ne zatrosi kolera iz vzhodnih krajev. Sumnjive ladje ostajajo v „opazovalni reservi,“ drugim nalagajo večdnevno kontumaco, desinfektujejo ljudi in blago, ali pa pošiljajo prve za krajši ali daljši obrok v bližnji lazaret. Vsa zdravstvena policija je uravnana po rezultatih najnovejših znanstvenih preiskav.

K dobrodelnim zavodom prištevamo poleg bolnišnic in zdravilišč tudi hranilnice, posojilnice in zavarovalnice. V Trstu je velika občinska hranilnica, združena z zastavljalnico „Cassa di Risparmio Triestina“, ustanovljena l. 1842, ki obrestuje vloge po 3%, a daje posojila po $3^1/_2$% do $5^1/_2$%. Početkom l. 1894 je imela 13.234 knjižic v prometu, a koncem leta 14.096. Reservni fond je znašal 1,078.503 gld. V Pulju posluje občinska hranilnica od l. 1893, ki obrestuje vloge od 3% do 4%, a daje posojila po 6% — $6^3/_4$%. Hranilnih knjižic je imela v prometu početkom l. 1894: 472, a koncem leta 920. Reservni fond je znašal 5444 gld.**)

*) Bericht des k. k. Ackerbauministeriums 1887—1893, str. 36.

**) Statistik der Sparcassen für das Jahr 1894, Statistische Central-Commission, Wien 1897.

V Trstu je tudi slovenska posojilnica in hranilnica z omejenim poroštvom," ki šteje okoli 800 zadrugarjev. Najstarejša hrvaška hranilnica („štedionica") je v Kopru, potem v Pulju, s filijalko v Pazinu, in najmlajša v Podgradu. Vseh zavarovalnic za življenje in proti raznim elementarnim nezgodam z zastopstvi tujih zavodov je v Trstu do 40. Izmed prvih so najimenitnejše „Assicurazioni Generali," „Riunione Adriatica" pa splošna zavarovalnica zoper nezgode delavcev. „Javno dobrotvorno društvo" v Trstu pomaga brezposelnim ljudem, ki bi radi kaj delali. Za vzgojo zapuščene mladine se nahaja v Trstu „Sala di lavoro per fanciulli abbandonatti," kjer občina vzdržuje vsako leto okoli 90 gojencev. Jednak zavod v Kopru se imenuje „Pio instituto Grisoni". — Za prvo vzgojo one mladeži, ki se hoče posvetiti duhovnemu stanu, skrbi deško semenišče v Trstu, katero se je ustanovilo po neumornem prizadevanju blagega biskupa Dobrile. Ta zavod preskrbljuje s hrano in stanovanjem siromašne gimnazijske učence vseh razredov. Koncem l. 1895 je štel 36 gojencev in sicer večinoma iz tržaške okolice, pa tudi iz drugih krajev hrvaške Istre. Sicer se pa pri vsprejemu nič ne ozirajo na domovino prošilčevo.

Ostra kaznilnica za moške hudodelce se nahaja v Kopru, ki je sezidana na krasnem položaju, odkoder je najlepši razgled na morje. L. 1892*) je bilo v njej zaprtih 679 hudodelnikov, t. j. 173 nad srednjo dnevno normalo. Izmed teh je bilo 34·2% v mestih rojenih, 63% na deželi in 2·8% v inozemstvu. Po narodnosti je bilo med njimi 69·1% Jugoslovanov, 30·4% Italijanov in 0·5% Nemcev. Po veri pa je bilo 84% rimokatolikov in 16% pravoslavnih. Nikakoršne šolske vzgoje ni uživalo 70·7%, čitati in pisati jih je znalo 29·3%. Obsojenih je bilo 56·4% proti varnosti imetja, 29·8% proti varnosti telesa in življenja, 6·6% proti državi, 6·1% proti nravnosti in 1·1% zaradi drugih hudodelstev. Izmed teh je bilo 48·6% žepoprej kaznovanih zaradi hudodelstev ali prestopkov, 31·5% samo zaradi prestopkov in 19·9% jih še ni bilo nikoli kaznovanih. Kaznjencev, ki so bili drugič kaznovani, imelo je 20—30 let: 40·3%, 30—40 let 26·9%, 40—50 let, 14·9%, 16—20 let 8·9%, 50—60 let 7·5% in čez 60 let 1·5%. Potem, ko so vso kazen prestali, bilo je izpuščenih 79·6%, pomiloščenih 5·9%, v druge kaznilnice prestavljenih 1·1%, a umrlo

*) Verhältnisse der österr. Strafanstalten und Gerichtsgefängnisse, 1895.

jih je 13·4 %. V poboljševalnem zavodu se je obnašalo 86·2 % dobro, 10·7 % srednje in 3·1 % slabo, a prihranil si je vsakdo izmed njih povprečno 23·74 gld., (v Gradišču: 66·97 gld.!) Podučevali so izmed vseh kaznjencev 31·8 % v najpotrebnejšem znanju in vsi ti so prav dobro uspevali. Večina kaznjencev (67·5 %) je delala za potrebo zavoda in nekaj malo po zunanjih naročilih 31·5 %). Skupno so zaslužili vsi kaznjenci 18.546·95 gld., od katerih je dobila država 22·58 gld., posamezen kaznjenec 14·29 gld., a prihranil si je 6·74 gld.

Stroški za kopersko kaznilnico so znašali 140.053 gld. in sicer 10.803 gld. za zdravnike, uradnike, učitelje in duhovnike, 36.350 gld. za civilne stražarje, 2631 gld. za zunanje straženje vojakov, 4105 gld. za hišne potrebe, 1940 gld. za kaznilnično opravo, 1262 gld. za razsvitljavo, 42.273 gld. za hrano kaznjencev, 27.239 gld. za nabavo surovin, 16.887 gld. za nabavo obleke in perila, 5378 gld. nagrad za delo zunaj službe, 985 gld. raznih stroškov itd. — Rednih dohodkov je bilo: 55.198 gld. za izdelane predmete, 93.169 gld. državnih prispevkov in 864 gld. raznih dohodkov.

Pri okrožnem sodišču v Trstu je bilo nastavljenih: 1 uradnik in 15 paznikov, a v Rovinju 1 uradnik in 5 paznikov. Pri vsakem okrajnem sodišču v Istri služil je po jeden paznik. V preiskovalnih zaporih tržaškega okrožnega sodišča (brez goriškega dela) je bilo koncem l. 1892: 48 možkih in 10 ženskih (največ pri za mesto delegovani sodniji v Trstu: 19 + 9 in v Kopru 19). Koncem istega leta je bilo v preiskovalnih zaporih rovinjskega okrožnega sodišča 19 moških in 4 ženske.

Z ječo kaznovanih je bilo v Trstu 449 (čez 10 let jeden; od 5—10 let: 6; od 3—5: 9; od 1—3: 87; od 6—12 mesecev: 64; od 1—6 mesecev: 250; do 1 meseca: 32); a z zaporom 85 (od 3—6 mesecev: 5, od 1—3 mesecev: 31, od 8 dnij do 1 meseca: 33, do 8 dnij: 16). Istodobno niso kaznovali v Rovinju z ječo nobenega obtoženca, a z zaporom je bilo kaznovanih 4062, in sicer od 3—6 mesecev: 27, od 1—3 mesecev: 131, od 8 dnij do 1 meseca: 1366, do 8 dni: 8470). Za ljudi, ki so bili l. 1892 v ječah ali zaporih, izdala je država pri upravi deželnega sodišča v Trstu: 55.783 gld., a pri okrožnemu sodišču v Rovinju: 24.164 gld.

Najstarejše slovansko društvo v Trstu je „Slovanska Čitalnica," ustanovljena že l. 1848, ki šteje sedaj okoli 150 članov. Njej se je bila pridružila l. 1868 „Rojanska čitalnica" (ponehala l. 1875) in še več drugih po tržaški okolici, ki so pa le malo časa delovale. Najvažnejše sedaj delujoče društvo za Trst in Primorje je politično društvo „Edinost" (okoli 300 članov) z jednakoimenovim glasilom. Poleg njega se krepko razvija„ Tržaški Sokol" (350 članov) s kolesarskim klubom „Sokol" (30) in tamburaškim zborom. Umetno petje gojita „Slovansko pevsko društvo" (80) in pevsko društvo „Kolo". Šolstvo podpirata ženska in moška podružnica družbe sv. Cirila in Metoda (100). Najštevilnejša so delavska društva: „Delavsko bralno in podporno društvo" (1800 članov); „Tržaško delavsko bralno in podporno društvo" (100); „Obče delavsko izobraževalno, prava varujoče in podporno društvo za Trst in Primorje" na socijalni podlagi (70). Kmetijska in vrtnarska družba za Trst in okolico šteje do 250 članov. Mnogo je tudi italijanskih delavskih društev, med drugimi tudi za „javno dobrotvornost", ki preskrbljuje brezposelne ljudi.

V tržaški okolici je vse polno društev, zlasti pevskih. V Rojanu deluje pevsko društvo „Zarja" (70), potem „Konsumno društvo" (60) in ženska podružnica družbe sv. Cirila in Metoda z otroškim vrtom. Na Greti je konsumno društvo; v Barkovljah pevsko društvo „Adrija" (76); „Obrtnijsko društvo" (82) z lastnim narodnim domom (odprtim l. 1897) in pogrebno društvo „Arimatej" (60). — Pri Sv. Ivanu je pevsko društvo „Zora" (39) s tamburaškim zborom; Bralno društvo (54), konsumno društvo (49) in pogrebno društvo (87). V Lonjeru se nahajata „Pevsko in bralno društvo" (40) ter pogrebno društvo (29); v Rocolu pogrebno društvo. Pri Sv. Mariji Magdaleni spodnji je pevsko društvo „Slava" (64) s tamburaškim zborom; v Škednju pevsko društvo „Velesila" (72), „Čitalnica" (60) in gospodarsko društvo (140). Na Opčinah imamo „Pevsko in bralno društvo" (70) ter pogrebno društvo „Sv. Jeronim" (67). Na Proseku je pevsko društvo „Hajdrih" (80), kmetijska in vrtnarska podružnica (90) in pogrebno društvo (72). Na Kontovelju nahajamo pevsko društvo „Danica" (50), a v Sv. Križu pevsko društvo „Skala" (69) ter kmetijsko in vrtnarsko podružnico.

V Istri je najstarejše društvo „Bratovština hrvatskih ljudi v Istri" (sedež v Kastvu), ki ima namen razširjati omiko med

prostim ljudstvom. V podporo hrvaškemu šolstvu osnovala se je v novejšem času družba sv. Cirila in Metoda za Istro na Voloskem. Čitalnice se nahajajo v Dolini, Dekanih, Kopru, Buzetu, Kastvu, Mihotičih, na Voloskem („Bratimstvo"), v Opatiji („Zora"), Podgradu, Lovranu, Beršecu, Lindaru, Paznu, Gračišču, pri Sv. Petru v šumi, v Buzetu, Pulju (ustanov. l. 1879), Medulinu, Premanturi, Baški, Vrbniku, Dobrinju, Omišlju, Krku, Malinski (Dubašnici), Punatu, Lošinju (malem) in Nerezinah.

V Pulju so osnovali „Vinarsko zadrugo", ki ima namen razširjati isterska vina po drugih avstrijskih pokrajinah in pridobivati jim vedno več odjemnikov. Zato ustanavlja po raznih krajih svoje podružnice, n. pr. v Ljubljani. — V Pulju se nahaja dalje nemški „Marine-Casino-Verein" (ustanovljen l. 1868) in italijanski „Gabinetto di lettura" (od l. 1876 dalje). V Paznu je hrvatsko učiteljsko društvo „Prosvjeta", v Kastvu „Narodni dom" in v Opatiji „Hrvatski dom". V Punatu je društvo „Rodoljub" za podpiranje dijakov.

V revolucijskem letu 1848 so osnovali v Trstu nekateri slovanski rodoljubi „Slavjansko društvo" ter so izdavali svoj list „Jadranska Zarja", ki je pa kmalu nehal izhajati. Društvo se je pa vendar ohranilo do današnjega dné pod imenom „Slavjanska čitalnica". Navdušeni rodoljubi so ustanovili pozneje (l. 1868) še mnogo „čitalnic" po tržaški okolici, da bi vzbudili med ljudstvom narodno zavest. A kmalu so zaspale jedna za drugo, bodisi ker starejši kmetje niso znali čitati in torej niso mogli zahajati v čitalnice; bodisi ker so okoličani večinoma praktični delavci, boreči se za vsakdanji kruh, in torej niso marali tratiti zlatega časa za tako idejalno stvar, kakor je narodnost.

Potem ko je bila prenehala izhajati „Jadranska Zarja", niso imeli tržaški Slovenci več svojega lista do l. 1866, ko je začel izhajati „Ilirski Primorjan" ali „Primorec", kakor so ga bili prekrstili leto pozneje. Ko so bili zaspali Godinovi listi, prisijala je l. 1870 zopet „Jadranska zarja", a svetila je le dve leti. Potem še le (l. 1876) je vstala krepka „Edinost", katera se vedno čvrsto drži svojega spodbujalnega načela v „jedinosti je moč!" (uredniki: Ant. Trobic, Ant. Dolinar, Avg. Bremic, Milanić, Lovro Žvab, Viktor Dolenc in Makso Cotič). „Brivca" (šaljivi list) je ustanovil l. 1891 sedanji urednik Miha Kamuščič. Za Istrane, ki

govoré hrvatski jezik, izhaja političen in podučen list „Naša Sloga“ (od l. 1870) po dvakrat na mesec (urednik mu je vrli deželni poslanec isterski Mate pop Mandić).

Najstarejši italijanski list v Trstu je vladni organ „Osservatore Triestino“, ki izhaja že nad 100 et in prinaša včasih tudi slovenske in hrvatske razglase. Tudi „Triester Zeitung“ in „Triester Tagblatt“ sta vladna lista. Kot strankarski vplivni list je izhajal dolgo let „Cittadino“, a poleg tega, njega tekmovalec „Independente“, ki ga je pa preživel. Vlada si je pomagala nekoliko časa s poloficijozno „Adrijo“, kateri je sledil „Mattino“. Ljudstvo pa čita najrajše „Piccolo“, ki izhaja vsako jutro in vsak večer.

Za gledališčne predstave in razne zabave skrbé v Trstu poleg že omenjenega občinskega gledališča še „Teatro Mauroner“ (sezidan l. 1827) in „Teatro Armonia“ (sezidan l. 1857). Ko je prvo pogorelo, sezidali so l. 1879 na onem prostoru novo gledališče „Teatro Fenice“, v katerem so imeli tržaški Slovenci 31. januvarija 1880 prvikrat svojo večjo veselico z gledališko predstavo. Ker so pa Lahoni zabavljali in posestniku gledališča pretili, ako se predrzne še kedaj Slovencem prepustiti svoje prostore, začeli so ti prirejati svoje sijajnejše veselice v novem in največjem tržaškem gledališču „Politeama Rossetti“, ki je bilo dogotovljeno in odprto l. 1878. Sicer pa imajo tržaški Slovenci svoj oder tudi v Čitalnici za manjše predstave.

Narodna prosveta.

Kakor drugod, prejeli so tudi tržaški in isterski Slovani svojo prvo omiko od krščanstva, ki se je posluževalo domačega jezika, da je prostemu ljudstvu sv. vero oznanjalo, in tudi pri cerkvenih obredih so rabili med Slovenci in Hrvati le narodni jezik. Stara pripovedka Istranov trdi, da je Bog sam pokazal sv. Cirilu znake za tako obilne glasove, kakor jih ima le slovanski jezik. Izvestno je, da se je glagolica razširila med isterske Slovane že ob času sv. Cirila in Metoda, ali pa kmalu po njih smrti. Papež Ivan VIII. je dovolil l. 880, da se smejo Istrani in Dalmatinci posluževati slovanske liturgije, da bi jih s tem bolj pritegnil k Rimu in odtujil Bizancu. In ravno Istrani so se naj-

tesneje oklenili glagolske službe božje ter jo zvesto čuvali stoletja in stoletja. — O cirilici nahajamo v Istri le malo sledov.

Vsi slovanski Istrani posluževali so se v srednjem veku skoro izključno le glagolice in sicer ne le v cerkvi, nego tudi pri vseh javnih pismih in napisih. Zlasti pa so gojili glagolico prebivalci kvarnerskih otokov in na teh otokih so se nam ohranili najstarejši glagolski spomeniki. Z otoka Krka smo dobili najstarejši glagolski kodeks, t. j. „Glagolita Clozianus". Ta cerkvena knjiga je bila napisana v drugi polovici X. ali v prvi polovici XI. stoletja. Knezi Frankopani (Frangipani), gospodarji Krka ter bližnjega Vinodola in Modruša, uvrstili so jo v svojo zakladnico in s tem oteli propasti. (Drugi mislijo, da so jo hranili menihi samostana Košljuna pri Krku). Frankopani so dali kodeks vezati v bogate platnice, ki so bile z zlatom in srebrom okrašene. Ko je pa zadnji te rodovine, Ivan Frankopan, v Benetkah umrl, oropali so kodeks dragocenih obložkov in prodali jeden del glagolskega rokopisa duhovniku krške škofije, Luki de Rainaldis, ki je bil izvoljen l. 1501 za škofa tržaškega. Od tega rokopisa daroval je omenjeni škof dva sešitka vitezu Markvardu iz Brizaha, ki je bil poslanec nadvojvode Sigismunda, (pokneženega grofa tirolskega). Markvard je imel posestvo Marija Kamen pri Kufštajnu na Tirolskem, katero je podedoval najpoprej (l. 1509) grof Schnurff, po tem pa grof Paris Cloz v Tridentu.

Naš slavni rojak in svetovno znani slavist Jarnej Kopitar je našel ta rokopis v Clozovi zbirki in ga objavil l. 1836 na Dunaju s cirilskimi črkami pod naslovom „Glagolita Clozianus." Kodeks je obsegal samo dvanajst pergamentnih listov, na katerih so bili prestavljeni štirje cerkveni govori grških očakov, in sicer dva govora sv. Kristozoma ter po jeden govor sv. Atanazija in sv. Epifanija. Mali odlomek istega kodeksa našli so pozneje v zapuščini prof. Rescha v Inšpruku in ta odlomek je priobčil l. 1860 Kopitarjev naslednik, naš preslavni rojak Franc Miklosič, in sicer tudi s cirilskimi črkami. Nihče pa ne ve povedati, kako in kam da se je poizgubil večji del tega glagolskega kodeksa, ki je tako važen za slovstveno zgodovino Istre.

Na otoku Krku pa so našli še mnogo drugih glagolskih spomenikov, zlasti pri cerkvi v Vrbeniku. Tu se je ohranilo še šest glagolskih rokopisov, namreč dva misala in štirje brevjarji.

Misala sta bila napisana l. 1456 in 1463 ter sta oba bogato okrašena z lepimi inicjalami, zlasti oni iz l. 1463. Brevjarji so pisani v XIV. stoletju, a poleg njih hrani vrbeniška cerkev še odlomek brevjarja, ki se pripisuje XII. stoletju. Iz istega stoletja so baje tudi odlomki cerkvenega spisa, katerega hrani kanonik Petris v Krku. Tudi Omišalj (iz l. 1387) in Dobrinj (od 1435 — 1450) sta imela glagolske misale, katere so pa prenesli v Rim v zavod „de propaganda fide". Na Krku (v Baški) se nahaja tudi najstarejši glagolski napis iz XI. stoletja, ki spominja še kralja Zvonimira.

Nič manj redki niso bili glagolski rokopisi cerkvene vsebine tudi po pravi Istri, le škoda, da so se nam večinoma poizgubili. Ohranil pa se nam je „Saltir", t. j. razlaganje psalterija, od popa Petra Frašića iz Lindara iz l. 1463, ki se nahaja sedaj v dvorni knjižnici na Dunaju. Spisal ga je „Matiji Kubedskomu plovanu, v to vrime poštenomu mužu i razumnomu, ki plati i darova kakor dobar muž i pošten". Nek palatinski vitez („palače vitez") ogerskega kralja Ljudevita, po imenu „knez Novak", napisal je l. 1368 glagolski misal, katerega so naročili l. 1405, za cerkev sv. Jelene in sv. Petra v Nugli pri Kopru.

Zdi se, da se je glagolska pisava razširila po Istri od juga proti severu in prišla tako v bližino samega Trsta. Pri starodavni župnijski cerkvi sv. Ivana Kr. v Predloki (blizu Kopra) stoji na zvoniku, na levi strani glavnega vhoda, sledeči glagolski napis: „1461. Va vrime poštovanoga oca i gospodina gospodina Antona Gopa, biskupa i kneza tržaškoga, i gospodina pre (prete = pop) Mihela, plovana te cerkve, i pre Pavla, nega vikarina, i konestabla (ključarja) Lukeža iz Podpeča i Tonca Bridna i pročih deželan (domačinov) stoj (iz te) fare. Mojstri Jakše i Benko iz Sučrge. Jezus vsim pomagaj. Aimin (amen)". V Zvonigradu je vzidana na evangeljski strani prezbiterja kamenita plošča izklesana od tu imenovanega Benka, ki je delal kot izveden mojster pri mnogih cerkvah v Istri. Plošča je razdeljena na dva gotiška predela z železnimi vratci. Na predelih so izklesane tri podobe in nad njimi se čita sledeči glagolski napis: „Let gospodnjih 1466. V to vrime, ko biše gospodin pre Mihel plovan i gospodin Vido (iz) Sučrge farman, stvori Benko iz Sučrge mojster".

V „novi cerkvi“ M. B. žalbijske („della Salvia“) ob glavni cesti pod Kontoveljem se nahajajo še glagolski napisi, n. pr. na steni poleg altarja: „1591 to pisah ja Andre žakan od Rovina“. (Edinost l. 1883 št. 58 in naslednje). – V Kopru so govorili oo. frančiškani še v začetku tega stoletja glagolsko mašo „ogni mattina a buon ora per commodità dei oparai della Campagna.“ Tako poroča tržaški letopisec Mainatti (Chroniche di Trieste I. 214), ki je sam na svoje oči videl brevjarje natisnjene „s popolnoma različnimi črkami od drugih.“

Tudi Benečani so spoštovali domači jezik isterskih Slovanov in niso preganjali glagolice. Tako ukazuje beneški dože Foskari 3. oktobra l. 1450 svojemu namestniku za Istro, naj spoštuje običaje, navade in pravice slovanskih prebivalcev koperskega okraja, kateri prebivalci so si izbrali svojim načelnikom in poglavarjem Luko Muzca iz Podpeči, ki je dal postaviti l. 1462 nove mejnike na občinskem pašniku podpečanskem (sedaj podpečansko-prapovskem). Temu nasproti pa je znano, da so višji duhovni pastirji pisano gledali glagolico in jo vedno skušali utesniti, kolikor le mogoče. Tako je koperski škof l. 1656 ostro prepovedal krkavškemu župniku, pre Mihelu, služiti sv. mašo v slovanskem jeziku in l. 1691 je zapovedal isti škof vsem župnikom, da morajo spisavati matične knjige v italijanskem jeziku.

Mimogredé naj omenim tukaj takoimenovani „razvod isterski“, t. j. opis mej patrijarhove in grofove Istre, ki je bil bajé l. 1325 napravljen v latinskem jeziku za oglejskega patrijarha, v nemškem za goriškega grofa, v „ilirskem“ ali „slovinskem“ jeziku za obmejne občine. Od hrvaškega spisa se je ohranil po notarju poverjen prepis*) in po njem so napravili v preteklem stoletju italijanski prevod. Toda v tem „razvodu“ se nahaja toliko zgodovinskih protislovij, da ga nekateri raziskovalci smatrajo za ponarejenega in ga torej zavračajo, drugi pa trdé, da je nastal ob drugem času (l. 1275), nego označuje omenjena letnica. Koliko filološke važnosti ima ta „razvod“ za hrvaščino v Istri, o tem jezikoslovci še niso izrekli svojega mnenja in konečne sodbe. Tudi gledé poznavanja tedanjih šeg in navad, gledé krajevnih in obiteljskih imen je namreč ta „razvod“ velike važnosti. Drug

*) Arkiv za povjestnicu jugoslav. II., 2, l. 1852.

podoben „razvod“, ki določuje meje med občinama Moščenice in Kožljak iz l. 1395, se nam je tudi še ohranil.

Ker je bila glagolica po Istri toli razširjena, umeje se pač samo po sebi, da je bilo treba skrbeti, potem ko so iznašli tiskarstvo, tudi za tiskane glagolske knjige, in to tem bolj, ker je bil papež Inocent IV. l. 1248 vnovič potrdil slovansko liturgijo. Umevno je, da je nastala prva glagolska tiskarna ravno v Benetkah, ker se je bilo tam že zgodaj tiskarstvo

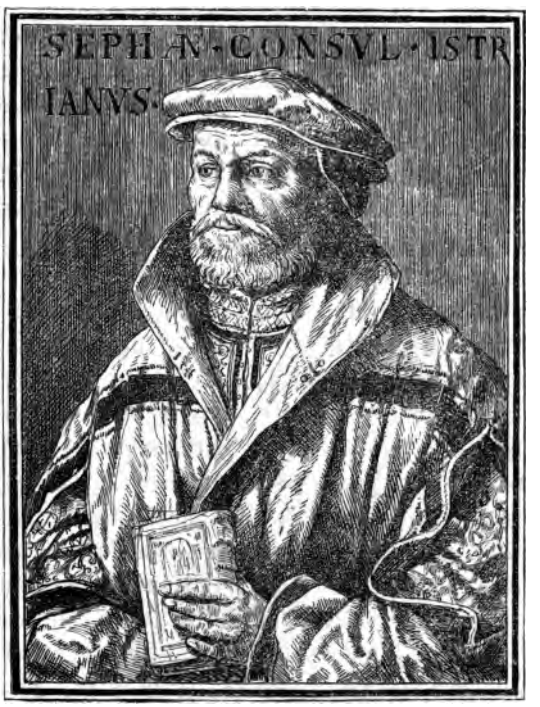

Štefan Konzul, prestavljalec sv. pisma.
Posojeno od c. kr. dvorne in državne tiskarne iz dela „Oesterreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild“, zvezek „Das Küstenland“, str. 241.

ukoreninilo in ker so tjekaj prav pogostoma zahajali izobraženejši Istrani in Dalmatinci. Jedva trideset let po iznajdbi tiskarstva odprli so prvo glagolsko tiskarno v Benetkah in v njej je bil bržkone natisnjen „Missale romanum glagoliticum“ l. 1483. Ta knjiga je s prav čednimi, jasnimi črnimi in rudečimi črkami natisnjena in jeden njen izvod hranijo še sedaj v cerkvi sv. Jožefa

v Ricmanjih na Bregu. Ta misal so potem večkrat ponatiskavali, n. pr. l. 1509 v Senju po prizadevanju tamošnjega arhidijakona in škofovega vikarja Silvestra Bedričića. Tretjo izdajo je dal napraviti frančiškan Pavel iz Modruša l. 1528 v Benetkah, četrta je izšla l. 1531 na Reki, poznejše pa 1631, 1706 in 1741 v propagandi v Rimu. Izdaja iz l. 1631 ima naslov „Missale Romanum slavonico idiomate, jussu S. D. M. Urbani octavi, editum Romae etc.“ Lep in dobro ohranjen izvod te izdaje našli so med zapuščino pokojnega tržaško-koperskega škofa Jurija Dobrile.

Tudi druge cerkve po Istri imajo še glagolske misale in ostale cerkvene knjige. Tako hranijo n. pr. v Kastvu dva glagolska misala iz l. 1706 in 1741, jeden dobro ohranjen, a drugi nekoliko poškodovan. Cerkev tega mesta ima tudi še tri izvode cerkvene knjige „Rituale romanum“ v „ilirskem“ jeziku, a z latinskimi črkami, ki so bili l. 1640 v Rimu natisnjeni. Več glagolskih cerkvenih knjig imajo tudi cerkve v Beršecu, Krkavcih in Taru (Torre) v Poreščini.

Od čistih glagolskih knjig moramo razločevati one, ki so v tako imenovanem „ščavetu“ (schiavetto) natisnjene. Tako imenujejo ono starejše hrvaško narečje, ki je posneto po glagolskih misalih in ki se rabi v cerkvi za tiste molitve, ki se ljudstvu glasno pojô ali čitajo, n. pr. v Tarvižu, a v bližnjem Beramu pevajo latinski. Prvi izpisek v ščavetu je preskrbel spljetski menih Bernardin, a natisnil ga je l. 1495 beneški tiskar Damian iz Milana in sicer z gotiškimi črkami pod naslovom „Evangelia et epistola cum prephationibus et benedictionibus per anni circulum.“ Kolikor je do sedaj znano, ohranila sta se le dva izvoda te knjige: prvega hranijo v vseučiliščni knjižnici v Odesi, drugega pa v gimnazijski knjižnici v Zadru. Jezik v tej izdaji je posebno čist in priprost, zato spada ona med najvažnejše književne spomenike hrvaške. Drugi taki izpisi se nahajajo skoro pri vseh cerkvah po Istri, da se jih ljudstvo poslužuje pri odgovarjanju duhovniku. Zlasti cerkev Št. Lovreča v pažanatiku pri Poreču ima dobro ohranjen, z lepimi arabeskami okrašen izvod, ki je bil l. 1665 v Benetkah natisnjen. Drugi natis tega izvoda v ščavetu bil je prirejen l. 1824 na Reki in se hrani tudi v Št. Lovreču.

V Benetkah so tiskali cerkvene knjige tudi s cirilico. Prva taka knjiga je izšla l. 1493 iz tiskarne Andreja de Tho-

resanis pod naslovom „Časoslov“, t. j. neka vrsta brevjarja. Obžalovati moramo, da se nam ni nobeden izvod te knjige ohranil do današnjega dné. Z latinico pa je izšel l. 1496 navod za spoved, katerega je po latinščini prestavil frančiškan Jakob Blazilović iz Vrbnika. Od njega se je ohranilo le 36 strani male osmerke, ki so bile prilepljene na nek glagolski kodeks in katere je našel frančiškan Ivančić ter jih izročil profesorju Milčetiću na Reki.

Proti koncu XV. in v prvi polovici XVI. stoletja razširila se je bila vedno bolj glagolica med vsemi Hrvati, tudi po banovini, Dalmaciji in Bosni. Postala je torej prava duševna vez politično tako razkosanega hrvatskega naroda. Da, kranjski stanovi so bili še celo v Metliki ustanovili glagolsko šolo in slavni branitelj vojaške krajine, Nikola Jurišič, je pisal svoja pisma in poročila izključno le z glagolsko pisavo. Zlasti frančiškani in benediktinci so marljivo spisavali cerkvene knjige z glagolico. Še živahnejše življenje je nastopilo v glagolski cerkveni književnosti ob času reformacije, ko so trije imenitni Istrani: Vergerij, Konzul in Franković, vsestransko obdelovali in povzdigali glagolsko književnost po Istri in v hrvaškem Primorju.

Peter Pavel Vergerij, porojen okoli l. 1498 v Kopru od plemenitih roditeljev, je bil dvakrat papežev nuncij v Nemčiji (l. 1533 in 1535) z namenom, da bi pomiril duhove, ki so se bili razvneli vsled Lutrovih naukov. Ko se je povrnil iz Nemčije, postal je najprej modruški, potem pa koperski škof od l. 1536 do 1549. Tudi kot tak je papežu še dobro služil na državnem zboru v Wormsu. Ali kmalu se je tudi sam sprijaznil z Lutrovimi nauki in njegovi sovražniki so ga dolžili, da je sporazumljen s protestanti. Zato ga je papež odstavil od njegovega dostojanstva in užaljeni Vergerij je l. 1550 očitno prestopil k novi veri. Od slej naprej bil je do svoje smrti (l. 1565) najmarljivejši razširjevatelj in prvoborilec protestantizma. Zlasti je skrbel za izdavanje protestantskih slovenskih in hrvaških knjig, da bi tako pridobil vse Jugoslovane za protestantizem. Za svoje podjetje preskrbel si je vseh mogočih sredstev, izbral si je sposobnih sodelovalcev in nabiral potreben denar pri domačinih in nemških knezih, zlasti pri vojvodi Krištofu Virtemberškem. Pri poslednjih mu je posebno to pomagalo, da je bil poprej vpliven papežev legat na

Nemškem. Tudi tržaški, puljski in senjski škofi so bili privrženci reformacije.

Središče vsega tedanjega literarnega gibanja za Jugoslovane na Nemškem je bil znani Ivan Ungnad Soneški, ki je moral zaradi vere svojo slovensko domovino zapustiti in v Urahu naseliti se. Okoli njega se je zbralo mnogo verskih begunov iz slovenskih in hrvaških dežel, zlasti pa Štefan Konzul. Ta se je rodil l. 1531 v Buzetu, kjer je postal tudi duhoven in marljivo gojil glagolico. Za Vergerijem podal se je tudi Konzul v pregnanstvo na Nemško ter preživel tam deset let kot propovednik in učitelj, dokler ga ni sprejel vojvoda Krištof v svojo obrambo. Ungnad ga je poslal iz Uraha v Norimberk, da bi nadziral vlivanje glagolskih črk, katere so bile l. 1560 dogotovljene. Naslednjega leta dogotovili so v Urahu tudi cirilske črke pod nadzorstvom Konzula in Dalmatina. Konzul, ki je bil že pred letom 1559 prevel katekizem in prvi del novega sv. pisma, dal je leta 1560 natisniti v Norimberku glagolsko azbuko z očenašem, z jednim poglavjem iz sv. pisma, s 47. psalmom in „Probami glagolskega pisma", katere so poslali na ogled veščakom na Dunaj, v Ljubljano in druge večje kraje. Po ukazu Ungnadovem preselila se je tiskarna l. 1561 v Tubingo, kjer je izdal Konzul štiri knjige. Prvo hrvatsko knjigo poslal je kralju Maksimiljanu, ki se je pohvalno izrazil o tem podjetju in tudi obljubil svojo pomoč (400 gld.). Leta 1562 dovršila sta Konzul in Dalmatin osem knjig, šest glagolskih in dve cirilski. Med temi je najvažnejši hrvaški prevod prvega dela novega testamenta, ki se je razširil v 2000 izvodih. Leta 1563 je izšel drugi del novega testamenta v glagolici, ter cel novi testament v cirilici. Tudi leta 1564 izdala sta Konzul in Dalmatin še več glagolskih in cirilskih knjig v Tubingi, a po Ungnadovi smrti sta se preselila v Rezno, kjer sta izdala svoje zadnje delo z latinico: „Parvi dio posztille Evangelijov po A. Dalmatinu i Sztipanu Istrianinu sztolmacheni". Med tem je bil prišel Konzul l. 1562 čez Beljak in Ljubljano v svojo domovino, kjer si je nabral mnogo pomagačev za prevajanje. Na to se je povrnil v Nemčijo, kjer je umrl krog l. 1580. Njegov hrvaški prevod sv. pisma je ostal v rokopisu, ki pa se je s časom popolnoma poizgubil.

Ker nista mogla Konzul in Dalmatin sama vseh prestav oskrbeti, izbrala sta si še drugih sposobnih sodelovalcev, med

katerimi je bil najimenitnejši Mato Vlačić Franković („Flaccius Illyricus"), ki je prišel l. 1540 iz Labina na Virtemberško.*) Toda Franković se je pečal bolj s poučevanjem, kakor s prevajanjem in tako sta morala Konzul in Dalmatin skoro vse le sama opravljati. Tudi drugi sotrudniki, n. pr. Matija Garbić iz Labina, učitelj grščine na vseučilišču tubinškem, Jurij Jurišić iz Kastva i. dr. so le malo storili na literarnem polju. Nek Mate Fabijanić iz Pazna je bil Konzulu obečal, da bode doma prevajal, ali posebnih uspehov ni mogel pokazati. Zato ni imelo Konzulovo in Dalmatinovo prizadevanje mnogo uspeha med Jugoslovani. Po Ungnadovi smrti so potovale glagolske in cirilske črke najprej v Ljubljano, potem v Gradec, od tod na Reko in zadnjič (l. 1621) v Rim v propagando.

Skoro po vseh isterskih župnijah so duhovniki glagolili še v XVI. in XVII. stoletju. Frančiškani v Vižinadi, Novem gradu in Kopru so vsi čitali sv. mašo iz glagolskih misalov. V poreški škofiji je bilo še v XVIII. stoletju devetnajst glagolskih župnij in cerkveni zbor v Poreču je l. 1733 določil sedem izpraševalnih poverjenikov za glagolski jezik. Leta 1762 je prosil momjanski župan Burin novogradskega škofa, naj prepove župniku Brajkoviću ob nedeljah latinsko mašo peti, in leta 1783 je priporočil novogradski škof Dominik Stratiko vsem menihom marljivo negovanje glagolice.

Oglejski cerkveni zbor je dovolil l. 1595, da se sme rabiti po Istri poleg latinskega tudi slovanski obredovnik (ritual). Leta 1623 poroča koperski škof Jeronim Rusca papeževemu nunciju v Benetkah, da na deželi zunaj mesta biva slovanski narod s slovanskimi duhovniki, ki v domačem jeziku sv. mašo beró, kar se trpi, da se ustreže „divjaštvu" takih ljudi, ki bi drugače ne vzdržavali duhovnikov, a so vendar dobri in pošteni krščani. („Nei villagi habitati da Schiavi, vi sono alcuni sacerdoti di quella nazione et lingua, che recitano gli divini offici et la santa messa nell' idioma schiavo, secondo la traduzione di S. Girolamo, et si tollera cosi per soddisfare alla barbarie di tali populi, che non alimenterebbero altrimenti essi sacerdoti; se ne vede assai buon effetto.") — Vkljub temu prepove (l. 1656) koperski škof Bonifacij krkavskemu župniku Mihi Vovku, da ne sme maševati

*) Kukuljević, Glasoviti Hrvati, str. 100.

v slovanskem jeziku. Ali že njegov naslednik škof Zeno poroča (l. 1660), da se v samem koperskem mestu pri frančiškanih tretjega reda opravlja vsa služba božja v slovanskem jeziku. Vse to pa je imelo bolj notranji, zasebni pomen, kajti l. 1691 je zaukazal koperski ordinarijat, da se imajo vse župnijske knjige voditi v italijanskem jeziku. To je sicer pospeševalo uradno občevanje mrzlih birokratov, ali ljudstvu ni moglo nikakor izruvati prirojene ljubezni in spoštovanja do njegovega častitljevega in po tolikih papeških pismih (Hadrijan II. l. 868; Ivan VIII. l. 880; Inocent IV. l. 1243—1254; Urban VIII. l. 1623—1664; in Benedikt XIV.) potrjenega domačega jezika. Še l. 1785 je dal koperski škof Avguštin Brutti natisniti slovensk katekizem „Dottrina cristiana". Sedaj „glagolje" še po vsi Liburniji in po vseh Kvarnerskih otokih.

Glagolice se niso posluževali le v cerkvi in nabožnih spisih, nego zlasti tudi v pravnih listinah. Tako se nam je ohranil iz l. 1388 „Statut otoka Krka", t. j. pravilnik in kazenski zakonik, ki je le s peščico italijanskih izrazov pomešan in zelo važen za tedanje pravne nazore otočanov. Mesto Kastav je imelo že leta 1400 svoj lastni pravilnik, ki je bil s početka sigurno z glagolico pisan in se hrani sedaj v muzejskem arhivu v Zagrebu. Boljunci imajo svoj glagolski pravilnik od l. 1451 do 1622, ki sicer ni posebne zgodovinske vrednosti, ali zelo važen gledé jezikovnih oblik (nahaja se tudi v muzeju v Zagrebu). „Zakon kapitula Kastve" iz leta 1473 se je ohranil v prepisu iz leta 1678 in se hrani v župni cerkvi v Kastvu. V Rakalju hranijo glagolsko oporoko tamošnjega župnika iz l. 1551 in v Barbani hranijo dve take oporoke iz XVI. stoletja. Glagolske pravne listine imajo tudi župnijski arhivi v Dolini in Lovrani, potem zasebniki, kakor n. pr. v Kraju pri Moščenicah in v Veprincu. Cerkvene matice so vodili z glagolsko pisavo v Dolini (do l. 1619), v Kastvu (do 1654), v Krkavcih (do 1706), v Lošinju (do 1732), v Vrbeniku (do 1807) in v Taru. Glagolski urbarji se nahajajo: v Sv. Antonu (iz l. 1548), Sv. Roku (1603), Boljuncu (1576 in 1604), v Sv. Mariji (1605) in v Sacerbu (od 1583 do 1680).

S koncem XVIII. stoletja ponehujejo glagolske matice in pravne listine vedno bolj, ker so začeli župniki in javni notarji posluževati se latinskega jezika v svojih zapisnikih, mesto poprej

sploh navadne hrvaščine. Tako je propala tudi glagolica v Istri po skoro tisočletnem obstanku in zunaj cerkve živi sedaj le še v napisih na imenitnih zgradbah. Zadnji, ki je še pisal liturgične

Jakob Volčič, slovenski pisatelj.

Posojeno od c. kr. dvorne in državne tiskarne iz dela „Oesterreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild", zvezek „Das Küstenland", str. 245.

knjige z glagolico, je bil koncem preteklega stoletja frančiškan Anton Juranić iz Baške.

Predno pa so glagolico popolnoma pozabili, skušali so razni isterski pisatelji italijanski pravopis tako prikrojiti, da bi mogli

ž njim kolikor mogoče točno izražati hrvaške glase. V to vrsto spadata posebno frančiškanski provincijal Fran Glavinić iz Kanfanara („življenje svetnikov“) in isterski Plutarh Peter Stanković, ki je v treh zvezkih italijanski spisal življenje in dela imenitnih Istranov brez razločka narodnosti. Za Italijane, ki bi se hoteli slovenskega jezika naučiti, priredil je l. 1811 Tržačan Vinko Franul de Weissenthurn italijansko-slovensko slovnico. L. 1835 pa si je pridobil Gajev pravopis tudi v Istri hvaležna tla in vzbudil otrpnelo ljudstvo iz dolgotrajnega duševnega spanja. Kakor nov duh je prešinil isterske Hrvate in jih spodbudil k novemu, krepkejšemu literarnemu delovanju. Največja zasluga za to prebujenje gre Franu Volariću, rojenemu v Vrbeniku 1805, umrlemu proštu katedralne cerkve v Krku l. 1877. Spisal je čitanko za odrasle ljudi (Trst 1850), ilirsko slovnico za početne šole (Trst 1852) in prestavil delo o dobri krščanski vzgoji (Trst 1852).

Čim manj se je tiskalo v hrvaškem jeziku za Istrane, tem čvrstejše je živela in poganjala narodna pesem med isterskimi Hrvati. Ko je začela l. 1870 „Naša Sloga“ izhajati, prinašala je redno tudi narodne pesmi in uredništvo tega lista jih je izdalo l. 1879 v posebnem zvezku, ki obsega 228 pesmi različnega sodržaja. Delijo se na pripovedne ali „junačke pjesme“, na lirične ali „ženske pjesme“, napitnice, žalostinke, kolednice, mladeniške in ženitvanjske pesmi. Največ teh pesmi je bilo zapisanih na kvarnerskih otokih, zlasti v Vrbniku in Dobrinju, potem pa na polotoku, posebno v Lovrani in Promonturu. Jezik teh pesmi je zares prenapolnjen italijanizmov, tako da so morali izdajatelji poseben slovarček pridati; ali na drugi strani je pa tako priprost, neprisiljen, da si ga lahko vsak umeten pisatelj za vzgled vzame, kake izraze naj rabi in kako naj besede postavlja. Oblika je čisto navadna, mera trohajična in čeravno pesmi nimajo rim, vendar tečejo prav gladko, čisto in čvrsto. Junačke pjesme so zelo slikovite in plastične, a ženske pjesme preveja neka srčna prikupljivost. O nizkih in podlih motivih ni sledu v teh pesmih.

Največjo zaslugo za nabiranje teh pesmi si je pridobil naš rojak Jakob Volčič. Porojen 14. julija 1815 v Gorjancih pri Škofji Loki in l. 1842 v duhovnika posvečen deloval je skoz 46 let v osmih župnijah tržaško-koperske škofije.

V tem dolgem času svojega dušnega pastirovanja je imel dovolj priložnosti spoznavati ljudsko naravo, njegovo čustvo in mišljenje. Ker je imel veliko zmožnost za opazovanje in posnemanje narodnih svojstev, zato je marljivo nabiral stare spomenike glagolske pismenosti ter zapisaval narodne pregovore, reke, uganjke, vraže itd. navadno na prazne strani Bleiweisovega „Koledarčka“, a ko je imel večjo zbirko skupaj, poslal jo je ali „Novicam“, ali pa „Sl. Glasniku“, kjer je nakopičil mnogo tega gradiva, počenši od l. 1851 pa do l. 1880. V „Novicah“ l. 1851 nahajamo sledeče njegove spise: Slovenske besede, Liburnske besede, Jezikoslovne drobtinice, (posebno v isterski čakavščini in nekaj ponavljalnih glagolov na e v a t i); Slovenski rodovnik. „Koledarček“ 1855 in 1856 je prinesel „Torbico narodnih pregovorov in prislovic“, a „Glasnik“ ima skoraj v vseh svojih letnikih od Volčiča nabrane „prislovice in besede“. Dalje je opisal Volčič narodne običaje pri pozdravih in odzdravih, pri napivanjih in voščilih ob novem letu, o prihodu v cerkev, hišo itd. Najvažnejše pa so narodne pesmi, katerih je on nabral uprav ogromno število. Prve je objavil že l. 1851 pod naslovom „Pesmice narodske“, med katerimi se nahaja mnogo junaških pesem, ki so podobne srbskim „moškim pesmam“ (Mare i kraljevič Marko, Junak i djevojka, Kraljevič Marko i vila vodarkinja, Tožba Ivana Frankopana itd.). Poleg „ženskih pesmi“ je prav mnogo o t r o š k i h (Dete pred rajskimi vrati, Otročja molitvica za lipo vreme, Deca dim zagovarjajo, Igra dekliška itd.) Posvetne pesmi prepevati se pravi „bugariti“ in take pesmi se imenujejo „bugarčine“. Po navadi slovenskih pisateljev iz polpreteklega časa pečal se je tudi Volčič prav rad z etimologovanjem zemljepisnih, zlasti krajevnih imen. V Matičinem letopisu je priobčil l. 1878 pesem „Kres v Istri“ (str. 136.) Stalen spomenik postavil si je z zbirko onih narodnih pesmi, katero je objavilo že zgoraj imenovano uredništvo „Naše Sloge“. Umrl je Volčič kot umirovljen duhovnik v Zarečju blizu Pazna l. 1888. Za se ni poznal nobenih potreb, zato je razdelil še za časa življenja vse svoje imetje pridni in po omiki hrepeneči mladini.

Slogina zbirka ima tudi pesmi, ki nam podajajo vse polno modrosti in skušenj za življenje. Poleg teh nahajamo krasne slike prirode iz Vrbenika, Cresa, Lošinja, zlasti pa iz neprehvalnega Kašljuna. Tudi se ne manjka humoristično-zabavljivih črtic o na-

pakah mladeničev (golcev) in mladenk (golk) tega ali onega kraja. Poleg ženitvanjskih pesmi, napitnic in kolednic vrsté se otroške pesmice, s katerimi se deca uspavajo ali pa katere prepevajo pri svojih igrah. Mnogo je tudi „naricaljk“ (podobnih rimskim „praeficae“), katere ženske (in sicer jedino le te) jadikujejo o pogrebih svojih môž, sinov in bližnjih sorodnikov; največkrat so te sestavljene po hipnih občutkih naricaljke, torej ekstemporirane. Granesov naglas pada navadno na tretji predzadnji zlog imena oplakovane osebe, ali pa na ljubeznjivi pridevek njegov, katerega menjavajo v vsakem nasledujočem granesu. Improvizatorjev narodnih pesmi je posebno mnogo v Vrbeniku, Dobašnici, na Voloskem, v Promonturu, Brgudcu in Tinjanu. Na posebnem glasu so improvizatorji, ki so daleč okoli po Istri znani: Grskovič-Rosić iz Vrbenika, Mate Brajković iz Brgudca in Martin Pavić, slepec iz Promontura; poleg teh je pa še brez števila manj znanih slepih pevcev.

Za omiko isterskih Hrvatov so si stekli velike zasluge ljudski pisatelji, kakor n. pr. Anton Kalast (Pop Marko, povest za ljudstvo) in opat Ivan Fiamin, ki je prevajal iz tujih literatur pedagogično-moralne spise in izdal izvirno razpravo „Rad čovjeku dužnost i blagoslov“. Pokojni biskup Dobrila je izdal nabožno knjigo „Otče, budi volja tvoja“, ki se je razširila pri peti izdaji v 4500 izvodih po Istri. Zaradi čistega jezika in pravega pobožnega duha, v katerem je pisana, se je ljudstvu tako omilila, da se nahaja skoro v vsaki kmetski rodovini, in tako je mnogo pripomogla in izpodbodla, da je začelo prosto ljudstvo sploh knjige čitati. Večje in umetne povesti je spisal Josip Gržetić, ki je znal ljudsko življenje tako verno in s tako živimi bojami slikati, da so ga sovrstniki imenovali „Zlatousta“. Prave romane pa piše Evgen Kumičić, s pisateljskim imenom „Jenio Sisolski“. Podučne spise za ljudstvo izdaja tudi „bratovščina hrvatskih ljudi“.*)

Za probujenje národne zavesti v Istri delujejo neumorno Fran Volarić, kanonik na Krku; dr. Dinko Vitezić, upokojeni finančni svétnik, ki se je kot mnogoletni državni poslanec zlasti potegoval za hrvatsko gimnazijo v Paznu; potem

*) A. Klodič vitez Sabladoški, Oester.-ungar. Monarchie: Küstenland str. 231—249.

gg. državni in deželni poslanci Vekoslav Spinčić, dr. Mate Laginja in Slavoj Jenko. Prvi se je porodil 23. oktobra 1848 v selu Spinčići pri Kastvu, bil posvečen za duhovnika leta 1871, postal profesor zgodovine na učiteljišču v Gorici in bil umirovljen l. 1893 vsled političkih spletek, katere so isterski Italijani proti njemu kovali. Vkljub temu uživa največje zaupanje svojega hrvatskega (in slovenskega) naroda, katerega izvrstno zastopa v deželnem in državnem zboru s klasičnimi govori, ki uničujejo trdovratne nasprotnike. Vreden njegov vrstnik in drug v obeh imenovanih zborih je dr. Laginja, odvetnik v Pulju, kjer vse narodno življenje na njegovih ramah sloni. Jednake zasluge v manjšem področju ima neustrašljivi Jenko, vrli župan podgrajski. Po vzgledu teh prvakov deluje in se bojuje neumorno, z občudovanja vredno požrtvovalnostjo in samozatajevanjem še premnogo drugih jeklenih rodoljubov po Istri (n. pr. pazinski župan dr. Trinajstič), ki vkljub nasprotni burji (ne „sapi“) še niso obupali nad boljšo bodočnostjo svojega naroda.

A v tržaški okolici se je najbolj trudil za probujo narodne zavesti Ivan Godina-Verdelski, c. kr. finančni komisar prvega reda v Trstu. Ta je začel l. 1866 izdajati slovenski časnik pod naslovom „Ilirski Primorjan“. Podpisani urednik mu je bil Ivan Pijano, bivši učitelj v Verdeli. Pozneje ga je pisal znani naš književnik Fran Cegnar, ki mu je izpremenil l. 1867 ime v „Primorec“. Godina-Verdelski se je bil lotil izdavanja še drugega časnika z imenom „Teržaški Ljudomil“, ki je pa le malo časa izhajal. Leta 1869 je dajal na svetlo časnik „Pod Lipo“, v katerem je sam spisal zanimivo povest „Čuden shod v Berdjansku“ (Berdjansk je trgovinsko mesto v južni Rusiji), ki je posneta deloma po resničnih dogodkih. Mesto „Primorca“ je bil začel potem Godina-Verdelski izdajati „Jadransko Zarjo“ na ime E. H. Martelanca. Tudi šaljiva lista „Juri s pušo“ in „Petelinček“ sta imela namen buditi narodno zavest med tržaškimi Slovenci in okoličani, ali vsi ti trije časniki so kmalu prenehali izhajati, ker so dobivali premalo podpore od svojih naročnikov. V sedemdesetih letih so tržaški Slovenci radi čitali dr. Prelogovega „Slovenskega Gospodarja“ iz Maribora. Na mesto vseh teh poskušenj pa je stopila l. 1875 vrla „Edinost“, ki je od začetka le po dvakrat na teden izhajala, sedaj pa vsaki dan budi in kliče tržaške Slo-

vence k narodni samozavesti in jih spodbuja k obrambi njihovih pravic.

Slovensko ime in slovenski ugled v Trstu je neizrečeno povzdignil Ivan Kalister, Slovenec bistre glave, kakor malo takih. Rodil se je l. 1806 v Slavini na Notranjskem, priženil pa v Koče pri Slavini. Še kot priprost kmet začel je l. 1822 po malem kupčevati in sicer s pomočjo skromnih sredstev, ki mu jih je dajalo njegovo malo premoženje. Hodil je najpoprej v Ljubljano deloma po žito, deloma po usnje, in prevažal oboje v Trst, kjer je dobival primeren dobiček. Tega je tako obračal, da mu je nosil drug dobiček in mu dajal priložnost, čim dalje razširjati srečno začeto trgovino. Pozneje je preskrboval z ovsom in senom cesarsko žrebčarijo v Prestranku in tudi v Lipici. Podjetja so se množila in kopičila ter dajala vedno več dobička. Posebno je Kalister rad jemal cestnino in užitnino v zakup zdaj na jednem, zdaj na drugem kraju naše monarhije, tako da si je silno pomnožil svoje premoženje. Čeravno je znal razun svojega krstnega imena in priimka le malo kaj druzega napisati — in še to le v slovenskem jeziku — vendar je vodil sam vse svoje račune ter imel svoje dohodke in stroške vedno v najlepšem redu. Vse svoje pomagače in pisarje izbiral si je vedno izmed svojih pridnih, sposobnih in zanesljivih sorojakov. Sveta drugih ljudi ni nikoli potreboval in če mu je kdo s posebno predrznostjo usiljeval svoje mnenje, odgovarjal mu je stereotipno: „Ja, za vas bi to b'lo dobro, pa za me nej!“ In če si je usiljevalec tudi na vso moč prizadeval s še tako veljavnimi dokazi prepričati Kalistra, vendar je ta mirno in stanovitno ponavljal tu navedeni odgovor. Mož je imel neizmerno dober in zvest spomin: zapomnil si je vsako stvar, ki se je tikala ali njegove osebe ali njegovih opravkov in spominjal se je je, če je bilo treba, tudi čez dvajset in še več let. Vsled prevelikih trudov, zlasti pa njegovega neprestanega potovanja od jednega kraja do drugega, pri vsakem vremenu, po noči in po dnevu, umrl je za svojo rodovino in za Slovence prezgodaj l. 1864. Zadnji čas svojega življenja je stanoval, pa le za malo časa, v svojem novem, ponosnem in krasnem poslopju v ulici Torrente. Pokopali so ga na pokopališču sv. Ane, kjer so mu dali njegovi dediči napraviti krasen nagrobni spomenik s slovenskim napisom, prvim v tem jeziku

na ondotnem pokopališču. Kaj je bil Ivan Kalister, to vedó ne le Slovenci, nego tudi vsi večji trgovci po širni Avstriji, kajti znan in imeniten je bil, kakor sploh vsak bogataš. Slovel je Kalister pa tudi po svoji občudovanja vredni pridnosti in delavnosti, po svojem vzglednem poštenju in po svoji slovanski gostoljubnosti, zato časten mu spomin!

Kadarkoli se bode govorilo in pisalo o probujenosti tržaških okoličanov, glasilo se bode v prvi vrsti ime viteza Ivana Nabrgoja s Proseka, ki je ponos in dika tržaškim Slovencem, vrl boritelj za pravice slovenskih okoličanov tržaških, kot poslanec v mestnem in deželnem zboru tržaškem, kakor tudi v državnem zboru na Dunaju. Kakošen vpliv ima ta mož na tržaške okoličane, dokazuje to, da je morala vladno-italijanska stranka spomladi l. 1897 vse mogoče sile napeti, da je vrgla tega moža pri volitvah za državni zbor.

In še dve imeni sta nerazdružljivi s probujenjem Slovencev v Trstu: Ivana Dolinarja in Viktorja Dolenca. Prvi je bil rodom iz Škofje Loke in je kot voditelj tržaških delavcev najpopularnejši agitator in prvoboritelj za pravice Slovencev v Trstu. Bil je tudi precej dober slikar „al fresco“ (v marsikateri cerkvi po Slovenskem in Dalmaciji se nahajajo njegova dela) in z altaristom Antonom Trobcem je ustanovil slovensko čitalnico v Rojanu; (v Trobčevi hiši pri sv. Ivanu se je ustanovila „Edinost“). Dolinar je bil prvi predsednik delavskega podpornega društva, ustanovnik in starosta tržaškega „Sokola“, lastnik in urednik „Jurja s pušo“ itd. Umrl je 7. junija 1886 in ima slovenski napis na grobu pri sv. Ani, spominsko ploščo pa na rojstni hiši v Loki. — Dolenc je prišel v Trst kot trgovec, prevzel uredništvo „Edinosti“ in kupil s posredovanjem gosp. Gomilšaka Hvalino slovensko tiskarno. Pri delavskem podpornem društvu je Dolenc Dolinarja popolnoma izpodrinil, ker je bil silno delaven in dober govornik. Umrl je 20. julija 1887 in še čaka grobnega napisa.

Sedaj delujejo v Trstu in okolici za narodno probujenje Jurij Jan (* 1821 v Mekinah, od 1869 dekan v Dolini), naroden „učitelj in voditelj“ v koperskem okraju, Mate Mandič, Makso Cotič in drugi.

Národna noša in národno svojstvo.

Stara narodna obleka tržaških okoličanov (mandrijarjev) je imela nek poseben kroj, bila je zadosti lepa in čedna. Moški so nosili suknene črne kratke hlače (glej podobo str. 85), ki so bile precej široke, od spodaj pa na obeh straneh malo preklane, da so jih pri delu manj zadržavale in pri obdelovanju vinogradov manj ovirale. Ob nedeljah in praznikih so nosili prav lepo in mično okrašene hlače, bodisi z rumeno, rudečo ali modro svilo obšite spredaj okoli obeh žepov, potem na obeh straneh po dolgem do spodnjega konca ob kolenih, kjer so bile omenjene zareze. Vrh hlač so nosili kratko janko, „jaketo“ imenovano, ki je segala do pod kolka in imela na vsaki strani po dve vrsti osmerovoglatih svetlih (srebrnih ali posrebrnjenih) gumbov. Tudi jaketa je bila s svilo obšita okoli lukenj za gumbe, okoli pobočnih žepov in okoli rokavov za pestmi. Ob delavnikih pa so nosili bolj priproste, neokrašene janke, „korete“ imenovane. Pod janko so imeli „kamižolo“ ali „kamželin“ (telovnik), ki je bil za praznike tudi s svilo obšit in okrašen z dvema vrstama svetlih gumbov. Na glavi so nosili črn klobuk z neizmerno širokimi krajevci, tako da jim je služil ob jednem tudi za dežnik; ob nedeljah pa so imeli bolj lične klobuke, okoli oglavja ovite s črno-svilenimi motvozi („žnorami“), tako da je stal vsak tak klobuk po petnajst goldinarjev. Za parado pa so nosili vidrovke iz drage kožuhovine, takoimenovane „frkindiše“ (od „verkünden“, ker vsak fant, ki se je hotel ženiti, moral si je vidrovko kupiti), ki so bile stolici podobne, od zadaj visoke, na sredi in od spredaj pa nizke, ob robu z zelenim žametom obšite. Cena vsake take vidrovke je znašala 20 do 30 gld. Na mečah so nosili modre volnene nogavice in na stopalih nizke čevlje, ki so bili pri ženjenih in bolj premožnih okrašeni z zelo širokimi svetlimi zaponami („fibijami“). Za ogrinjalo so nosili po zimi takoimenovani „kapot“, t. j. plašč s kukuljico (kapuco), napravljen iz debelega močnega sukna, od znotraj kosmat in spredaj ob robih z rudečo suknenino obšit. Cena takemu kapotu je znašala najmanj dvajset goldinarjev. Vidi se, da okoličani niso gledali na stroške, ko so si obleko napravljali, pa so vendar lože izhajali od onih, ki nosijo sedaj moderno obleko. Nekdanjo národno nošo opaziš le

še pri kakem starem očancu, posebno kedar gre na božjo pot na Sv. goro.

Kakor drugod po svetu, so tudi tržaške okoličanke bolj konservativne gledé narodne noše in ženske v okolici se oblačijo še dandanašnji skoro ravno tako, kakor pred petdesetimi ali sto leti. Razloček je le med delavniki in prazniki, ker za svečane dni nosijo okoličanke svilnata, močno in redno po dolgem nabrana krila bele ali svetle barve z modrim, večinoma svilnatim predpasnikom. Opasujejo se z zelo dolgimi, raznobarvenimi svilnatimi trakovi. Okoli svetlega modrca ovijajo široke, rudeče rute z resicami. Na glavi imajo redkokedaj kako pokrivalo, a poprej so nosile posebno lepe, dragocene peče. Nogavice so tudi pri ženskah rudeče, volnene in počez nabrane. Čevlji so bili zelo nizki, od zgoraj preklani in odprti (nezavezani), tako da so od spredaj komaj prste pokrivali. Imeli so pa ti čevlji zelo visoke podpetnike („tekone“, take). Takih čevljev se sedaj ne vidi več pri okoličankah, ki nosijo zaprte nizke čevlje z nizkimi podpetniki; mnoge pa hodijo bose celo po mestu. K večjemu pri kakem ženitvanju pride prvotna noša do svoje nekdanje veljave. Taka ženitvanja so obhajali poprej s posebno slovesnostjo in zelo potratno, trajala so najmanj štiri dni zaporedoma, od vštetega ponedeljka do petka. Lepa navada okoličank, zlasti nepokvarjenih, je, da imajo ob praznikih polna nedra vrtnic in drugih lepih cvetlic, izmed katerih se bliščijo zlate verižice in drug ovratni nakras, kar prav ukusno diči oprsje in se kaj lepo podaja zdravim ličicam. Pa tudi meščani, moški in ženske, nosijo skoro vedno cvetlice v gumbenih luknjah svoje obleke. (Glej pod. str. 79).

Gledé duševnih zmožnosti okoličanov lahko z mirno vestjo trdimo, da so posebno bistre glave in se vsega prav lahko naučijo. Še celo takrat, ko ni bilo v okolici še nobene šole in se je za okoličane takorekoč manj skrbelo, kakor za živino, bilo je mnogo takih samoukov, ki so se naučili lepo čitati in so celo časnike brali, zlasti po soseskah blizu mesta (Rocol, obe Sv. Mandaleni). Tudi glasbe so se sami naučili in so imeli že od nekdaj svoje kmetske „bande“, ki so godle na sejmih in pri vsakem ženitvanju. Ko so se pa začeli nalašč učiti glasbe, imeli so tako izvrstno godbo, da jih je moral vsakdo občudovati. Petje so okoličani že od nekdaj s posebnim veseljem gojili, a poprijeli

so se ga prav strastno v zadnjih desetletjih, v času narodnega probujenja tržaške okolice. Sploh so okoličani trezni, spretni in marljivi obdelovalci polja in vinogradov. Kot taki so daleč po svetu znani in zato jih radi kličejo celo na Hrvaško in Ogersko, da jim tam vinograde obdelujejo. Le gledé slovenske narodnosti niso vsi okoličani jednako stanovitni in vstrajni. Njih krvni sovražniki Italijani trdé celo, da jih prav lahko podkupijo s sladkimi besedami, obljubami in poličem vina.

Zgodovinski dogodki so skoro popolnoma izbrisali prvotno slovansko ustavo po zadrugah in županijah tudi med isterskimi Hrvati. Niti novi došleci XVI. in XVII. stoletja jej niso mogli, novega življenja vdihniti. Neprestani boji med Benečani in Genovezi, potem vsled teh nastala beda in zlasti kužne bolezni katere so beneški trgovci z vzhoda zanesli, zmanjšali so znatno prvotno prebivalstvo zahodne Istre. Omenjene bolezni so tako razsajale po Istri od XV. do XVII. stoletja, da so skoro popolnoma pomorile prebivalce Umaga, Novega grada, Poreča, Pulja in bližnjih vasi. Da bi dežela ne ostala prazna, povabila je beneška vlada Hrvate iz Dalmacije, Bosne in Hercegovine, katere so ravno Turki zatirali, naj se pod ugodnimi pogoji nasele po zapuščenih krajih zahodne Istre. Hrvati so sprejeli ta poziv in so deloma obnovili stare vasi, deloma pa ustanovili nova selišča ter dali mestom novo življenje. Tedanji beneški namestniki jih hvalijo kot miroljubne, zveste in zmerne ljudi, zlasti pa kot pridne, delavne in spretne poljedelce. Kakor smo v narodopisnem oddelku videli, razločujejo se še sedaj Hrvati zahodne Istre od onih, ki bivajo po srednjih in vzhodnih predelih.

Skoro istodobno naselili so se baje takoimenovani Čiči (Ćići)*) po isterskem Krasu, prišedši iz Like, Krbave, Gacke in predelov med Uno in Vrbasom. Ž njimi se je priselilo z Dalmacije morda tudi nekaj Vlahov (Romancev), t. j. pravih Čičev, ker je težko verovati, da so se prebivalci Mun in Žejan še od rimskih časov v Istri ohranili. Kakor vemo, takoimenovani Čiči niti ne razumejo čiribirskega jezika, le njih tip kaže tu pa tam na neko mešanje z romanskim plemenom. Kako zelo so se Vlahi s Hrvati pomešali in se jim približali, spoznamo najbolje iz tega,

*) Nekateri izvajajo to ime od besede »ćića«, ki pomeni »striček«, ali »bratranec«, ker se Čiči s to besedo pozdravljajo in nagovarjajo.

da imajo prvi skoro izključno hrvaške priimke. Stareji ljudje govoré med seboj še „vlaški“, ali z otroki le hrvaški, tako da so ti s sedmim letom že popolnoma zmožni hrvaščine. Vlahi nimajo svojih izrazov za abstraktne pojme in od „osem, devet“ naprej štejejo le hrvaški. Njih življenje, opravila, noša, običaji itd. so popolnoma podobni hrvaškim in tudi narodne pesmi pojó le hrvaški.

Kjer je količkaj plodne zemlje, pečajo se Istrani s poljedelstvom. Mladi in stari možki ter velik del žensk so skoro vedno na polju, na katero so takorekoč prirasteni. Razume se, da čez dan le na polju jedo in po južini (opoldanski jedi) se vležejo za jedno uro po leti v senco, po zimi pa na solnce. Pri poljskem delu navadno pojó ali vesele, ali melanholične pesmi, kakoršni občutki jih pač tedaj navdajajo. Poleg opravkov na polju pečajo se Istrani najbolj z ovčjerejo. Po vsej Čičariji in po kvarnerskih otokih srečuješ isterskega pastirja v isti narodni noši in z dvojno piščalko („blizni, dvojnice“) v ustih, s katero igra po načinu, ki je samo njemu lasten, sedaj vesele, sedaj otožne melodije ter kratkočasi in razveseljuje s tem sebe in svojo zvesto družbo, čedo in psa. Ko zapade sneg po višinah, ženó pastirji svoje čede v nižavje ali k morski obali ter ostanejo tam ž njimi čez vso zimo.

Rokodelstva se poprijemajo Istrani kaj neradi in le v skrajni sili. Tuji zidarji in tesarji jim delajo hiše, hleve in staje, tuji rokodelci jim izdelujejo siromašno hišno opravo, zlasti lesene in lončene posode, obutev in obleko. Sklede kupujejo večinoma od Kranjcev, ravno tako vso „suho robo“, zdele pa od lončarjev iz Sermina blizu Kopra. Pohvaliti pa moramo one ženske, ki se pečajo z domačim tkalstvom. One ne pomagajo samo možu na polju in pri živinoreji, nego predejo, pletejo in tkó že od svoje nežne mladosti za vso možko in žensko, prteno in sukneno obleko. Še največ rokodelcev živi v Kastvu, zlasti sodarjev, pa še ti se ne bavijo izključno s svojo obrtjo, nego tudi s poljedelstvom, tako da je prav vsaka ped zemlje obdelana, ki more količkaj ploditi.

Isterska narodna noša je po raznih predelih dežele nekoliko različna. V obče se lahko reče, da nosijo tako obleko, kakor sploh vsi obmorski prebivalci, t. j. zelo ozke hlače iz bele ovčje volne, kakor n. pr. kmetje okoli Spleta in po dalmatinskih oto-

kih. Takim hlačam pravijo „benevreke“ in njih nositeljem „benevrekarji“. Le Šavrini nosijo takošne hlače, kakor tržaški okoličani, a Šavrinke imajo mesto pisane obleke svetlo-črna platnena krila (iz satina) z belimi rokavci, podobna dalmatiki, katera s pasovi ovijajo in skupaj držé. Predpasnik si privežejo s pisanimi trakovi, čez prsa in okoli vratu imajo barvano ogrinjalo, na glavi pa belo ruto. Kot obuvalo služijo večini Istranov opanke. Ženske posebno rade vezejo svoje naglavne rute in nogavice ter prišivajo čipke in zobce ob robu svojih srajc, zlasti okoli vratu in za pestmi. (Glej podobo str. 97.)

Čiči (v širšem pomenu) imajo zelo siromašne hiše, ki dajajo svojim prebivalcem le najskromnejše zavetišče, zlasti če stojé raztresene zunaj pravih vasi. Ker se živijo skoro izključno le od

Zidana čička hiša.

živinoreje in ker je poglavitni opravek možkih, kakor ženskih članov družine skrb za živino, zato je največji prostor pod hišno streho odmenjen hlevu, a za kuhinjo in izbo ostane le malo prostora. Hiše so skoro brez izjeme kamenite in pritlične, z žlebasto opeko krite, katera je na stropu, ob perotih in nad kapom s težkim kamenjem obložena, da jo burja ne odnese. Stene niso od zunaj ometane in pobeljene, od znotraj pa večinoma okajene. Boljše hiše, zlasti v večjih krajih, imajo bolj italijansko podobo in v njih so kuhinje in izbe prav snažne, lepo pobeljene. Hišna oprava je večinoma kupljena, izvzemši morda lesene žlice, korce in posnemalnice za mleko. Lončena posoda si je povsod po Istri čisto jednaka in večkrat od daleč prinešena.

Kdor hoče severnoistersko nošo mirno opazovati, naj gre zjutraj zgodaj na trg v Koper. Tje prihajajo žene (Šavrinke) s svojimi težko natovorjenimi osli in prinašajo sadje v jerbasih, mleko pa v kositarskih posodah. Pred mestnimi vrati čakajo osli, privezani za železne obroče ali pa za dolge obcestne prsobrane, dokler se ne povrnejo njih gospodarice s praznimi jerbasi in posodami. Ravno tam čakajo tudi težki, z drvi natovorjeni vozovi, v katere so močni voli vpreženi, dokler voznik ne proda svojega goriva. Na trgu in po ulicah prodajajo vse vprek: živila in orodje, zlasti železnino. Ko prodajalka srečno izprazne vse svoje posode proti gotovemu denarju, tedaj se vsede v svoji lahki obleki počez na primitivno oslovo sedlo, obesi na obeh straneh jerbase in mlečne posode ter zapodi osla v kas po cesti proti domu, tako da pločevina ob pločevino ropoče. Še le pozno zvečer prihajajo

Zidana čička bajta.

domu in vendar začnejo koj pripravljati kruh, da ga lahko zjutraj zgodaj v mesto odnesejo. (Glej podobo str. 103.)

Prebivalci notranje Istre, zlasti oni, ki so bolj oddaljeni od mest, imajo še svojo starodavno národno nošo. Vse kar nosijo na sebi, izdelali so si sami o zimskih dnevih in zato se ne more niti jeden kos njih obleke v štacuni kupiti. Vsa zgornja obleka, možka in ženska, je iz volne napravljena, bodisi za delavnik, bodisi za praznik. Možki nosijo na glavi čepico, t. j. plitko temnorujavo kapico iz debele klobučine, ki ima ozke, natanko po glavi umerjene in navzdol obrnjene okrajke. Takošne čepice nosijo Hrvati tudi v hrvaškem Primorju in v Dalmaciji; podobne so jim nekoliko tudi črnogorske národne čepice. Včasi nosijo Čiči tudi navadne klobuke, katere si po mestih in trgih na sejmih kupujejo. Glava je zlasti od zadaj gladko ostrižena, od spredaj pa visé včasi posamezni čopi izpod čepice po čelu na-

vzdol. Do leta 1848 so nosili kmetje po zahodni Istri še vsi vprek dolge kite. Župniki so s prižnic zahtevali, naj si jih porežejo, in nekateri so slušali, a drugi pa kleli in se grozili. Nekatere ženice so žalovale in pokoro delale, če je oče skrivaj njih otroku kite porezal. Tudi brada je vedno obrita, le redko nosi Čič kratke „kotlete“ pod ušesi.

Srajca ima kolar, ki se da na zunaj obrniti; njeni bucki so iz sukanca zvozlani. Po zimi nosijo Istrijani čez srajco jopico („maljo“), ki je pletena iz močne ovčje volne in je podobna onim, kakoršne nosijo mornarji po severnih krajih Evrope. Po leti pa imajo nad srajco jedino le telovnik iz rujavega zelo debelega dorovca (Loden), ki je stkan iz neprebrane ovčje volne. Na prsih je štirivoglato izrezan, da se izpod njega srajca vidi. To značilno oblačilo nosijo po celi Istri. Nad telovnikom nosijo po zimi do kolen segajočo suknjo brez rokavov („krožet“), nad njo pa mnogo krajšo suknjo z rokavi, tako da prejšnja daleč doli izpod nje visi. Obedve ti oblačili sta tudi iz volnenega dorovca stkani in imata ob straneh žepe, ki so s črnimi ali modrimi trakovi obšiti. Hlače so vedno iz bele volne pletene in tako napravljene, da se stegen in meč tesno prijemajo. Od spodaj so preklane do polovice meč in ta precep se da s kopčicami speti. Žepi, vratca in dva mala uhlja, ki držita pas, so črno obrobljeni. Po nekaterih krajih pa zavihujejo preklani del hlač navzgor in tedaj podšijejo ta del z modro tkanino. Na nogah nosijo čisto nizke nogavice iz debele kozje volne, ki so na jedni strani preklane, da lahko nogo vanje vtikajo in jih potem skopčajo. Ta precep je od znotraj zavarovan s posebnimi suknenimi uhlji, a nogavice same so obrobljene z modrimi trakovi. Čez nogavice obuvajo opanke, ki so iz jednega samega kosa kože izdelane. Od zgoraj jih zavezujejo z jermeni, katere ovežejo potem tudi okoli členkov. V bolj goratih krajih prišijejo pod opanke tudi podplate in te podkujejo potem z žeblji, da se ložje oprijemajo izlizanih kamenitih tal. Istrani nosijo pa tudi navadne nizke čevlje, ki so od spredaj preklani in z jermeni opremljeni. Kot nakrasnino nosijo jedino le premožnejši ovalne, z vozli nabrane uhane; navadni možki pa imajo male, skoro okrogle uhane in sicer mnogokrat tudi po več v jednem uhlju, a vselej brez obeskov. (Glej podobe str. 113 in 121).

Tudi ženska noša ni da bi dejal posebno ukusna ali slikovita. Že lase nosijo čisto priprosto, na čelu razdeljene, a zadaj v kito spletene, katere z zalasnicami zvijajo v bunkasti kotanec. Včasi zavežejo malo kito tudi na temenu, ali pa puste dolge, priproste čope in posamezne kodre na čelo padati. Za pokrivalo glave jim služi četverovoglata bela ruta, ki je v jednem voglu bogato vezena (vzvišene cvetlice, listi, pike itd.) Privežejo jo pod vratom, tako da vezen rogelj na tilnik pada. Po drugih krajih pa, n. pr. v Podgorju in Promonturu, nosijo ženske rajše barvane rute, katere si po štacunah kupujejo. Te rute zvijajo na razne načine in skoraj v vsaki vasi najdeš drugo podobo, kako ovijajo

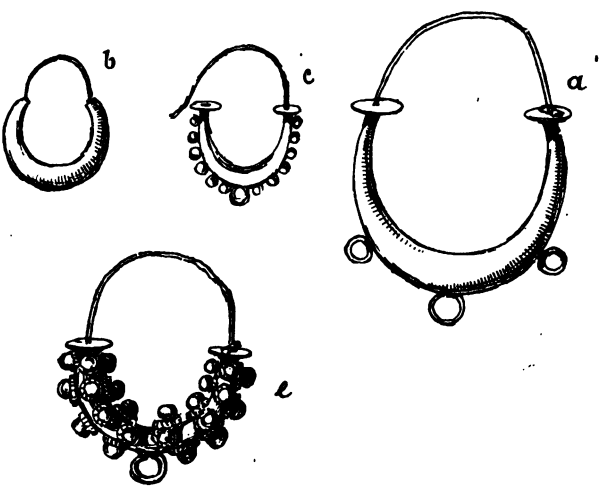

Razne oblike isterskih uhanov.

svoja pokrivala okoli glav. Tudi ženske srajce so vedno od spredaj preklane, kakor pri moških. Rokavi so za pestmi nagubani in stisnjeni, kakor kaki manšeti. To nagubavanje je včasi zelo umetno in dosti ukusno, nekako frflji (Krause) podobno. Tudi okoli vratu nagubajo srajco prav močno, da je kolar podoben 4 *mm* debeli frflji. Tudi na vratu je srajčni rob okrašen in taisto je srajca tudi na ramenih nagubana. Skoro povsod po Istri sestoji gorenja ženska obleka iz jednega samega kosa, to je oprsje in krilo sta le jedno, dežnemu plašču podobno oblačilo („ječerma"). Okoli ledij je pričvrščeno s pasom, ki je našit z medenimi bucki. Najnavadnejše je to oblačilo iz tiskanega katuna, pri ne-

katerih pa še vedno iz rujave volne in tedaj ima tudi rokave, kakor je bila navada v starih časih. Oprsje nima rokavov in je od spredaj četverovoglato izrezano, kakor moški telovnik. Neposredno na oprsje je prišito krilo, ki je po nekodi tudi še volneno. O toplih dnevih visé pri takem oblačilu rokavi prosto navzdol, ali pa so od zadaj za pas privezani. Včasi nosijo lahko spodnjo obleko in vrh nje debelo volneno z visečimi rokavi. Po nekaterih krajih so v navadi tudi prav kratke jopice iz debelega, surovega dorovca (iz rujave volne). Od spredaj so obšite z rudečimi svilenimi trakovi, rokavi pa s tiskano bombaževino. Posebno značilno je, da imajo te jopice tri velike gube od zadaj.

Okoli života nosijo ženske 2 *m* dolg in 5 *cm* širok močen pas modre barve, ki ima na obeh koncih resice. Po vsej Istri spada k obleki tudi pas navadne oblike, bodisi da je temen, ali pa pisan, vselej pa brez zobcev ali resic. Ženska obutev je zelo podobna moški. Po goratih krajih nosijo tudi ženske opanke, v Podgorji pa nizke čevlje, ki so ob strani pri členkih izrezani, a zapenjajo se z jermenom od spredaj, kjer je napravljen poseben uhelj, da visi čez jermen po nogi navzdol. (Podobni čevlji se nahajajo že na staroholandskih slikah). Nogavice so večinoma pletene iz bele debele volne, ali sedaj jih napravljajo tudi že iz bombaža. Ob gorenjem robu in pod mečami jih krasijo z geometričnimi podobami, ali pa z veznino, podobno rastlinam, cvetlicam in drevju. Izmed kovinskih nakrasnin poznajo Istranke skoro jedino le uhane, ki so skoro vsi podobni podkovi. Da se zataknejo, ima vsak tak lok na obeh koncih malo koluto. Iz jedne moli rumena žica, ki se v polukrogu zavija do druge prevotljene kolute. V to luknjo se zatakne konec žice in potem malo navzgor zakrivi, da drži uhane. Tudi lepši uhani iz filigrana in z obeski preskrbljeni imajo isto obliko. Največkrat ima spodnji podkovnati in debelejši lok po jedno ali več vrst kroglic pričvrščenih na svoji zunanji strani. Poleg uhana zapaziš včasi tudi zvezdice in srčke iz filigrana ob nedrih prišite, kakor je sploh navada ob vsej jadranski obali tjadoli do Grškega. Tudi prstani so sploh navadni, ali večinoma tuji izdelki, ker isterski Hrvati ne izdelujejo zlatenine in srebrnine.*)

*) L. Fischer: Die Tracht der Tschitschen, Zeitschrift für österr. Volkskunde, 1896 S. 6 ff.

Pravi Čiči (Munci in Žejanci) redé velike čede ovac, od katerih dobivajo meso, sir, kože in mehove, kar prodajajo daleč na okoli. Sploh hodijo daleč okoli, ker se bojé poljskega dela. Še prav mladi ljudje se klatijo okoli s prgiščem lavorovih zrn in nadlegujejo ljudi za miloščino. Čiči so največji „jesiharji“, ki tovorijo daleč po svétu. Vsak petek nosijo oglje v Trst in če kdo sreča ponoči takega tovornika, v belih hlačah poleg črnega konja gotovo se ga mora prestrašiti. Čiči imajo le malo krstnih imen, govoré mešano, molijo pa vedno le hrvaški. Sicer pa vedo sosedje le malo dobrega o njih povedati, da se posamezne vasi med seboj neizrečeno sovražijo, da so brezsramni, itd. Munke vedno predejo po poti gredé, zlasti kedar nosijo v mlin. Nekdaj so imele še lepo národno nošo: belo krilo, moder predpasnik in rudečo, ogrinjačo.

Opravki otočanov se razločujejo le malo od drugih Istranov. Poleg zelo marljivih poljedelcev nahajamo tudi nekaj ribičev in pomorščakov. Ženske, zlasti na otoku Cresu, pripravljajo volno ne toliko za domače sukno, nego pletó iz nje nogavice ali pa jopice, katere ali same nosijo, ali pa drugam prodajajo. Na Krku nosijo moški in ženske prteno obleko, le da je zgornja črne barve. Nekateri moški nosijo še široke hlače, a rujavi jopič je kratek in tesen; ženske pa imajo na glavi klobuke s širokimi okrajki. Zelo mnogovrstna je obleka Cresanov in zlasti pri ženskah po nekaterih krajih zelo slikovita. Kite si zamotujejo v podobi venca in pokrivajo z rudečo ruto. Bela srajca ima za pestjo vezene rokavce, vrh nje nosijo rudeč moderc in kratko pisano krilo, okoli vrata imajo tri ali štiri nize biserov, a na prsa si vtikajo rožmarinov šopek.

Podobne opravke imajo tudi prebivalci takoimenovane „Liburnije“ (okoli Beršeca, Moščenic, Lovrana in Veprinca), kjer večinoma le ženske polje obdelujejo, volno pripravljajo in izdelujejo, a moški imajo svoje delo večinoma na morju. Vološčani in Opatijci so bili poprej skoro sami pomorščaki in so večinoma še sedaj, a drugi si morajo drugače svoj kruh služiti. Mnogi se pečajo z izdelovanjem sodov, katere napolnijo v Voloski z vinom in jih odpošljejo v zahodna isterska mesta, ali pa v Dalmacijo. Oni opravljajo tudi težja dela na polju, a ložja prepuščajo ženskam

in hčeram, ki si s svojo pridnostjo toliko zaslužijo, da se ob nedeljah in praznikih lahko po mestno oblačijo, tako, da je težko v njih spoznati delavke in težakinje delavnih dni.

Kedar gredó Hrvati ob nedeljah in praznikih k maši — kolikor mogoče čisto opravljeni —, zataknejo si šopke ali na prsa ali za kapo, ali pa jih nosijo v roki. Med potom pozdravljajo se s prijaznimi besedami, ali si pa tudi roke stiskajo in se poljubljajo, zlasti po južni Istri. Starejši, ki ne znajo čitati, vrté v cerkvi molke med prsti; mlajši pa čitajo brez izjeme iz molitvenika „Otče, budi volja tvoja!“ Sedanja mladež bi se sramovala v cerkev priti brez tega molitvenika in če zna v vasi le jedna deklica čitati, nauči se kmalu od nje vsa druga mladež. Po božji službi poslušajo odrasli možje „klic“ pred cerkvijo, potem gredó bližnji domu južinat, a bolj oddaljeni ostanejo „pod lipo“, pogovarjaje se in včasi tudi prepiraje se o „klicu“, o dnevnih dogodkih, o svojih zgodah in nezgodah. Drugi opravljajo svoje posle pri župniku, v občinskem uradu, ali pa kupujejo za domače potrebe. Mnogi gredo v krčmo, kjer prebirajo domače liste, potem pa „balincajo“ (mečejo kroglje) ali kvartajo po italijanskem načinu.

O sejmih in cerkvenih shodih je vse živo, ker prihajajo v nje tudi prodajalci iz bolj oddaljenih mest. Mnogi seljaki prihajajo le za kratek čas, da se snidejo s svojimi znanci, prijatelji in sorodniki, ter da se ž njimi malo porazveselé, pri vincu ogrejejo in nekaj dvoglasnih junaških pesmi („bugarij“) zapojó. Brez plesa pa si ni mogoče misliti sejma, kjer mladina obojega spola večinoma na prostem pleše „kolo“, h kateremu igrajo godci „sopila“ (klarinetu podobno godalo) ali pa „diple“ (Dudelsack), v novejšem času tudi vijolino. Poleg kola plešejo tudi po kojo polko, ali kak valček. Ples traja le po dnevu, ker mora ženska mladina o mraku doma biti; če pa plešejo tudi po noči, godi se to vselej v zaprtih prostorih. Oni, ki ne plešejo, ležejo in posedejo se blizo mladine v polukrogu na trato, jedo pečenega janca, kruh in sadje, ter si podajejo iz roke v roko vinski vrč, s katerim si pripivajo in nazdravljajo. Če pride kdo iz nova v druščino, pozdravijo ga z napitkom, a on se mora zahvaliti, izpije malo in postavi vrč zopet v sredo družbe.

V adventu hodijo Istrani radi k „zornicam“, ali največji praznik, kakor vsem južnim Slovanom, jim je „božič“. Zanj se

pripravljajo že mnogo dni poprej s šivanjem in pranjem obleke, čiščenjem hiše in dvorišča ter s pečenjem posebnega kruha. Na predbožič okrasé že pred solnčnim vzhodom svoje domovje z lavorjem in oljčnimi vejcami ali sploh s kakošnim zelenjem, ker po njih mnenju varuje to pred bliskom. Vse te priprave, kakor sveti večer sploh, imenujejo „badnjak“ (od „bdjeti“ = čuvati?) Ravno tako se imenuje tudi debel hrastov panj (božičnjak), katerega položé na ognjišče, ko začnejo večerjo pripravljati. Goreti ali vsaj tleti pa mora celo noč, po nekaterih krajih pa skozi celih osem dni. Vsak član rodovine ponudi od vsake jedi, ki se prinese na mizo, najpoprej badnjaku z besedami: „daj mu, daj!“ Pred in po večerji, kakor tudi v cerkev gredoč in iz nje vračaje se streljajo iz pištol. Rodbina se zbere vsa v kuhinji, tudi če imajo še več drugih sob, in večerja prav obilno boljših jedi, ker so se vsi cel dan postili. Sredi mize leži velik hleb „didnjak“ (od „ded“), v katerega vtaknejo tri sveče, ki morajo do pozne ure, ali pa tudi celo noč goreti. Ko se ta posuši, ga zdrobé v mrvice in dajejo živali, če zboli, ohromi ali pa če ima mlade dobiti. Po večerji pojó božičnice, mladina pa se začne igrati s tem, da napravi male kupce iz moke ali otrobi in v jednega izmed njih vtakne kak denar. Kdor ugane kupec, njegov je tudi denar. Na božič se ne hodi nikogar obiskavat, kakor je sicer o praznikih navada. Zunaj hiše omožena hči prinese za božič materi boljši hleb kruha, očetu pa navadnega, ki bodi po premoženju kolikor mogoče velik.

Koj po božiču, zlasti v dan sv. Štefana, začne se koledovanje, katero prireja mladina, včasi tudi oženjeni možje. Jedna ali več skupin hodi od hiše do hiše in od sela ter poje kako božičnico, za kar jih bogato obdaré in večinoma tudi z vinom pogosté. Jeden izmed pevcev se zahvali za to, želeč domačinom srečno novo leto, obilo vina, olja in žita, a drugi mu pritrjajo z besedami „tako budi!“ O novem letu koledujejo otroci, ki vtaknejo jabolko s kakim denarjem nabodljano med rožmarinov vršiček ter hodijo od hiše do hiše, proseč kakoršnih koli darov. Po nekodi pošiljajo male na dan nedolžnih otročičev v vinograde, da tam s šibicami trte tepó, prepevajoč: „Rodi, rodi lepa lozo, drugače odbitću ti glavu!“ Dan sv. treh kraljev obhodi duhovnik vse sebi izročene hiše, če so še tako oddaljene, in jih poškropi

z blagoslovljeno vodo, a za to dobi kak dar. Vsaka hiša se preskrbi na ta dan z blagoslovljeno vodo. Po nekaterih krajih poškropi ž njo hišni gospodar vse svoje shrambe, ostalo vodo pa shranijo za slučaj toče, bolezni in smrti.

Tudi „poklade“ (pust) praznujejo po vsej Istri prav razkošno. Že v ponedeljek hodijo skupine moških plesalcev (nekateri so lepo ošemljeni, drugi pa popačeni) od vasi do vasí z zvonci do 3 in 4 *kg* težkimi okoli pasa — zato jih imenujejo „zvončari“ — ter nosijo v jedni roki krepko gorjačo, a v drugi vrečo pepela. Pri tem plešejo, uganjajo burke, prepirajo in mečejo se z drugo podobno skupino, ali pa posipajo s pepelom ženske in otroke, ki pred njimi bežé. Jeden izmed njih nosi v naročju mašemljenega deda iz slame in krp („pusta“), katerega drugi dan ali pa na pepelnično sredo sežgó (na Goriškem in Hrvaškem ga vržejo v vodo). Vse to spominja bržčas na staroslovansko božanstvo teme, noči in smrti, Moro ali Morano, čije moči začnejo koj po božiču pešati, a solnčne rasti. Po nekaterih krajih vzhodne Istre, zlasti pri Čiribircih, praznujejo konec zime sredi posta pod imenom „Pilibaba“.

Post izpolnujejo prav strogo in mnogi ne jedó zadnje dni velikega tedna druzega kot kruh in vodo. Ko pa na veliko soboto zvonovi zazvoné, hité vsi, ki niso ravno v cerkvi, ne zmené se za svoje opravilo, k bližnji vodi, da si obraz operó. Cerkve so polne pobožnikov, zlasti pri „muki“ (pasjon), „jutrnji“ in „večernji“, zadnje tri dni pa pred božjim grobom. Vstajenje je navadno zjutraj zgodaj, katerega se udeležé lepo ozaljšane deklice in mladenči. Po službi božji blagoslavljajo „pogače“, kuhano svinjino in jančevino, potem pečene purane, česen, hren, jajca, kruh, poljske prvence itd. Po tem blagoslovljenju zberó se vsi domači k molitvi in skupnemu kosilu, kjer povžijejo blagoslovljene jedi. Ostanke, mrvice, jajčne lupine itd. vržejo v ogenj, da izgoré, ali v vodo, da jo očistijo, ali pa na polje, da je oplodé.

Na „tielovo“ (sv. rešnje telo) prihiti razun hišne gospodinje vse, kar le more hoditi, lepo okrašeno (ženske nosijo v rokah raznovrstne šopke) k svečani procesiji. Pred duhovnikom posipljejo cvetlice po cerkvi in po poti obhoda, da duhovnik nánje stopi, ali se jih vsaj z nogo dotakne in tako blagoslovi. Po obhodu poberó skrbno potrošeno cvetje in ga shranijo doma, da

pokadé ž njim o priložnosti bolnike, ali pa da je posipljejo o nevihti pred hišnimi vrati. Ravno tako delajo z oljčnimi vejami, katere prinesó na cvetnico iz cerkve in obešajo navadno

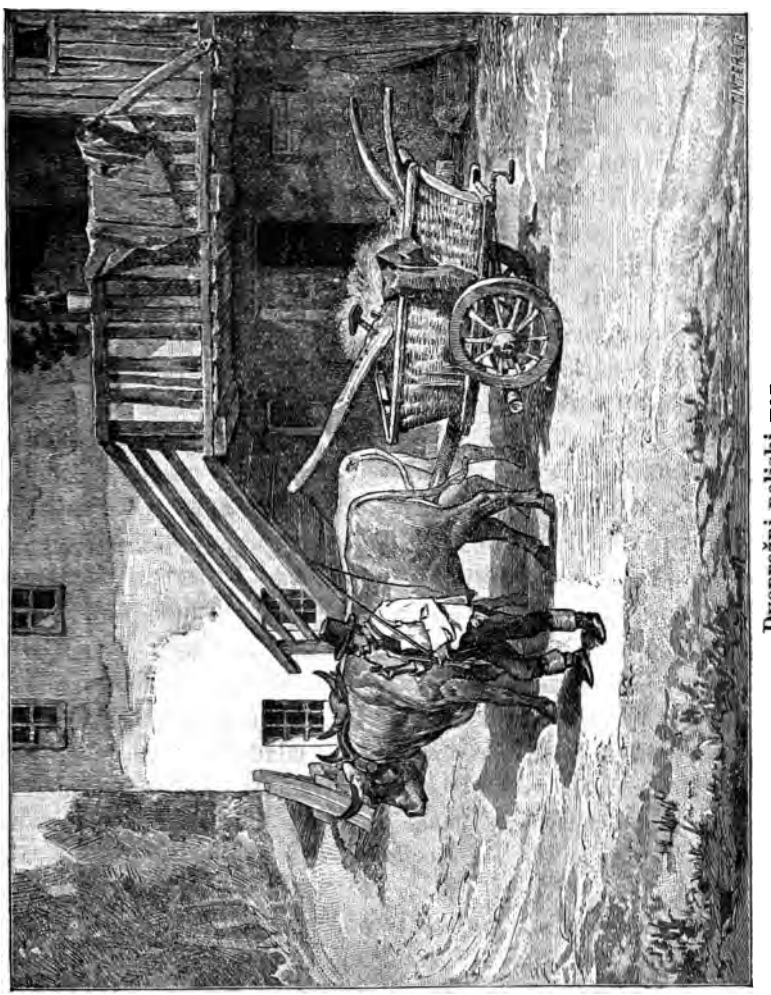

Dvoprežni poljski voz.

Posojeno od c. kr. dvorne in državne tiskarne iz dela „Oesterreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild“, zvezek „Das Küstenland“, str. 155.

nad zakonsko postelj. Zadnji veliki prazniki v letu so o kresu ter o sv. Petru in Pavlu. Na predvečer ali pa tudi na večer teh dni zažge vsaka vas svoj kres na bližnjem griču, za katerega

znašajo pastirji že cele tedne poprej potrebna drva in vejevje. Ljudstvo, zlasti mladina, se zbira mnogoštevilno okoli teh ognjev, prepeva, vriska in skače čez nje, ko se plamen nekoliko poleže.

Nerodovitnost žena imajo v Istri za kazen božjo in za nje ni večje kazni, kakor če morajo brez otrok ostati, kar se pa le redko pripeti. Ko se čuti žena blizu poroda, gre k izpovedi in se vleže potem v postelj, katero zastró s pregrinjali, da ne sme nihče k njej, niti njen lasten mož, razun jedne že bolj postarane žene iz vasi, ker Istranke ne vidijo rade babic. Nad novorojenim dečkom se veseli zlasti mož z besedami „Bogu hvala!“ a kedar se mu rodi deklica, izgovori ravnodušno „hvala Bogu!“ (pa naj bo!). Otroka nesó koj po porodu, tudi pozimi in v slabem vremenu h krstu, če je cerkev še tako oddaljena. Spremljata ga oče in kum, ki je navadno kak sorodnik; če pa tega ni, poljubita se oče in kum po krstu ter skleneta tako duhovno sorodstvo za celo življenje. Po krstu napravijo pojedino, pri kateri se napiva materi in otroku, ki naj bi postal dober in vreden svojih prednikov. Imenujejo ga sploh le angeljček in ga obdarujejo, kamor ga prinesó. Tudi k pojedini ga prinese mati, se zahvali kumu in reče: „Brez tega bi ne bili danes tako srečni“. Otročnici dajejo najboljših jedi, katere hiša premore, in najboljšega vina. Dokler je še slabotna, hodi le po hiši v samih nogavicah, ko pa okreva, gre z darovi v cerkev, kakor drugod.

Mladenič postane v mnogih krajih Istre že z osemnajstim letom zrel in sposoben, da ga sprejmó fantje v svojo sredo. Ž njimi obiskuje zvečer vaška dekleta, s katerimi se šali v prisotnosti roditeljev, in odganja od njih mladenče tujih vasi. Pred sprejemom pa mora druge fante z vinom pogostiti, drugače ga pretepó in kot nezrelega mladiča domu pošljejo, če ga pri kakem dekletu zasačijo. Ta sprejem imenujejo po nekaterih krajih „bratstvo“ in sprejetega „mladi brat“; še le pozneje, ko sprejmó katerega mlajšega v svojo druščino, nagovarjajo ga z „brat“. Pri omenjenih večernih zabavah, ali pa pri obiskovanju cerkve izbere si mladenič svojo nevesto in sicer zmerom sebi jednako po ljudskem pregovoru: „Krčanka se ne udaja plemiču in Lošinjanin voli domačinko pred vsako beneško plemkinjo“. Svoje ljubezni pa ue razkrije mladenki, nego razodene svojo namero roditeljem, ki zlasti na to gledajo, da je zdrava, dobre matere, poštena in

pridna po pregovoru: „Kakor mati prede, tako tke hči;“ ali pa „Pri konju se gleda na hojo, pri deklici pa na njeno pokolenje.“ Kak starejši sorodnik mladenčev poizveduje potem od strani, ali bi kazalo s to ženitvijo začeti, in če je po njegovem mnenju prilika ugodna, gre kak stric, ali pa tudi oče sam „poprašat“ naravnost k nevestinim roditeljem. Po nekaterih krajih prihajajo snubači še sedaj na konjih in snubijo pred hišo, ne da bi s kônj stopili. V sredo potem pošlje snubljenka ali šopek, ki pomeni „da“, ali pa pelinovo mladiko, ki pomeni „ne“. V prvem slučaju pridejo snubači prihodnje nedelje zopet in se zmenijo pri obilnem kosilu vse, kako in kaj bode treba. Gospodinja in hči prihajata le zdaj pa zdaj k mizi gostov, povpraševaje, ali je vse v redu, a navidezno se pa za vse drugo nič ne zmenita; tudi snubač govori le malo. Med jedjo določijo dan poroke in pa doto, ki pa obsega večinoma skrinjo perila in jedno novo obleko. Snubač da svoji nevesti robec ali pa kak spomin od srebra, a ona ovenča svate s suhimi cvetlicami, katere morajo nositi do izvršene poroke. Ženin in nevesta zgrabita potem v nekaterih krajih vsak za svojo čašo vina in trčita ž njima tako močno, da se stekla razbijejo, in to imenujejo „vjeribtvo“ (zaroko). V Kastvu in okolici dobi nevesta mesto skrinje likano omaro za obleko, zakonsko postelj, obleko in perilo, včasi tudi kaj denarja. Ob jednem daje ženin pri obedu svoji nevesti tudi prstane in tedaj praznujejo „obečke“ (zaroko). Včasi pride nevesta pred zaroko tudi „na oglede“ v hišo svojega snubača. Pred poroko pridejo po balo, katero cenijo šivilje v prisotnosti svatov, in njeno vrednost so poprej zarezavali na rovaše, od katerih je vsaka stranka dobila svojo polovico, a sedaj jih zapisujejo na papir. Med tem pa svatje pojó, streljajo in se razveseljujejo na vse mogoče načine. Le pri ženitvi udovcev in udov je vse bolj priprosto in tiho.

Ženinovi gostje pridejo z mnogovrstnim nakrasom v jutro poroke ali peš ali jež po nevesto, pojoč: „Prihajamo in potujemo na konju in na dobrih nogah.“ Posebno lepi ženitvanjski sprevodi se vidijo dandanašnji okoli Poreča in Pulja. Pred njimi stopa „stari svat“ ali „barjaktar“ (zastavničar), ki je navadno kak neoženjen sorodnik ženinov. Na dolgem drogu nosi zastavo iz raznobarvanega platna z velikim kolačem nad njo in jabolkom

na osti. Ko pridejo svatje pred nevestino hišo, začnejo zaporedoma trkati na njena vrata, a najsilnejše barjaktar. Od znotrej pa pojó, razgovarjajo se kolikor mogoče glasno, se smejejo hrupno, hodijo sem pa tje, meljejo z ročnimi mlini itd., češ da bi nikakor ne mogli slišati trkanja in klicanja. Naposled vendar nekdo izmed domačih popraša, kdo da je zunaj in kaj da hoče. Barjaktar ali kateri starejši svat se oglasi, da želijo cvetlico iz vrta ali pa košuto iz gaja. Domačini jim odgovarjajo in na opetovano zahtevanje svatov jim pokažejo najpoprej kako starejšo, potem mlajšo žensko in navadno tudi družico („podruka"). Zaporedoma sprejemajo vse te radi, vendar hočejo še jedno imeti. Na to sporoče svatom, da imajo v hiši še jedno bosonogo in jim pokažejo nevesto. Sedaj zadoni domačinom nasproti: „Ta je prava, mi jo hočemo obuti", a drug jej ponudi nogavice s čevljički, v katerih so večinoma novci skriti, da jih nevesta sama obuje. Ob jednem daruje ženin svoji punici in ostalim domačinom čevljičke, ali pa kaj drugega primernega. Jeden izmed svatov pomeri potem s puško na jabolko vrh hišnega stropa, ali pa na jabolko natknjeno na drogu in če ga ne pogodi, je to sramota za vse svate.

Sedaj se prikaže nevesta z vencem na glavi in z jednim ali tremi jabolki v roki, katere vrže na ženina, ki se navidezno skriva za zastavo. Ali ga zadenejo, ali pa ne, on pobere jabolka in jih shrani, da jih sne po poroki skupno s svojo ženo. V cerkev pelje nevesto drug („djever"), a ženin gre z družico, ki je navadno kumova žena ali pa sestra. Čez streho cerkve ali pa one hiše, kamor peljejo mlado ženo, vržejo včasi kolač in med potjo k cerkvi ali iz nje mečejo hlebčeke med prežečo mladino, ki se za nje trga, na odrasle pa mečejo konfete. Gredé pojó, streljajo in igrajo na priljubljeno piščalko in koj po poroki začnejo svati plesati. Pri obedu moli „starješina" (kak starejši sorodnik) in blagoslovi jedila, napije prvo zdravico z vrčem v roki, katerega poda svojemu sosedu, da vsi pijó na zdravje novoporočencev. Potem prevzame „stari svat" predsedstvo in vodstvo cele družbe, skrbi za red, napitnice in veselost; njegov pomagač se imenuje „nastačija". Včasi imajo na mizi tudi šopek ali pa hleb, v katerem sta nož in vilice zapičena. Drug in družica imata dolžnost paziti, da nihče ne ukrade hleba ali šopka, in če se to zgodi, začnó se vsi na glas smijati, a čuvaja skušata na vsak način

nazaj dobiti ukradeno stvar. To igro ponavljajo tudi zvečer na ženinovem domu, na zadnje pa raztrgajo šopek, cvet je izginil!

Po obedu gre mlada žena s svojimi prijateljicami v vas, da pozdravi in poljubi svoje sosedinje ter jih obdari s kolači. Predno se svatje razidejo, poda se mladi par z roditelji v posebno sobo in poklekne tu na razprostrto rjuho, da sprejme dobre nauke (zlasti nevesta) in blagoslov roditeljev. Na zadnje se vsi poljubijo. Pri slovesu dobi nevesta žlico, nož, vilice, vrč vina, preslico in velik sveženj prediva, češ naj skrbi za hrano in obleko svoje nove rodovine. Še le pozno ponoči se razidejo ali peš, ali na konju. Če svati spremljajo poročenca, tedaj koraka na čelu barjaktar, stari svat pa nosi vrč z vinom, katerega ponudi vsakemu, kogar na poti sreča. Če peljejo mlado ženo v tujo vas, zažgó mladeniči pri izhodu iz domače vasi velik kup slame in zapró pot, češ da se jim mora nevesta odkupiti. Po drugodi postavijo sred ceste mizo z vinom in smodkami, pogosté svate in zlasti ženina, kateri jim to v denarju povrne, a „stari svat“ jim da iz svojega vrča piti. Po poti prepevajo junaške in ljubovne pesmi na čast poročencev.

Pred vrati nove domačije zapojó na ves glas: „Veseli se, o junaška mati, tvoj sin ti prinaša zelen bor in rudeče ličice“; ali nihče v hiši noče slišati, kaj se pred vrati godi. Svati prosijo prenočišča, češ da so našli po poti par mladih jančkov, ki mora po vsej priliki spadati tej hiši. Od znotraj jim odgovoré, da za toliko ni prostora, in tako se pričkajo kakor zjutraj, ko so bili po nevesto prišli, dokler se vrata ne odpró. Iz njih stopi najprej ženinova mati, ali če je ta že umrla, hišna gospodinja, ter ovije poročenca z ruto okoli vrata in ju poljubi. Nevesta pije iz ponudene čaše, vrže kak denar v njo („hiti u kupu“), stopi v kuhinjo in vzame najbližnje dete v naročje, vsede se ž njim na ognjišče, ga poljublja in ziblje. Stari svat ji pokaže potem vse prostore, poljsko orodje, žrnvo in jo opozori na vsako hišno delo. Ženin pa stopa od časa do časa na preprogo, pod katero je skrit nož, pištola in sekira, obetaje slovesno, da hoče s tem orožjem svojo ženo braniti in ga nikoli proti njej rabiti. Pri kratki večerji pojó starejši priljubljene pesmi, kakor: „Oj igralo zlato jabuko“, ali pa „Pojela je nevjestica prvi večerak“, in potem gredó vsi k počitku.

Drugo jutro mora mladi par najpoprej po koncu biti. Mlada žena se prikaže brez venca, bolj priprosto oblečena (mesto rudeče obleke ima na sebi „modrino“), včasi z usnjatim pasom, na katerem so medene kljuke za ključe, kot znakom hišne gospodinje. V pričo svatov mora vode prinesti, veselega obraza izbo večkrat zaporedoma pomesti, ker jo gosti nalašč onesnažijo. Že prvi dan mora streči ne samo svojemu možu, ampak vsem svatom sploh in ž njimi obiskati vse sorodnike, tudi če ti po več ur daleč stanujejo. Povsod poljublja domačico in ji daruje kolač z besedami: „Čeravno je dar majhen, naj bo pa ljubezen večja“. Tako sklenejo prijateljstvo in si obljubijo vzajemno pomoč. Koncem pirovanja obdari mlada žena vse svate z okusnimi kolači, a ona dobi za to od vsakega kak srebern denar. Po drugih krajih nataknejo po dve jabolki na vilice in jih ponujajo svatom. V jedno od njih zapičijo gosti srebern denar, drugo si pa vzamejo domu za spomin, ali pa je zamené z naranču, ki ostane nevesti.

Če Hrvat resno zboli, ne pokliče zdravnika, ampak upotrebija domača zdravila ter se posvetuje s kakim skušenim možem, ali pa kako vedeževalko. Ko se mu približuje zadnja ura, ostane čisto miren, napravi ustmeno svojo oporoko pred pričami ter sprejme sv. zakramente. K umirajočemu prihajajo sorodniki in prijatelji, da ga še jedenkrat vidijo, poljubijo, zanj molijo in še živega poškrope. Ko bolnik umre, oblečejo vsi bližnji sorodniki sukneno obleko, tudi če je drugače ne nosijo in če je prav poletje. Ženske sorodnice ovijejo po vrh volnene obleke še dolgo črno kopreno, ki sega od glave do nog. V Juršičih pri Pulju ovijajo ženske kot znak žalosti struko (plêd) okoli hrbta; bolj mestne ženske se oblečejo seveda v črno obleko in pokrijejo s črno ruto. Svečo, katero je umirajoči v rokah držal, imajo za posebno sveto, in svetiljko, ki je pri mrliču gorela, neté še nekaj dni po pogrebu. Kar še ostane olja, pomešajo je z blagoslovljeno vodo in mrvicami blagoslovljenega kruha, potem pa vržejo vse skupaj v ogenj. Ljudstvo je trdno prepričano, da mrtvi včasi nazaj hodijo, se s kom posvetujejo, ga česa prosijo, ali pa mu žugajo.

„Naricanje“ ali narekovanje (glasno žalovanje za umrlim) ohranilo se je tudi po Istri, zlasti po njenih severnih in vzhodnih predelih, še do današnjega dné. Naricajo pa matere po sinovih

in udove po možéh. Črnooblečene in s črno ruto na glavi jadikujejo v obliki isterskih žalostink, gredoč za črno pobarvano krsto. Kjer pa pogrebci počivajo, vržejo se na krsto, objemajoč jo z obema rokama in glasno ihteč naricajo na primer:

„Ah druže moj, ljubeznivi druže moj! — A druže, nemila je vaša sirota, druže moj! Z ovemi malemi grančicami (otroci) ograjena, druže moj! — Kemu ste jih vi naručili, druže moj! Ah, nemila je vaša sirota, mužu moj! Ah, kruta je sirota, mužu moj, druže moj! Z ovim malim siroticam ograjena, mužu moj! — Kemu ste jih vi naručili? manè (meni) druže moj. Ja sam ž njimi kruta i ranjena, druže moj! — Kako i drevo odsečena, mili druže moj! Ah sinci moji mili, umrši sinci moji! — Pridite vi naproti, mili sinci moji! Ovemu vašemu otcu, mile grančice moje! — Aš je on jako nužan i nemoćar, sinci moji! Ah, lepo vas i ljubeznivo prosim, sinci moji; — Da mu vi pridete sproti, sinci moji! Aš ste vi tamo spoznali pute i staze, sinci moji! — Lepo mi ga k sebi pritegnite, sinci moji! Nemila je vaša sirota, druže moj! — Ah srdačni druže moj!“

„Ah dobri moj prijatelju, druže moj! — Ah srdačni moj prijatelju, mužu moj! Druže moj, kamo ću se utećí, mužu moj! U svojih velikih potrebah, druže moj! Ka nimam nigdir nijednoga, druže moj! — Ako ne tuju tujicu, krepki boru moj! A tujica je nemilica, mili druže moj! — Sirotica je prez vas, dragi i mili druže moj! Kako ću ja prez vas živeti, boru moj! — Teško i žuhko življenje moje prez vas, mužu moj! Ah razsuta kuća i imanje, druže moj! — A brez dobrega gospodara svojega, druže moj! Kako ću ja živet prez vas, druže moj! — Ah, srdačni moj prijatelju, mužu moj!“

Ko prinesó pogrebci krsto v cerkev, ihti žena tam in jadikuje potihoma, da se čuje kakor tožeč odmev mašne molitve. Ko zapoje duhovnik: „Oslobodi me gospodin!“, vrže se žena z rokama in obrazom na krsto ter jadikuje na ves glas, dokler ne odnesó pogrebci mrliča na pokopališče. Ko ga tam položé na tla, plane udova zopet h krsti, vijoč roki okrog nje, in njej se pridružijo kmalu še druge žene, ki jej pomagajo jadikovati, ter vlačijo druga drugo s krste, dokler jim je pogrebci siloma ne iztrgajo iz rôk in v jamo ne zagrebó. Po pogrebu vrnejo se žene

proti domu, a še vedno jadikujejo po hribu navzgor, da odmeva daleč okoli po skalovitih brdih.

Naricanje opravljajo vedno le ženske in vsaki bi zamerili, če bi tega ne storila, kakor bi se smijali moškemu, če bi kaj tacega počenjal. Ker za tako naricanje ni zloženih posebnih pesmi, sklada jih vsaka ženska po svoje, po hipnih vtiskih, kakor ji narekuje razžaloščeno srce. Vendar se to vrši po nekih stalnih oblikah, z otožnimi napevi in zatezajočim glasom zlasti na tretjezadnjem zlogu vsakega stiha, kjer se vpletajo imena dragih preminolih in drugi ljubeznivi pridevki. Naricanje se vrši tudi za očetom, materjo, bratom in sestro. Dokler je dotičnik bolan, le potihoma, ko pa umre, začne vse veliko in malo mrliča poljubovati in naricavati in kmalu pritekó tudi sosede, da pomagajo žalovati. Narica se vedno le v hrvaškem jeziku in sicer tudi pri onih, ki se že sramujejo svoje materinščine. (V. Holz, „Slovenski Narod“ 1889, 2. oktobra.)

Kakor drugi Slovani, prirejajo tudi isterski Hrvati umrlim na čast pojedine (sedmine), pri katerih hvali kak sorodnik njih vrline ter ga priporoča vsem prisotnim v molitev, zlasti pa siromakom, ki okoli hiše prežé in katere ob takošnih dnevih posebno bogato obdarujejo. Na grobih pa ne postavljajo spomenikov, razun lesenih križev.

Istrijani imajo vse polno praznih ver, n. pr. da je številka 13 nesrečna, da kometi in mrknenja pomenijo nesrečo, da se ne sme v petek ali pri kaki mesčevi meni nič važnega začeti, da zli pogledi škodujejo, da ima vsak človek svojo zvezdo, iz katere se da njegovo osodo spoznati, ki se potem ne more več spremeniti itd. Trdno vero imajo tudi v čarovnice, ki na kaki gori kolo plešejo in potem na vse strani sfrčé, da točo napravljajo in druge nezgode prouzročujejo. Proti njim se morejo uspešno bojevati le „kriesnici“, to je ljudje, ki pridejo z nekako kapico na svet; pred točo se lahko ubrani z zvonenjem, ali pa če se stole pred hišo prevrne, da noge kvišku štrlé. Od začaranja morejo koga osvoboditi le modre ženske, ki imajo posvečeno obleko in kapucinski prah. Tudi Istrane tlači „mora“, otroke jim jemlje „mrak“, da „malici“ (škrati) in volkodlaki mnogo nesreč prouzročujejo, da se črni psi in mačke na križpotih valjajo ter ljudem nagajajo itd.

Kakor sploh južni Slovani, tako spoštujejo tudi isterski Hrvati posebno visoko rodbinske zveze in sorodstvo. Poleg krvnih sorodnikov izbirajo si tudi duševne in jednakomisleče prijatelje.

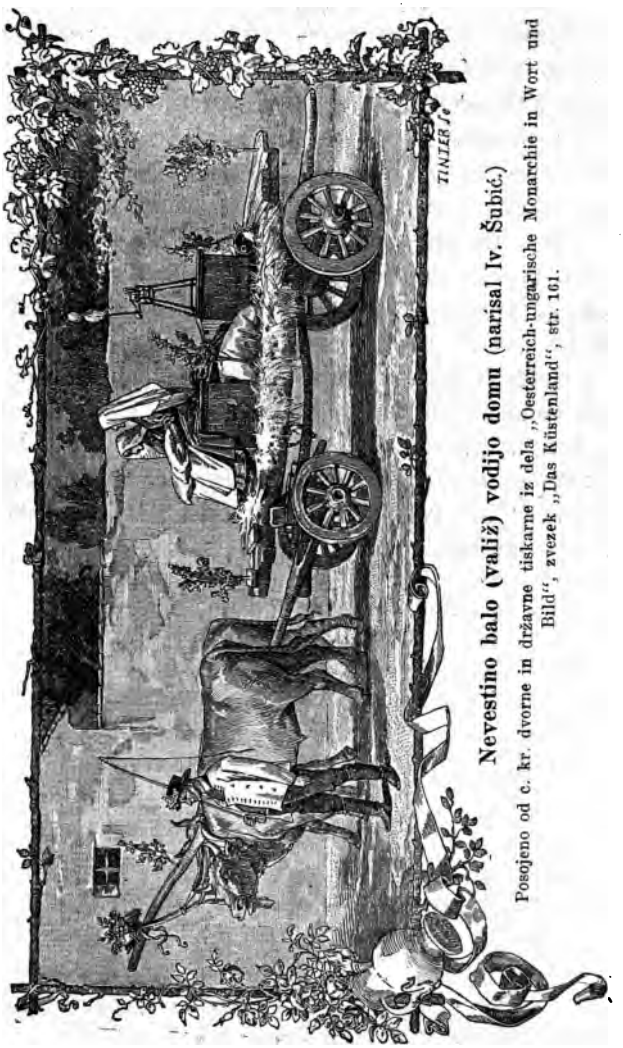

Nevestino balo (vališ) vodijo domu (narisal Iv. Šubić.)

Posojeno od c. kr. dvorne in državne tiskarne iz dela „Oesterreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild", zvezek „Das Küstenland", str. 161.

Pri tej svoji volitvi se le redko varajo, ali gorje onemu, ki bi hotel onečastiti hišo svojega kuma pod pretvezo duševnega sorodstva. Navadno traja tudi to sorodstvo do smrti in taki sorod-

niki se obnašajo in darujejo na jednak način, kakor krvni sorodniki. Slovanska gostoljubnost se pa razteza tudi na tuje ljudi, in ako pride kak popotnik pred Istranova vrata, ne sme mimo, predno ne pokusi njegovega kruha in vina, in če je tudi kak tuj berač, (domačih beračev skoro nikjer ni). Zato imajo tudi hlapce in dekle kot člane rodovine. V posebno čast si štejejo, če obišče kak omikanec (župnik, učitelj, uradnik) njih hišo in se pri njih ustavi.

Pa ravno ta prevelika gostoljubnost mora se šteti Istranom na drugi strani v zlo, ker jim preveč zmanjšuje njih premoženje. Iz gostovanj nastane večkrat popivanje, pri katerem nastanejo pogostoma prepiri in pretepi s krvavim izidom. Tudi čini osvete se dogajajo, vendar se Istran le redko maščuje nad človekom, večkrat pa nad njegovo živino, katero pobije, ali pa nad trtami, katere poreže. Res je, da proti „škrijcem“ niso zaupljivi, če pa spoznajo koga za poštenega in pravičnega človeka, občujejo zaupljivo ž njim, makar nosi tudi „velado“ (gosposko suknjo).*)

Vraže so tudi med isterskimi Hrvati zelo razširjene, zlasti v „čarovnice“ in „volkodlake“, ali pred sedanjo izobrazbo ginevajo vendar precej hitro.

*) Vjekoslav Spinčić, Volksleben der Slaven in Istrien, »Oesterr. ungar. Monarchie«, Küstenland, str. 208 — 230.

Pregled tržaške zgodovine.

Ni dvoma, da je bila tržaška okolica naseljena že davno pred začetkom najtemnejših poročil, katere smo sprejeli iz sive starodavnosti. Kakor po sosednjih deželah, stanovali so ljudje tudi okoli Trsta najprej v votlinah, potem pa na takoimenovanih gradiščih. Vsak bolj osamljen vrhunec ali pa bolj strm kucelj je nosil tako gradišče, zato pa lahko sklepamo že iz same njegove zunanje oblike, da je moralo kedaj na njem stati kako prazgodovinsko stanovanje. Tako lahko trdimo, da so stala gradišča na Sv. Primožu, na Kontovelju, na Openskem hribu, na tržaškem Gradu, na Ključu, Sv. Roku, pri Zabrezcu itd., ker so ti hribi že po naravi več ali manj zavarovani in med seboj optično v zvezi, da so si lahko znamenja dajali in opazovali, kdo se po morju bliža obali.

Kot krajevno ime pa se je ohranilo gradišče („Veliko Gradišče") na gročanskem Čuku, kjer se vidi mala kotanja z nasipi okoli nje. Tam je stalo brez dvoma prazgodovinsko gradišče, a pozneje so sezidali na istem mestu cerkev, ki je bila bajé posvečena sv. Jerolimu („Jerumnu"). Ljudstvo pripoveduje še dandanes, da kedar zvoni po drugih cerkvah sveti večer k velikim praznikom, da zvoni prav lepo in milo tudi v onej globoko v tleh skritej cerkvi sv. Jerumna. Kakor je znano, je bil sv. Jerolim puščavnik, ki je živel v neki votlini na Karmelu in zato ga je ljudstvo častilo povsod, kjer se nahajajo votline, torej tudi na kraškem svetu.

Prvi, ki nam omenja ime Trst (Tergeste), je bil grški zemljepisec Strabon, imenujoč to naselbino „karnsko vas“, to je neobzidan kraj, v katerem so se bili ilirski Karni naselili. Karni so prebivali po goratih krajih na severni in vzhodni strani Beneške nižine, prihajali so pa kaj radi tudi blizu morja, n. pr. v Akvilejo, in zaradi trgovine ustanovili so tudi Trst. Toda Rimljani so že l. 178 pr. Kr. užugali Karne in njih sosede Istre ter jim odvzeli vso deželo na vzhodni strani Jadranskega morja. Rimski konzul Klavdij Pulher piše o tem podjarmljenju, da so bili premaganci deloma s korobači potepeni, deloma s sekirami posekani; jetnike so pa seveda prodali v sužnost. Ko so Rimljani Istro popolnoma pomirili (l. 128), ustanovili so v Trstu svojo utrjeno vojaško naselbino na griču sv. Justa in po njegovem obronku doli proti morju. Rimski kapitol je stal tam, kjer je sedanji grad, glavno svetišče posvečeno Jupitru, Junoni in Minervi pa na mestu sedanje stolne cerkve, v čije zvoniku se vidijo še sedaj vzidani ostanki dveh rimskih stebrov. V temelju stolne cerkve našli so tudi rimske votivne kamne. Politično so prištevali Trst k Istri in sicer so ga imeli za jedno ondašnjih šesterih mest.

Rimljani so si prisvojili tudi vso zemljo okoli mesta in jo imenovali „Ager Tergestinus“, ki je obsegal bržkone ravno tisti svet, kot sedanja okolica, le proti Istri je utegnil kaj dalje segati. Okoličani so uživali „latinsko pravo“, ali mogli so svoje pravice vršiti le, če so prihajali na ljudske skupščine v Trst. Rimljani so se v Trstu popolnoma udomačili in si vse priredili za udobno življenje. Napeljali so v mesto zadosti pitne vode po oni ulici, ki se še sedaj imenuje „Akvedot“, napravili si svoja kopališča, amfiteater itd. Ker je bilo med ozidjem premalo prostora, začeli so kmalu svoja letovišča tudi zunaj njega postavljati, deloma ob obali, deloma pa po bolj zložnih obronkih okoli mesta. Med takimi letovišči je bila najimenitnejša rimska vila v Barkovljah, kateri so prišli na sled l. 1890. V njej so našli mojstersko izdelan mozaičen tlak s krasnimi geometričnimi risarijami. Vendar se pa mesto pod Rimljani in za časa preseljevanja narodov ni moglo posebno razvijati, deloma zaradi pretesnega prostora, deloma pa, ker so mu bojaželjni narodi od vseh strani pretili in ga izvestno tudi večkrat siloma napadali.

Vkljub temu pa se je krščanstvo v Trstu že zgodaj zaplodilo in prav močno ukoreninilo. Pripoveduje se, da je že sv. Mohor poslal iz Akvileje v Trst prezbiterja Hijacinta, da bi tu ustanovil občino Kristovih spoznavalcev in povzdignil cerkev sv. Štefanu na čast, ki je pa že zdavnaj izginila. Kakor drugod, razširilo se je krščanstvo tudi v Trstu najpoprej med nižjim ljudstvom, ki je stanovalo zunaj mestnega ozidja. Zdi se pa, da so tržaški krščani ostali od začetka precej dolgo brez lastnega višjega pastirja, že zato, ker so bili Rimljanom zoperni in so jih ti kolikor mogoče stiskali, da bi se ne ukoreninila jednakopravnost vseh rimskih podložnikov. Iz bojazni pred popolnim socijalnim prevratom v rimski državi so začeli cesarji preganjati krščane in nekateri hočejo vedeti, da je tudi v Trstu mučeniška kri v potokih tekla. Drugi trdé, da je dal postaviti cesar Trajan na glavnem trgu v Trstu spominski steber z napisom: „Kdorkoli si ti, ki imaš palice s sekirami, preganjaj povsod kristjane, mori jih in podiraj jim svetišča“. Tedaj so pretrpeli baje mučeniško smrt prezbiter Primož in njegovi pomagalci Célijan (Celin), Marko in Jazon, katerim so po hudem trpinčenju glave odsekali zunaj mesta. Za časa Marka Avrelija mučena sta bila v Trstu dijakon sv. Lazar in poddijakon sv. Apolinar; (temu je posvečena kapucinska cerkev na Poudarezu).

Imenitnejši tržaški mučenik pa je sv. Servul (Sacerb), ki je bil lep mladenič in unet krščan, živel v samoti v votlini za sacerbskim gradom nad Dolino, dokler ga ni dal rimski oblastnik v Trstu zgrabiti in zadaviti l. 283. Še bolj znana pa sta sv. Just (Justus) in Sergij. Prvi, sedaj zavetnik tržaškega mesta, bil je premožne rodovine, je rad podpiral siromake in se ni dal nikakor prestrašiti od rimskega oblastnika, da bi zatajil svoje krščansko prepričanje. Zato so mu privezali (2. nov. 290) težek kamen okoli vratu in ga vrgli na dno morja blizu Martovega polja. Sv. Sergij je bil plemenitega rodu in po svoji službi vojaški tribun. Kot tak moral je zapustiti Trst in podati se v Azijo na vojno proti Perzijancem. Tam pa so ga zaradi njegove vere v ječo vrgli in na zadnje obglavili l. 303. Na dan njegove smrti je baje z neba padla njegova bradnica (alabarda, „la lancia di S. Sergio“) na glavni trg tržaški in meščani so jo potem sprejeli za znak svojega mesta, kakor se vidi v njih grbu.

Takošno alabardo, ali ne prvotno, hranijo še sedaj v tržaški stolni cerkvi. Tudi sv. Jerolim se je baje mudil v Trstu, ko je potoval skoz Akvilejo v Rim.

Vkljub tem krepkim mladikam krščanstva in čeravno je bil cesar Konštantin razglasil katoliško vero za državno, vendar najdemo prvega škofa v Trstu še le za časa vzhodnogotskega kralja Teodorika. Izvestno so tega zakasnenja mnogo krivi zahodni Goti, katere je njih kralj Alarih večkrat poskusil mimo Trsta v Italijo spraviti, in na takih potovanjih so bili Goti mestu vedno nemili gostje. Ko je pa prišla Italija in ž njo vred vsi naši kraji od Jadranskega morja tje gori do Donave v Teodorikovo oblast, tedaj so se dežele pomirile in zopet povzdignile. Teodorik je vladal namreč razumno, modro, pravično in milo. Podložnikom je pustil njih običaje in njih vero. Tako najdemo l. 524 kot prvega škofa v Trstu nekega Frugiferja. Ta je dal sezidati okoli l. 530 blizu nekdanjega Jupitrovega svetišča in poleg starejše cerkve sv. Marije (bajé sezidane okoli l. 400 ali natančnejše celo že l. 383) cerkev na čast sv. Justu. Obe cerkvi sv. Marije in sv. Justa združili so l. 1300 v jedno samo cerkev, katero so splošno imenovali le „cerkev sv. Justa“. V poznejših letih so to cerkev še mnogo prezidavali in razširjali, predno je postala iz nje sedanja stolnica tržaška.

Kot drugi tržaški škof je postal l. 568 nek Geminjan. Kmalu po njegovi izvolitvi izcimil se je v oglejski patrijarhovini cerkven razkol radi „treh kapitulov“ in ker se je hotel patrijarh iznebiti langobardske nadvlade, preselil se je na utrjeni otok Gradež. Temu razkolu so pristopili vsi obmorski in isterski škofje, med njimi tudi Geminjan in njegovi trije nasledniki. Ko pa je bil učeni Ivan I. izvoljen za tržaškega škofa (l. 751), sprijaznil se je z rimsko stolico in ostal ves čas zvest katoliški cerkvi. Zato se je pa zameril plemiški vladi v Benetkah, ki je podpirala razkolnike. Ko je Ivan postal oglejski patrijarh, izobčil je beneškega dožeta iz katoliške cerkve. To je pa razkačilo dožeta, zbral je svoje ladjevje in priplul ž njim pred Grad, vjel patrijarha in ga dal v morje vreči.

Med tem so se bile zgodile gledé Trsta tudi politične spremembe. Bizantinski vojskovodja Belizar je bil začel l. 534 vojno z vzhodnimi Goti in jim po dvajsetletnem srečnem boje-

vanju odvzel vso Italijo. Koj v začetku te vojne polastili so se Bizantinci vseh dežel na vzhodu Jadranskega morja in tako tudi Trsta. Pozneje so ustanovili za prisvojene dežele posebno namestništvo („eksarhat") v Raveni, pod katero je spadal tudi Trst. Nasproti pa ni imela langobarška oblast čez Italijo ni najmanjšega vpliva na javne razmere v Trstu. Še le ko so germanski Franki l. 774 premagali in uničili langobarško kraljestvo, začeli so počasi razširjati svojo oblast dalje proti vzhodu in so jo kmalu raztegnili tudi čez Trst in njegovo okolico. Da, pripoveduje se celo, da je bil Karol Veliki osebno Trst obiskal in se tu osebno sprijaznil s plemenitim meščanom Fortunatom, bratom gori omenjenega škofa in patrijarha Ivana. O tej priložnosti so baje postavili Tržačani Karlu kamenit slavolok, pod katerim je cesar jezdil v mesto. Nekateri tržaški zgodovinarji so mislili, da se je obok ohranil blizu cerkve sv. Marije večje v starem mestu, ki je ljudstvu znan pod imenom „Arco di Riccardo (Rihardov obok), ali njegov slog (tu sta zamenjana Karol V. in Rihard Levosrčni) jasno kaže, da je iz poznorimske dobe; njegov pomen nam ni znan, ker je brez napisa.

Karol Veliki je bil pridružil Trst z okolico furlanski marki (l. 803), a po njeni razdelitvi (827) pripadel je isterski mejni grofiji. Koncem IX. stoletja jo bil baje zelo naklonjen Trstu italijanski kralj Berengar in zato so mu poslali hvaležni meščani 300 (?) vojakov na pomoč proti njegovemu sovražniku Gvidonu iz Spoleta. Ali v bitki ob Trebiji (l. 889) je bil prvi potolčen in Tržačani so mu rešili le golo življenje.

Beneške kronike pripovedujejo gledé Trsta o nekem ropu beneških nevest. V Benetkah je bila že od starih časov navada, da so obhajali zadnji dan januvarija vsakega leta v stolni cerkvi spomin pokopanja sv. Marka. Tedaj so prihajale tje tudi neveste, ki so se imele bodoči predpust poročiti, in očitno kazale svojo večjo ali manjšo doto, kakor nosijo še sedaj nekatere hrvaške devojke vso svojo doto v laséh ali po obleki našito. To priložnost so nekdaj porabili pomorski roparji iz Trsta in prišli so trumoma pred cerkev sv. Marka, ravno ko se je obhajala omenjena slavnost. S povzdignjenim orožjem, ki so je imeli poprej skrito pod dolgimi haljinami, planejo na okrašene neveste, pomoré njih spremljevalce ter zbežé z ugrabljenkami na svoje

čolne, ki so jih ob bližnji obali čakali, in hitro odjadrajo v furlansko luko Kaorle. Benečani so bili zaradi te drznosti silno razkačeni, zlasti tesalci ladij iz okraja sv. Marije Lepe. Ti oborožijo brž svoje čolne in pohité nemudoma za roparji. Dotekli so jih, ravno ko so si plen delili, da bi potem vsak čim hitreje svoj delež na varno spravil. Benečani pa jim odvzamejo ves plen in se vrnejo ž njim vriskaje v svoje mesto. V zahvalo te zmage prirejali so potem Benečani vsako leto dné 2. februvarija slovesno procesijo k sv. Mariji Lepi in ob taki priliki so obdarili dvanajst siromašnih deklic s primerno doto, katero so sprejemale iz dožetovih rôk. Za tem so sledile razne ljudske veselice. (Bržkone omenjeni roparji niso bili Tržačani, nego „saraceni“, ki so pripluli od isterske strani, ali iz tržaške luke v Benetke).

Italijanski kralj Lotar II. podeli 1. ali 8. avgusta 948 Trst z okolico (t. j. vso zemljo tri milje daleč od mesta) kot posvetno knežijo tržaškim škofom Ivanu III. in v njih oblasti je ostal nad 300 let. Zgodilo se je to, ker cesar ni mogel sam varovati svoje preobširne države drznih sovražnikov. Cesar je prepustil škofom vse tiste pravice, katere je on poprej sam izvrševal nad mestom in okolico kot deželni knez, ki je bil jedino le cesarju pokorščino in zvestobo dolžan. Zato so se tržaški škofje večkrat tudi grofe imenovali in so imeli pravico svoje lastne denarje kovati, katere so se pa še le v poznejših stoletjih posluževali. Sicer pa duhovska vlada ni prinesla Trstu in okolici posebne sreče, kakor bomo kmalu videli.

Že l. 1081 je bil cesar Henrik IV. v Luki podredil tržaško in poreško škofijo akvilejskemu patrijarhu in zapovedal, naj ima tržaški škof isto spoštovanje pred njim, kakor pred cesarjem samim. Patrijarh naj uživa vse pravice deželnega kneza, naj investuje in vpeljuje škofa v njegovi stolnici. Škof in ljudstvo naj dajeta patrijarhu iste davke, katere sta poprej cesarju plačevala. Tržačani pa s tem niso bili zadovoljni in zato je moral cesar l. 1082 v Paviji z nova podrediti Trst z okolico patrijarhu*). Ali še le ko je dobil patrijarh l. 1208 markgrofijo istersko, prišel je tudi Trst popolnoma pod njegovo knežjo oblast.

*) O razmeri Trsta in Poreča nasproti patrijarhovini glej: Mittheilungen des Institutes für öst. Geschichtsforschung, I. S. 279, ff.

Škofje so poskušali večkrat posvetno oblast v Trstu nazaj dobiti in so podpirali zarote njih somišljenikov. Tak njih (ali pa beneški?) pristaš je bil l. 1313 nek Marko Ranfo, ki je imel velika posestva blizu Zaboršta. Mestna gosposka pa je zarotnike prijela ter Marka in njegovega sina Ivana dala obesiti, vse pristaše pa za vselej iz mesta izgnati. Ranfovo družino so preklicali, t. j. možkim so zažugali obglavljenje, ženskam pa sežganje, če bi se kdo predrznil v mesto povrniti. Kdor bi umoril člana Ranfove rodovine, dobil bi 400 lir, za vsakega drugega zarotnika pa 200 lir in vsakemu hudodelcu, ki ni bil ravno morilec, zagotovili so da ne bo kaznovan, ako pripelje gosposki kakega zarotnika živega ali mrtvega. Tržaški škofje so kovali kot deželni knezi svoje lastne novce skoz vse trinajsto stoletje in v početku štirnajstega. Prvi je začel denar kovati v Trstu škof Gebhard (1209 — 1214), zadnji pa ga je koval škof Rudolf († 1304), potem je prenehala kovnica v Trstu.*)

Škof Anton de Negri, ki se je prvi imenoval „grof tržaški", prizadeval si je (1350 — 1370) brez uspeha, da bi se polastil zopet posvetne oblasti v Trstu. Naslov „tržaški grofje" pa so si prisvajali še do škofa Inzaghija (1775 — 1791), ki se je poslednji tako imenoval.

L. 1190 so si bili prisvojili tržaški kanoniki pravico škofe voliti izmed svoje srede. V najstarejših časih je volilo škofe ljudstvo z duhovščino skupaj, pozneje pa je imenoval akvilejski patrijarh škofe za Trst. Užaljeni patrijarh Friderik se je na vso moč upiral novotariji tržaških kanonikov, ki so se obrnili naravnost do papeža Celestina III. Ta je določil dné 10. majnika 1192, da naj od tedaj naprej volijo jedino le tržaški kanoniki svoje škofe, kar se je tudi godilo do l. 1443. Tedaj pa je bil sklenil cesar Friderik III. poseben konkordat s papežem Pijem II., po katerem naš cesar škofe imenuje in papež jih potem posveti. Prav za prav je bil že vojvoda Leopold III. zapovedal (1. oktobra 1382) tržaškim korarjem, da si ne smejo škofov zbirati brez njegovega dovoljenja in potrjenja.

Ko so škofje izročili svojo oblast občini, bilo je v Trstu le trinajst plemiških rodovin, ki so prevzele vso vlado v mestu in okolici. Najimenitnejši med njimi so bili plemiči Leo,

*) Fontana, Monete dei vescovi di Trieste, Trieste 1832.

ki so imeli svoja posestva v Barkovljah in na Katinari; potem Bonuomo, iz katere je izviral znani škof ob času reformacije, Burlo (jedina še živeča obitelj). Druge rodovine so bile: Paduano, Basejo, Cicoti, Stella, Pellegrini, Belli, Petač (Petazzi), Tofani, Argento in Giuliani. Že l. 1743 jih je bilo šest izumrlo, a vendar so prosili cesarja Karola, da bi smeli na svoji zastavi nositi zvezdo z grbi vseh trinajstih rodovin, česar jim pa cesar ni dovolil. Imeli so namreč že od l. 1246 naprej svojo posebno bratovščino pri sv. Antonu Starem, ki je nosila posebno debele sveče ob velikih praznikih in slovesnih obhodih. Seveda je imela vsaka teh plemiških rodovin svojo posebno palačo, a tudi sicer so mnogo pripomogle za olepšavo mesta, trgov in cerkva. Na nekaterih hišah v Trstu se še vidijo grbi teh rodovin.

Tržaški škofje kot posvetni vladarji mesta niso bili posebno srečni, čeravno so brezobzirno vladali. Ob času njih vlade prihajali so divji, tedaj še nomadski Madjari tudi v tržaško okolico in jo večkrat oplenili. Od morske strani so navalivali Arabci iz Afrike kot pomorski roparji in so Trst silno nadlegovali, tako da so si morali meščani večkrat mir kupiti z bogatimi darovi. Škofi so pri tem mnogo denarja potrosili in pripoveduje se celo, da so se morali pri goriških židih zadolžiti; (listina, ki naj bi to spričevala, je ponarejena). Vrhu tega so plemiči skušali dobiti vlado v svojo oblast, kar se jim je l. 1295 tudi posrečilo. Škof Brissa (Bric) di Toppo proda omenjenega leta s patrijarhovim privoljenjem občini, t. j. njenim plemiškim zastopnikom, za 200 mark denarjev dohodke oskrbnikove in vse regalije, katere so poprej škofom pripadale. Za svojega župana si je tedaj izbralo tržaško mesto goriškega grofa Majnarda IV.

Tržaška ustava je bila večinoma posneta po beneški in zapisana v posebnem pravilniku („štatutu“). Zakonodavno oblast so imeli vsi polnoletni plemiči, kateri so se bili v teku let tako pomnožili, da je štelo veliko svetovalstvo ob času Jožefa I. že 160 članov. To svetovalstvo je volilo vsak četrti mesec svoje občinske uradnike, katerim je izročevalo opravke po pravilnikovih predpisih. Veliko svetovalstvo je volilo izmed sebe upravni odbor, imenovan „malo svetovalstvo“, ki je štelo v preteklem stoletju 40 članov. To malo svetovalstvo je razpravljalo o vseh potrebah mesta in okolice in podajalo primerne predloge velikemu sveto-

valstvu. Veliko svetovalstvo je volilo nadalje izmed sebe ali iz raznih rodbin še tri člane, ki pa niso smeli nad trideset let stari biti, za mestne upravitelje (rektorje) in sodnike. Ti so bili odgovorni velikemu svetovalstvu in so dobivali za svoj trud 13 gld. 40 kr. plače (v XVIII. stoletju). Oni so vodili občinske, politične in gospodarstvene opravke, upravljali dohodke in stroške, sklicavali o določenem času veliko svetovalstvo, razsojali prepire in vršili vse, kar se jim je zdelo potrebno za blagostanje mesta in okolice. Po preteku štirih mesecev so morali ti upravitelji pod imenom „provveditore“ (preskrbovatelji) še štiri mesece na dalje brezplačno skrbeti za javno zdravstvo in izdajati vse zdravstvene naredbe.

Veliko svetovalstvo je volilo tudi dva nadzornika, ki sta morala prisotna biti pri vsakem zborovanju svetovalstva in tam paziti, da se ni nič predlagalo in sklepalo, kar bi bilo zoper mestni pravilnik. Nadzirati sta morala ceste, ulice in trge, zlasti kupčijo z vinom in živili; paziti na prodajalce sukna, štacunarje, krčmarje itd. Tudi ta dva sta služila po štiri mesece in bila odgovorna za svoje ukrepe velikemu svetovalstvu, a dobivala sta za svojo plačo po 3 gld. Isto svetovalstvo volilo je (tudi na štiri mesece) svojega blagajnika, ki je moral pobirati in hraniti občinske dohodke ter izplačevati služabnike in druge vsote, katere so mu upravitelji nakazali. Za plačo je dobival 5 gld. 40 kr., a po volji upraviteljev za svoj trud lahko še nagrado do 15 gld. Petnajst dni po dovršitvi svoje službe morali so položiti račun o svojem gospodarstvu vpričo svetovalcev, upraviteljev in nadzornikov. Če se je pa našel kak primanjkljaj, kaznovali so krivca s tem, da so ga pahnili iz svetovalstva in izključili od vseh občinskih služeb za pet let, ali pa je moral plačati pet „solidov“ za vsako manjkajočo liro. Svetovalstvo je volilo dalje čuvaja žitnice, ki je moral o pravem času kupiti zadosti žita (od Kranjcev), kolikor ga je potrebovalo tržaško prebivalstvo, in skrbeti, da se to ni pokvarilo. Za svoj trud je dobival 7 gld. 30 kr.

Veliko svetovalstvo je skrbelo tudi za pravosodstvo, bodisi civilno, bodisi kazensko. Po tedanji navadi drugih italijanskih mest poklicali so tudi Tržačani za svoja sodnika dva tuja doktorja pravoznanstva po predpisih svojega pravilnika. Prvi je imel naslov „poglavarjev ali kapitanov namestnik“ ter razsojal vse pravde,

katere so imeli med seboj meščani ali okoličani kot privatne osebe. Drugi pravnik se je imenoval „kazenski (kriminalni) sodnik“ in je sodil v vseh takoimenovanih „kriminalijah (glej „Goriško“ 2. del str. 91). Njemu je bil pridružen „javni tožitelj“ ali državni pravdnik (protektor). Oba sodnika sta bila izvoljena na dve leti in vsak je dobival po 294 gld. 40 kr. letne plače.

Ker so pa med tržaškimi plemiči nastajali le prepogosto strankarski prepiri, so kmalu spoznali, da je treba strožje nadoblasti in da kaže vrhovno vodstvo izvršujoče oblasti položiti v roke jednega samega, krepkega in mogočnega moža. Po vzgledu drugih italijanskih mest začeli so si tudi Tržačani izbirati za svoje vrhovne oblastnike (na jedno leto) sosednje, zelo vplivne grofe, katerim so dajali naslove „župani“ (podestá). Prvikrat se je to zgodilo, kolikor je v zgodovini znano, l. 1150, ko so si Tržačani izvolili za svojega župana grofa Henrika della Torre, l. 1192 pa goriškega grofa Majnharda. Ko je prišel Trst pod Avstrijo, postavljali so Habsburžani svoje poglavarje (kapitane) v Trstu in to celo do l. 1746. Take poglavarje so imenovali avstrijski vladarji na ves čas njih življenja in mesto jim je moralo plačevati vsak četrti del leta 311 gld. 16 kr. (v XVIII. stoletju). Po letu 1746 so imenovali načelnike tržaške deželice „občinske ali magistratne predsednike“ („presidi“), a od l. 1848 naprej jih imenujejo zopet „župane“. Tržaški župan dobiva sedaj kot predsednik mestnega svetovalstva in načelnik magistrata po 9000 gld. plače na leto.

O prvem županu Henriku pišejo zgodovinske knjige, da je osnoval in v latinščini razglasil nov pravilnik za Trst na temelju poprejšnjih, že prestarih, neredno sestavljenih in torej komaj še porabljivih določb gledé uprave in sodstva. Ta pravilnik je bil potem še trikrat pregledan in popravljen: l. 1350, 1365 in pa 1550. Rokopis hranijo sedaj v štirih debelih pergamentnih foljantih v občinskem arhivu. L. 1421 prestavili so ga bili neki tudi na italijanščino. Tržaški pravilnik pa je ostal v veljavi le do l. 1786, ko je odpravil cesar Jožef II. vse posebne pravilnike in razglasil jednake zakone za celo Avstrijo. Poprej pa so Tržačani strogo in s svetim strahom čuvali nad izvršitvami pravilnikovih določb. Vsak prestopek in pregrešek so kaznovali s posebno ostrostjo. Če se je kdo pregrešil zoper svojega poglavarja, so

mu odsekali desno roko. Onega, ki se je s sovražnikom dogovarjal, dali so konju za rep privezati in po mestu vlačiti, potem pa obesiti. Kdor je preklinjal Boga, J. Kr., M. D., moral je plačati 100 lir, glôbe, 50 lir pa, če je nečastno govoril o kakem svetniku ali svetnici. Če pa obsojenec ni plačal glôbe v osmih dnéh, potopili so ga dva dni zaporedoma po dvakrat na dan v morsko vodo do grla, tretji dan pa vsega, a tako da ni utonil. Če se je kdo v drugič pregrešil z bogokletvijo, vrgli so ga za mesec dni v ječo, kjer se je moral postiti ob kruhu in vodi. Zanimiva je tudi tale določba: „Če bo kak meščan ali okoličan slabo gospodaril, premoženje raznašal in zapravljal bodisi z igro, zapravljivostjo ali sploh nerednim življenjem, pokličejo naj ga pred občinske sodnike, katerim mora odkritosrčno vso resnico povedati. Če ga bodo krivim spoznali dolžitve, naj nalašč zato postavljeni berič na stopnjicah občinskega poslopja vpričo jednega mestnega pisarja na ves glas naznani, da mora vsakdo imeti dotičnika za zapravljivca in ogibati se ga". — Obsodbe vršili so z jednako strogostjo nad plemiči, kakor nad meščani in okoličani.

Tržaško prebivalstvo se je najbolj množilo po doseljenih prebivalcih s Krasa in iz drugih slovenskih vasij, ki so se v Trstu nastanili (habitatores, abitandi, domiciliati). Kot pravi meščani (cives) so bili večkrat poklicani za priče, n. pr. l. 1224 Domenik Sinec ali Sivec (trikrat) in njegov zet Pentek; l. 1235 gospi Vodanka in Imica, posestnici vinogradov v Trstu; l. 1256 Martin Mulec; l. 1260 „Cernegorus Sclavus, villanus capituli; l. 1267 Nikolaj iz Breke; l. 1273 Lopec Sclavus; l. 1297 Fricegoj iz Bazovice in Just Zalokar, hišna posestnika v Trstu; l. 1328 Stojan de Landri; l. 1366 Avguštin Kosec in Nikolaj iz Gabrovice; l. 1366 Stojanov sin Nedelko in Večeslav; l. 1370—1387 Peruša s Proseka, Nedeljica, Nedelko, Prevec, Papež, Prosinec itd. L. 1417 je bil gospod Nikolaj Petac (de Petachiis) ce'ó vicedom tržaški.*)

Gledé mej tržaške okolice imamo najstarši dokaz na nekem mestnem pečatu iz XIII. stoletja. Na njem se vidi trivoglato mestno obzidje, trije stolpi, troje vrat in dve iz srednjega stolpa moleči sulici z zastavama. Prvotno je imel Trst trivoglato podobo: najvišji vogel je bil na gradu „Tabor", druga dva doli

*) Marsich, Regesti capitolari, Archeografo Triestino l. 1883—1885.

proti morju. Napis okoli tega (z gotskimi črkami) se glasi: „Tergestum — Sistilanu (Sestljan, luka pri Devinu), Publica (javna cesta skozi Prosek in Občine), Castilir (gradišče), Mare, certos dant mihi fines". Jednak napis se nahaja na denarjih tržaških škofov iz iste dobe. „Castilir" moral bi pomeniti ono gradišče, ki je stalo nekdaj na hribčku pri Ključu, kjer je sedaj c. kr. praharnica, in ki se še vedno imenuje „Gradišče".*) Tudi sedaj je še tam deželna meja med Trstom in Istro.

Za obrambo tržaške okolice postavljena sta bila na njeni vzhodni in zahodni strani, kjer so ceste v njo prihajale, grada Mohov (Moccó) in Mohovljan. Prvi je stal v Robidi nad Zabrežcem in po njem so dobili priimek njegovi gradniki. Po pogodbi l. 1291, katero je sklenil tržaški škof z občino gledé mestnega načelnika, pripadel je Mohov grad prvemu, a že l. 1295 dal ga je občini v najem na deset let. Leta 1414 pridružil ga je štajerski vojvoda Ernest Železni kranjski deželi. Leta 1511 so Tržačani ta grad do tal podrli, iz strahu, da bi se ga Benečani ne polastili, a pozneje so ga zopet pozidali v obliki velike utrjene mitnice z imenom „Fünfenberg" (Vinchunberg, Venchenberg; Octo de Vinchumberch se omenja že l. 1304). Grad Mohovljan je stal na Kontovelju na vzvišenem griču proti Križu in je bil prav za prav le velik okrogel stolp, čegar razvaline se še poznajo. V XVI. stoletju je bil fevd pl. Kobencljev.**)

Ker je stal Trst bližje avstrijskih dežela, nego Benetke, skušal je prvi z uspehom napeljati vso notranjo trgovino iz Avstrije, Češke in Ogerske v svoje mesto. To je bilo čisto naravno in zato opazimo že zgodaj prav živahno tovorenje med Kranjsko in Trstom. Iz prve so prihajali vsi domači pridelki, zlasti žito in živalski predmeti; nasprotno pa iz Trsta na Kranjsko sol in vino, včasi tudi južno sadje in začimbe. Vsled tega tekmovanja čutile so se Benetke oškodovane v trgovini, češ da njim samim gre pravica trgovati ob Jadranskem morju in po krajih, ki so na to navezani. Nasledek tega tekmovanja je bilo medsebojno sovraštvo, prepiranje, žuganje in celo bojevanje. Piše se, da je bilo šest takih vojn med Tržačani in Benečani, in iz zgodovine nam je znano, da so se bili poslednji nekolikokrat tudi v resnici polastili Trsta.

*) Sila, Trst in okolica, str. 21 in 22.

**) Sila, Edinost l. 1883, list 58 — 78.

Prvi napad Benečanov na Trst pripetil se je l. 1202 ob času četrte križarske vojne. Trdi se, da so takrat Tržačani iz zgolj nevošljivosti Benečanom vojno napovedali, ker so bili ti tako zelo obogateli s pomorsko trgovino. Ko so Benečani izvedeli, da Tržačani oborožujejo svoje ladje proti njim, prijadrali so s svojim dobro oskrbljenim brodovjem (240 ladij) pod vodstvom dožeta Dandola pred Trst. Sedaj so se Tržačani prestrašili in spoznali svojo nezmožnost, meriti se s tako silnim sovražnikom, in so raje izročili Benečanom mestne ključe. Zavezali so se, plačevati jim letni danj, t. j. pošiljati na dan sv. Martina v Benetke 50 orn ali čebrov (po 56 bokalov) najboljšega vina iz okolice, vrhu tega še zasledovati morske roparje južno od Rovinja in vsakega, ki ga bodo vjeli, izročiti beneškemu dožetu. — Drugikrat so oblegali Benečani Trst l. 1280 z namenom, spraviti ga pod svojo oblast, kakor so bili ukrotili uporne Koperčane. Silno trde pogoje so stavili Benečani Tržačanom (plačati zaostali danj, uničiti trdnjave ob obali, sežgati bojne ladje in dati dvanajst talcev izmed odličnih meščanov. Ali Tržačani so dobili znatne pomoči od goriškega grofa Alberta in oglejskega patrijarha Rajmunda, katerima je bilo obema zelo na tem ležeče, da ne bi prišel Trst v oblast že tako premogočnih Benečanov. Vkljub temu se prikaže l. 1207 v tržaškem zalivu beneški poveljnik Marin Morosini, utabori se na „Veduta Romana“, ter obkoli nagloma mesto od vseh strani. Pa zdaj sta prihitela Tržačanom na pomoč gori omenjena zaveznika in po triletnem obleganju prisilila Benečane, da so sklenili mir (11. novembra 1291), ki je bil za Tržačane sicer jako trd (podreti so morali ozidje ob morju, prodati Benečanom ladje in dati 24 talcev). In vendar Benečani še niso opustili svoje nakane, prisvojiti si Trst, in zato so prišli l. 1350 vnovič pred mesto ter je bajé tudi vzeli in postavili v njem za župana svojega človeka (nekega Marka Zenona). To je Tržačane hudo razdražilo, pripravljali so se skrivaj na odpor, a še le l. 1368 se jim je neki posrečilo pregnati beneško posadko z mesta. Povod temu je dal napad beneških mornarjev na neko tržaško ladjo, ki je bila bajé pripeljala v luko prepovedano blago. Razsrjeni Tržačani so ubili beneške mornarje in njih zapovednika, na glavnem trgu pa raztrgali in z nogami poteptali zastavo sv. Marka. Ali to je bila zopet nova razžalitev za Benečane, ki

so nadaljevali vojno še do 18. novembra 1369. V svoji stiski so se udali Tržačani avstrijskemu vojvodi Leopoldu III., ki je bil osobno prišel v Trst, da obrani mesto pred Benečani. Ti so se pogodili z avstrijskimi vojvodami, da se odrekó svojih pravic do Trsta za 75.000 cekinov.

Peti napad se je zgodil l. 1379, ko so bili Benečani obkolili neko tržaško ladjo, ki se je s soljo nakrcana mirno vračala od furlanske obale proti Trstu. Tržačani so pa hrabro odbili napad in ubili nekaj beneških mornarjev. Ker so se bali maščevanja, zato so se obrnili Tržačani za pomoč do patrijarha Markvarda, ki se je tedaj ravno srečno bojeval proti Benečanom s pomočjo Genovežev. Ti so prišli tudi pred Trst in pregnali z mesta beneško posadko, ki je tam bivala od l. 1369 naprej. Na to so se podvrgli Tržačani patrijarhu, kateremu so radovoljno izročili ključe svojega mesta in zastavo sv. Justa. Patrijarh pa je obljubil Tržačanom, spoštovati njih pravice in skrbeti za njih varnost po svojem posebnem namestniku. Toda patrijarhova oblast v Trstu je kmalu izginila, ker po smrti Markvarda Randeškega so nastali prepiri gledé patrijarške stolice.

Že l. 1381 so prijadrali Benečani z 38 galejami v tržaško luko in oblegali mesto skoz jednajst mescev. Lakot prisili Tržačane, da se udajo Benečanom. Genoveži, ki so bajé po Trstu silno razsajali, so posredovali med Benečani in patrijarhom, da so sklenili mir v Turinu (3. avgusta 1381). Benečani se odpovedo Trstu in okolici, samo letni danj v vinu in olju si še izgovoré. Vsa posedena posestva (Mohov in Mohovljan) naj se povrnejo Tržačanom, ki bodo smeli svobodno trgovati v Benetke in tam uživati svoje stare predpravice.

Vkljub temu miru se Tržačani niso čutili varne pred Benečani in so si iskali močnejšega zavetja pri avstrijskih vojvodah, ki so bili razširili svoje dežele že blizu do tržaških mej. Pošljejo torej svoje pooblaščence (Adelma Petača, Antona Dominikova in Nikolaja Pika) k vojvodi Leopoldu III. v Gradec in mu izročé za stalno in neprekljivo Trst z okolico v njegovo last. O tej prostovoljni izročitvi napišejo 30. septembra 1382 posebno listino, v kateri so navedeni razlogi, zakaj se mesto podaja, potem pravice in dolžnosti novega vladarja in nazadnje pravice in dolžnosti njegovih podložnikov. Novi „gospodar“ Trsta se zaveže, da bode

vedno branil in varoval svoje novo posestvo, da ga nikoli ne odda, nego ohrani med avstrijskimi deželami. Trst naj se vlada po mestnem pravilniku, katerega se ima tudi od vojvode postavljen poglavar (kapetan) držati. Ta bo imel za svetovalca dva pravnika, ki se bosta plačevala iz onih 4000 lir, katere se obveže mesto plačevati vojvodi vsako leto, večjih davkov pa ta ne sme zahtevati, razun če v to dovolijo meščani in okoličani. Za poglavarja imenuje vojvoda tistega, ki se mu bo najsposobnejši zdel, in ta bo vladal namesto poprejšnjega župana dotlej, dokler bode vojvoda ž njim zadovoljen. Vojvoda imenuje izterjevalce glôb, katerih polovica pripade njim, druga polovica pa mestni blagajni, da bode plačevala poglavarja in zdravnike, popravljala mestne zidove, vrata, mostove itd. Vladar pobira carino in mitnino od blaga, ki pride ali po morju, ali po suhem v Trst, razun ako je namenjeno za izključno porabo meščanov; ravno tako od vsega iz mesta poslanega blaga, razun od vina „ribole“; od te mora mesto poslati vsako leto vojvodi sto čebrov najboljše vrste. Končno izroče Tržačani vojvodi svoja dva grada Mohov in Mohovljan in njih poveljnika prisežeta zvestobo vojvodinemu poglavarju.

Prvi tak poglavar je bil Hugon Devinski (1382—1385, † 1391). Prišel je v Trst le toliko, da je sprejel prisego zvestobe in „županovo palico“ iz rok mestnega starejšinstva, potem pa se je povrnil v Devin. V mestu je pustil kot svojega namestnika podpoglavarja Popolina „de Vaytistan (Wildenstein?) Poleg tega sta izvrševala, seveda, svojo oblast tudi poglavarjeva pravna namestnika, jeden upravo, drugi sodstvo. Leopold III. je tudi „zboljšal“ stari tržaški grb s tem, da je ukazal vanj postaviti sulico sv. Sergija. Cesar Friderik III. pa je ukazal (22. februvarija 1464), naj nosijo Tržačani v spodnjem delu grba pozlačeno sulico, v zgornjem pa naj bo avstrijski orel na zlatem polju in nad grbom zlata krona.

Pa tudi predaja Avstriji ni prinesla Trstu zaželenega mira. Že ob času sklepanja pogodbe je imela ta mnogo protivnikov med nekaterimi meščani, ki so bili bolj Benečanom udani, in to nasprotstvo je vedno bolj rastlo, tako da sta si kmalu v Trstu ostro nasproti stali avstrijska in benečanska stranka. Že l. 1404 osnovala sta mesčana Donat Skorpijon in Nikolaj Urič zaroto,

da bi Trst Benečanom izdala, pa bila sta zasačena in na mestnih stolpih obešena. Avstrijska stranka je skrbela zato, da bi se vsa trgovina po suhem na Trst obrnila, in da bi tudi tovarnike od brkinske strani semkaj privabili, kupili so Tržačani l. 1426 Novigrad nad Podgradom. Nasproti pa so Benečani vse žile napenjali, da bi primorali Kranjce po sol hoditi v njih glavno skladišče v Kopru. Najbolj se je potegnil Friderik III. za Tržačane, ker je ukazal, naj gre vse blago iz notranjih dežel, ki je namenjeno za Istro in Italijo, skoz Trst in naj tam plačuje cesarsko mitnino. Mnogi trgovci pa s tem niso bili zadovoljni, ker so se potegovali za svobodno uvažanje blaga. Ko se je unela notranja vojna med Friderikom in njegovim bratom Albertom, potegnil je Trst s prvim, a Albert, ki je že Ljubljano oblegal, je zapretil, da mesto razruši, če pride nadnje. Tržačani se pa tega niso ustrašili, nego zbrali svoje vojake in okoličane ter se napotili čez Lokvo proti Završniku (Schwarzeneg), vodeč seboj jedin top, ki je bil v Trstu vlit. Albertovi privrženci so se morali pred Tržačani umakniti.

Leta 1444 pride Friderik v Trst, da osebno sprejme prisego udanosti od meščanov. Takrat je postal tržaški škof (od l. 1447 do l. 1450) učeni Enej Silvij (Piccolomini), ki je bil tajnik cesarjev in poprej župnik starotrški pri Slovenjem Gradcu, pozneje pa rimski papež z imenom Pij II. V bojih za celjsko dedščino pomagali so tudi Tržačani Frideriku III. in poslali svoje vojake proti upornim mestom na Kranjskem. Nasproti pa Friderik ni mogel varovati Trsta pred beneškimi napadi.

Leta 1461 se je bila namreč okrepčala beneška stranka v Trstu. Benečani so našuntali isterska mesta, da so šla z orožjem nad mesto (vsa beneška vojska je štela baje 20.000 mož). Tako se je unela takoimenovana „tržaška vojna“. Sovražniki so oblegali in streljali na mesto skoz štiri mesce (od julija do novembra 1463.) Tržačani so se hrabro bojevali, od gladu so morali celo usnje kuhati in zoperne živali uživati, ali bili so premagani in morali so odstopiti nekaj vinogradov beneškim mestom 17. novembra 1463. Zaman so prosili pomoči Friderika III., ki je bil v druge vojne zapleten, in zmagovitega ogerskega kralja Matija Korvina. Mohov in Novigrad sta se morala Benečanom udati. Tedaj se zatečejo Tržačani k bivšemu svojemu škofu, papežu Piju II. Ta je posredoval za mir, ki je bil sklenjen dné 17. no-

vembra 1463 v Benetkah. Tržačani so morali prepustiti svoji mogočni tekmovalki Mohov ter odreči se Strmcu in Novemu gradu. Opustiti so morali svoje soline in mirno gledati, kako se je kranjska trgovina obrnila na Koper. Zaradi tolike hrabrosti pa je pohvalil cesar Friderik III. Tržačane in jim podelil (22. februvarija 1464) cesarskega orla k njih grbu.

Pa tudi sedaj še ni bilo konca domačim prepirom v Trstu. Nazadnje (1467) je zmagala beneška stranka in hudo pritiskala avstrijske privržence. Najodličnejši plemiči in meščani so morali s Trsta bežati pred beneško stranko in iskati pomoči pri cesarju Frideriku. Ta je imenoval posebno poverjenstvo za pomirjenje Tržačanov pod vodstvom Nikolaja Logarja (t. j. Luogarja, Luegerja-Jamskega), ki je bil cesarjev namestnik na Krasu in v Devinu. Poslal je zadostno vojsko, ki je posedla l. 1467 Trst, in potem imenoval Logarja (9. februvarija 1468) tudi za svojega poglavarja v Trstu, kjer je pa zelo strogo vladal. Dné 28. maja 1468 so morali Tržačani priznati popolno in edno oblast Habsburžanov nad seboj. Ali ostro njegovo postopanje je še bolj razdražilo beneško stranko, ki se je očitno uprla ter pregnala poglavarja in škofa z mesta. Logar je bežal v Devin ter tam nabral 3000 vojakov, s katerimi premaga mesto in je da pleniti skoz tri dni. Nasprotnikov so bili nekateri ubiti, drugi so pa zbežali. Tako je Logar z železno roko ukrotil Tržačane, da si niso upali več upirati se.

Ko je pa cesar Friderik l. 1470 zopet v Trst prišel, uslišal je Tržačane in jim obljubil Logarja odstaviti, kar se je pa še le l. 1478 zgodilo. Cesar je odpustil Tržačanom, le 30 najhujših rovarjev je dal z mesta izgnati in še ti so bili pozneje pomiloščeni. Ob jednem pa je ukazal cesar nov grad sezidati na onem mestu, ki se je že poprej imenoval „tabor“, kateri pa je bil dovršen še le za vlade Maksimilijanove. Cesar je odredil, da ima biti v gradu stalna posadka, potrdil Tržačanom njih pravice in dovolil tržaškim trgovcem svobodno trgovino po vsej Avstriji, a na morju so morali priznavati beneško nadvlado. Da bi mesto povzdignil, ukazal je Friderik III., naj gredó vsa vina in olja, ki prihajajo iz beneških dežel ali po Jadranskem morju in so za avstrijske kronovine namenjene, skoz Trst in naj plačajo tam carino.

Vkljub vsej tej podpori se Trst ni mogel nič kaj povzdigniti zarad premnogih zunanjih nezgod. Leta 1467 razsajala je v Trstu huda kuga, ki je peti del prebivalcev pomorila. Leta 1475 so prihrumele cele trume kobilic, ki so po Istri, Krasu in Furlanskem vso zelenjad požrle. „Nek pobožen duhovnik jih je zarotil z ognjem in blagoslovljeno vodo, naj bi vse sfrčale in se v morju potopile.“ Še hujše od kuge in kobilic pa so divjali Turki po Krasu in tržaški okolici. Leta 1470 pridrvilo je okoli 7000 Bošnjakov iz Istre skoz Bazovico in dalje po glavni cesti proti Furlaniji. Med potom so požgali Prosek, Devin itd. Leta 1472 posedejo beneški vojaki žaveljsko dolino, uničijo tamošnje soline Tržačanov in odpeljejo uplenjeno sol v Benetke. Okoličani so se tako prestrašili teh neljubih gostov, da so začeli že meseca avgusta nezrelo grozdje trgati in so imeli torej omenjenega leta popolnoma kislo vino. Leta 1476 prilomastijo Turki zopet v okolico in odpeljejo seboj 50 Tržačanov v sužnost, kateri pa so se čez nekaj časa zopet zdravi domov vrnili. Leta 1477 je pridrlo baje celo 30.000 Turkov čez Kras na Furlansko, kjer so popolnoma pobili beneško vojsko ob Soči. Sovražnik je zanesel zopet kugo v Trst, kjer je l. 1479 baje 700 ljudi pobrala.

L. 1478 postavi cesar namesto Nikolaja Logarja njegovega zeta, kranjskega plemiča Nikolaja Ravbarja (očeta imenitnega ljubljanskega škofa Krištofa), za poglavarja v Trstu. Njemu je sledil nečak njegov Gašpar Ravbar in potem goriški plemič Simon Vogerski (Ungrispach). O tem času so bili Tržačani zelo razdraženi na kraške pastirje, ki so gonili v zimski dobi svojo drobnico s planote doli proti morju in morda tako tudi kaj poškodovali mestne vinograde po okolici. Zato je cesar Friderik ostro prepovedal vsem tujcem (t. j. neokoličanom) črede pasti po tržaški okolici. Prepovedal je pa tudi okoličanom nove vinograde zasajati. Na drugi strani pa je dovolil okoličanom prosto pašo in sečnjo drv na cesarskih posestvih ne le v okolici, nego tudi v Devinščini. Ukaz proti tujim pastirjem je ponovil tudi cesar Maksimilijan l. 1517, ki je zapovedal županom, naj ostro zapre-čijo prezimovanje čred blizu Trsta.

V prvi beneški vojni so bili Benečani tudi Trst posedli. Vojskovodja Alviano pride l. 1508 skoz Devin pred mesto in po morju prijadra Contarini s svojimi vojnimi ladjami ter začne

strahovito streljati na mesto. To streljanje je trajalo tri dni zaporedoma in ko je bilo že mestno zidovje, pa tudi mnogo hiš razrušenih, morali so se Tržačani udati in plačati 15.000 cekinov. Benečani so postavili za načelnika mestu Franca Capello, ki je zelo okrutno ravnal s Tržačani. Mnogo meščanov je dal obglaviti, druge sramotno pretepsti in še druge neusmiljeno z mesta pregnati. Ko pa je cesar Maksimilijan sklenil „ligo kambreško" in je njegov vojskovodja Krsto Frankopan s pomočjo ljubljanskega škofa Krištofa Ravbarja pregnal Benečane s Kranjskega in Krasa, ponudili so Benečani v svoji zadregi cesarju vso deželo od Reke do Kormina in obljubili vrhu tega še danj 50.000 zlatov na leto. Ob jednem poročijo Capellu, naj izroči Trst cesarskemu odposlancu. Oni pa je ohladil svojo jezo z novimi okrutnostimi nad tržaškimi meščani ter je odjadral še pred komisarjevim prihodom, odnesši seboj v Benetke več starinskih spomenikov. Avstrijski vojaki posedejo l. 1510 zopet Trst, Novi grad in druge kraje po Istri.

Toda kmalu so začeli Benečani v zvezi z Istrani zopet Trst napadati in so napravili mnogo škode zlasti po tržaških vinogradih. Tržačani so pa klin s klinom izbijali in poslali dve hitri ladji („brigantini") na beneško obalo. Benečani oborožijo sedaj svoje vojno brodovje in vjamejo omenjeni brigantini. Potem poskušajo napasti Trst ravno takrat, ko je bilo ljudstvo zaradi strahovitega potresa (26. marca 1511) silno zbegano in vse mestno ozidje razpokano. Toda ribiči so jih o pravem času opazili in pregnali, da so zbežali v bližnje Mile. Cesarska vojska je posedla Muhov grad, tabor v Dragi nad Betačem, Strmec itd. Ob jednem so poslali Tržačani, katere so Benečani hudo stiskali, svoje poslance na deželni zbor v Ljubljano, češ, da oni nimajo nobene bolj vroče želje, kakor pod avstrijskim žezlom ostati. Kako žalostni časi so bili tedaj za Trst, vidi se že iz tega, da so premožnejše rodovine zapuščale mesto in da jim je moral celo sam cesar pod smrtno kaznijo zapovedati, naj se zopet vrnejo in vstrajajo v svojih bivališčih. Škof Peter Bonomo (1502—1546) je posredoval za premirje med Trstom ter Benečani in Istrani, ki je bilo sklenjeno l. 1514 na podlagi svobodnega trgovanja, ponovljeno l. 1516 in podaljšano do l. 1521 s tem, da je vsaka država obdržala to, kar si je bila v vojni pridobila.

Bonomo pa je dal sezidati novo škofovsko rezidenco, t. j. ono poslopje, ki je sedaj za blaznico odmenjeno.

Maksimilijanova vnuka Karol V. in Ferdinand I. sta si svojo dedščino končno tako razdelila (l. 1522), da so poslednjemu pripadle vse avstrijske dežele, torej tudi Trst, ki je bil pri prvi delitvi namenjen, da bi ostal pri španski monarhiji. Skupna vlada za vse „notranjeavstrijske dežele“ je bila v Gradcu, kjer je po Ferdinandu vladal njega najmlajši sin, nadvojvoda Karol. Cesar Karol in nadvojvoda Ferdinand, (poznejši ogerski in češki kralj, cesar nemški), potrdila sta oba Tržačanom njih pravilnik, dovolila jim svobodno plovenje po Jadranskem morju, zlasti pa svobodno trgovino z Napoljem in Sicilijo. Ferdinand dovoli tudi spomladi l. 1522, da smejo Tržačani svobodno sekati hrastov les za ladje v bližnjih gospoščinskih gozdih završniških, postojinskih, rihenberških in devinskih. Ob jednem pa so bili Tržačani prisiljeni, da so morali okoličanom dovoliti trte saditi na njih posestvih, n. pr. Juriju Briščeku iz Kontovelja in takisto tudi drugim.

Ker je v tržaški okolici premalo rodovitne zemlje, zato so bili Tržačani vedno navezani na trgovino, zlasti pa na ono po suhem, ki se je vršila ali redno o cerkvenih shodih („opasilih“), ali pa po tovornikih od slučaja do slučaja. V nekem poročilu do cesarja Ferdinanda poudarjajo Tržačani, „da se ne morejo drugače preživiti, nego po redni trgovini z žitom iz Štajerske, Kranjske in s Krasa“. Nasproti pa so dobivali Kranjci in Štajerci iz Trsta vino, olje in zlasti morsko sol, katero so trumoma tovorili na malih kljusah, tako da je vedno „burovš“ (živinski zvonec) pel. Pa tudi beneški agenti so potovali od kraja do kraja po Koroškem, Kranjskem in Štajerskem ter kupovali žito, da bi ga prebivalci ne pošiljali v Trst. Vkljub temu je Trst uspešno tekmoval (že od konca XV. stoletja naprej) z Benetkami gledé notranje trgovine. V ta namen pa so skušali Tržačani doseči od avstrijskih vladarjev tako ugodne naredbe, da bi speljali vso notranjeavstrijsko trgovino na Trst. Od Ferdinanda I. so dosegli ponovitev že obstoječega ukaza, naj prodajajo kranjski in kraški trgovci svoje blago jedino le v Trst. Tržačani so že l. 1536 pri vladi na to težili, naj se izdela predelska cesta in naj se podaljša do Trsta. Toda trgovci so se protivili cesarskim nared-

bam, katerih izvršitve ni nihče strogo zahteval, in so zagovarjali svobodno trgovino, pri čemur so jih seveda Benečani podpirali s svetom in dejanjem. Z njih pomočjo ustanovili so Kraševci trga v Štivanu pri Devinu in v Završniku, ali Tržačani so se oborožili in razdejali tržišči (1541). Za to pa so se Benečani znesli nad njimi na morju ter zopet pomagali Kraševcem in kranjskim plemičem ustanoviti dva nova trga v Lokvi in Senožečah, katera je potrdil cesar Ferdinand l. 1562. Tržačani so se zastonj upirali temu. Ljudstvo je bilo nad sebičnimi tržaškimi trgovci tako razkačeno, da je posamezne napadalo in poškodovalo, n. pr. l. 1563 v Lokvi, ko so siloma hoteli dobiti žita iz tamošnje žitnice. Vsled tega vzdignili so se vsi Tržačani in šli v Lokev, razdrli tržišče ter ranili in celo umorili mnogo prebivalcev. Zato je pa vlada Tržačane ostro kaznovala: morali so škodo povrniti in glavne kolovodje so zaprli na deset mesecev na ljubljanski grad.

Tako so ostala vsa prizadevanja Tržačanov brezuspešna, ker trga v Devinu in Lokvi sta bila s pomočjo Benečanov zopet ponovljena in oni v Senožečah je trajal na dalje pod varstvom avstrijske vlade, ki takrat še ni mislila na to, da bi napravila svobodno luko v Trstu. Odprli so celo novo tekmovalno cesto iz Divače čez Rodik v Klanec in Črnikal, za katero so dobili Dolenjci privilegij, da so smeli po njej sol tovoriti iz beneške Istre. Tržačani tudi niso mogli zapreči, da bi se ne prodajalo žito iz gradiščanskega okrožja na Beneško, čeravno so se temu z vso močjo upirali. Tudi nadvojvoda Karol ni hotel dovoliti Tržačanom izključljivih privilegijev, nego gledal je na to, da se tržišča pomnožé, skušal je povzdigniti Gorico in Reko, dovolil je Senožečanom nov tržni dan in ustanovil v Postojini nov trg vsak ponedeljek.

Vsled takošnih razmer je nastalo živahno prekupavanje in tudi tihotapljenje z žitom, s čimur so se zlasti „Čiči“ pečali, katere imenujejo tržaški letopisi „najslabše ljudi“. Taki prekupčevalci so bivali po vseh večjih krajih: v Gorici, v Gradišču, Devinu, Rihenbergu itd., kjer so pšenico jako po ceni kupovali (star po 18 soldov) in jo prodajali potem na Beneško mnogo dražje (po 12 lir star). Ravno tako so kupovali žito v Postojini, Završniku, Premu, Brezovici in Sacerbu ter jo prodajali v Mile, Koper, Izolo in Piran, ali pa čez Vodice v Beneško trdnjavo

Raspor in srednjo Istro. Tržačani so pošiljali o vsem tem premnogo poročil na vlado in dokazovali, kako škodljiva je taka skrivna trgovina za erar, ali dosegli niso ničesar.

Protestantizem se v Trstu ni mogel ukoreniniti. Že l. 1523 so bili v mestu javno prepovedali Lutrove spise. Tudi koperski škof Vergerij in slovenski pisatelj Primož Trubar sta si zastonj prizadevala v Trstu razširjati „nemško vero“. O istem času je živel v Trstu izvrsten učenjak, doktor obojega prava, Andrej Repič (Rapicius), katerega imenuje italijanski zgodovinar Ughelli (Italia sacra) „cvet omikancev one dobe“. Bil je najpoprej cesarjev tajnik, potem (l. 1563) svetovalec in pozneje škof tržaški (l. 1567 — 1573). V najlepši dobi življenja so ga otrovali, ko je hotel prepir poravnati med nasprotujočima strankama v Trstu. Ljudstvo si še vedno pripoveduje, da so Benečani prašali Tržačane, kaj jim je storiti, da se jim sol ne usmradi? Poslednji so odgovorili „Pomolzite vse beneške muhe ter poškropite sol ž njih mlekom, pa se vam ne usmradi“. To pomeni, da kakor se sol ne more nikoli usmraditi, tako ne preneha sovraštvo Benečanov proti Tržačanom (Sila). Prvi so trdili, da je Jadransko morje njih last, torej tudi sol, ki se iz njega dobiva, in zato so razdjali s pomočjo Milancev tržaške soline pri Škednju in v Žavljah (l. 1578). Nadvojvoda Karol je kupil (l. 1580) od tržaškega škofa Koreta žrebčarijo v Lipici, ki je še dandanašnji zelo na glasu.

Druga beneška vojna (1616 — 1618) je zadela tudi Trst. Avstrijska in beneška vojska sta se sprijeli med drugim tudi v osapski dolini ne daleč od Žavelj. Tržaškim četam je zapovedoval stotnik Frankol, utaborjen na „Dolgem brdu“, Benečanom pa, ki so stali pri solinah v Stramarju, Fabij Gallo. Ta pošlje oddelek svoje vojske tudi na Trst, a ker je bil ta dobro utrjen in so ga cesarski vojaki hrabro branili, moral se je vrniti brez uspeha; zato pa se je znesel nad solinami v Žavljah. Tedaj pa pridere nenadoma nad Benečane trsatski grof Vuk Frankopan s svojimi „uskoki“ in drugimi cesarskimi vojaki ter potolče Benečane tako popolnoma, da se jih je moglo le malo rešiti z obupnim begom; tudi poveljnik Gallo je bil ubit. Za to izgubo so se hoteli Benečani znesti nad trdnjavo Gradišče ob Soči, katero so z vso silo oblegali, a je vendar niso mogli premagati.

Cesar Ferdinand II. si je tudi prizadeval povzdigniti tržaško trgovino in iz tega uzroka je dal očistiti in utrditi tržaško luko (l. 1620). On je ponovil trgovinsko zvezo z Napolitanskim, kjer so imeli Tržačani svoje konzule. Cesarjev tajni svétnik je bil

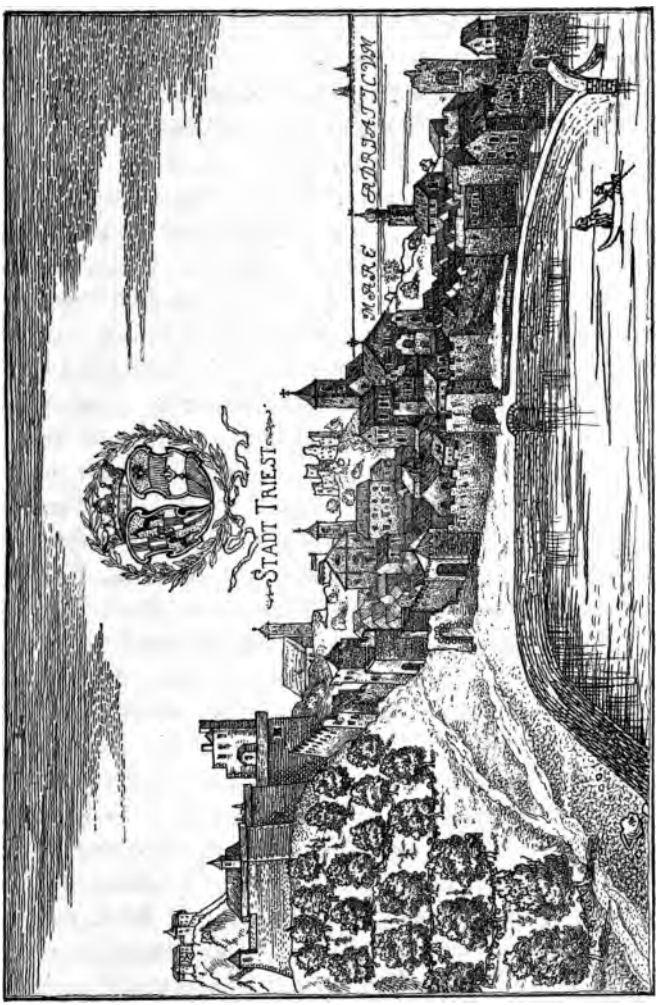

Strmec (Sacerb.)

Trst v XVII. stoletju po Valvazorjevem bakrorezu.

Posojeno od c. kr. dvorne in državne tiskarne iz dela „Oesterreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild“, zvezek „Das Küstenland“, str. 59.

Matija Skrlič (Scarlichius), katerega je Ferdinand II. imenoval za glavarja štajerske vojvodine in potem za škofa tržaškega (1621 — 1630). O njegovem času je bila strela treščila v zvonik

sv. Justa (l. 1624), a ogenj so kmalu pogasili z vodo in vinom. On je povzdignil Opčine v župnijo, h kateri je spadal tedaj še Križ, Kontovelj in Grljan; (tu je naselil škof l. 1626 minorite). Leta 1627 je blagoslovil temeljni kamen jezuitske cerkve (jezuiti so bili prišli v Trst že l. 1619 in odprli 1620 „latinske šole“ in istega leta so ustanovili v Trstu tudi prvo tiskarno). Takrat se je bilo osnovalo s cesarjevo pomočjo učenjaško društvo „Ricoverati“, o katerega delovanju pa ni nič znanega. Skrliču na čast, kakor tudi Eneji Silviju in Repiču, postavili so 1862 doprsne bronaste kipe na pročelju sv. Justa.

Za Ferdinanda III. so ustanovili v Trstu zastavljalnico (Monte di Pietà) in cesar je dovolil meščanom dva tržna dni v tednu (sredo in soboto) ter dva sejma v letu (l. 1641). Sejme so odpirali s slovesnim streljanjem iz topičev in raznimi veselicami, kar je Marija Terezija odpravila. Leta 1644 je bila v okolici velika suša in kar je bilo še zelenja, so požrešne kobilice vse požrle. Naslednjega leta je nastal strahovit vihar („šijon“), ki je zagnal morsko vodo čez obalo daleč po mestu. Leta 1650 je bila grozna lakota in draginja, tako da je veljal star pšenice 60 lir. Leta 1655 je pogorela do tal cerkev M. D. primorske, a v treh letih so jo zopet dozidali. Leta 1660 se pripelje cesar Leopold I. iz Devina v Trst, kjer ga meščani slovesno sprejmejo, izročivši mu na srebrnem krožniku ključe mestnih vrat. Cesar potrdi njih pravice in obljubi zlasti skrbeti za povzdigo trgovine po suhem in po morju. Zato so mu Tržačani postavili spomenik, ki stoji še vedno na borznem trgu. Ker so se bili meščani zadolžili zaradi svečanosti o sijajnem sprejemu, so prosili cesarja, naj jim odpusti za 20 let prispevek 2000 gld. za vzdržavanje mestnega grada, sklicevaje se na svoje male dohodke; (nad polovico dohodkov je dajal užitninski davek na vino in sicer 26.000 lir v v mestu in 1035 lir v okolici). Leta 1668 so se bili uprli Prosečani, Kontoveljci in Križani in niso hoteli iti delat rabote v žaveljske soline, češ da oni niso tlačani. Magistrat je obsodil vsakega na 56 lir glôbe, njih župane je pa pregnal z okolice.

Španska nasledstvena vojna je zadela tudi Trst, ker so bili Francozi vkljub zmagam Evgena Savojskega poslali svoje vojno brodovje v tržaško luko (l. 1702). V noči 19. avgusta začnejo bombardovati mesto in zaženejo vanj 150 bomb. Šest hiš je po-

gorelo in šest drugih je bilo poškodovanih, sicer se pa meščanom ni nič hudega pripetilo. Tržačani so poslali tudi na Leopoldovega naslednika Jožefa I. več poročil, v katerih opisujejo tedanje žalostno stanje svojega mesta. Iz teh poročil se spozna, da je štel tedaj Trst okoli 5000 duš (natančnejše: 5700 in z okolico vred 10.183). Cesar je potrdil Tržačanom 3. julija 1706 in 23. decembra 1710 (?) vse privilegije in svoboščine, katere so bili njegovi predniki mestu podelili.

Novo življenje je prinesla v Trst vlada cesarja Karola VI. On je spoznal veliko važnost trgovine in zato začel skrbeti za njeno razširjenje ne le po notranjih deželah, zlasti po Donavi proti vzhodu; nego še posebno za pomorsko trgovino na Jadranskem morju. Vže l. 1714 potrdi olajšave in predpravice, katere so uživali tržaški trgovci na Napolitanskem in v Siciliji. Potem pa začne resno misliti na ustanovitev svobodne luke ob avstrijskem primorju. Staroslavni Oglej je bil preoddaljen od obale, Devin težko pristopen, zato se je odločil za Trst. Po dogovoru s tržaškimi odposlanci izda 18. marca 1719 odlok gledé svobodne luke, katerega glavne določbe so: Trst (pa le prostor, kjer je sedaj novo mesto in okoli starega lazareta) in Reka naj bosta svobodni luki (porti franchi), da bodo lahko tuji trgovci blago kupovali neposredno in iz prve roke. Trgovci, posestniki ladij in obrtniki, stanujoči v avstrijskih kronovinah, smejo se seliti kamorkoli in trgovati kjerkoli po državi. Glavne ceste naj se popravijo ter primerno razširijo za trgovinski promet. Trgovcem se dovolijo posestne pravice v Trstu in na Reki ter vsak čas prosti vhod njih ladjam v omenjene luke, ki bodo uživale popolno varstvo pod avstrijsko zastavo, in kdor bi jih napadel, smatrati se ima roparjem. Ako ne prodajo trgovci svojega blaga, smejo isto skoz tri četrti leta hraniti v cesarskih skladiščih proti primerni stojni, ali ako ni v njih prostora, v zasebnih mestnih skladiščih, ki se imajo zapirati z dvema ključema, (jednega hrani lastnik blaga, druzega konzul dotične vlade). V obeh lukah naj se napravita zavarovalni banki, da dobe trgovci v potrebi posojilo na svoje blago. Pravne trgovske stvari se imajo poravnati pred nalašč zato postavljenimi trgovskimi sodnijami. Ob času vojne smejo trgovci nasprotne stranke ali svoje blago seboj odpeljati, ali pa je v teku jednega leta prodati; nikakor pa se jim ne sme vzeti

ali dejanski obtežiti niti blaga niti ladij. Če se ladja razbije, si ne sme nihče prilastiti njene vsebine, nego ta se mora vrniti ponesrečencem, ali pa njih dedičem. Trgovci morajo biti prosti stanarinskih, vojaških in osebnih davkov. Novo došle ladje naj se ne nadlegujejo s preiskavanjem, vendar se morajo njih lastniki skazati s potnim listom in ne smejo voditi seboj prepovedanega blaga, katero se jim ustavi. Trgovci si smejo v omenjenih mestih zemljišča knpovati in hiše zidati, za katere naj se jim primeren prostor odkazuje.

Karol VI. je ustanovil na Dunaju vkljub nasprotovanju Benečanov „orijentalno kompanijo“ za pospeševanje trgovine proti vzhodu. Ta je imela velike privilegije za pomorsko trgovino sploh in plačevala svoje zastopnike v Trstu, ki so kupili ves oni veliki prostor, kjer stoji sedaj namestniško poslopje, občinsko gledališče in Tergestej. Nekdanje tamošnje soline so zasuli in na njih mestu napravili novo ladjetesalnico („škver“), v kateri so že l. 1719 izgotovili prvo jadernico. Vendar je ta družba že leta 1722 falirala. Cesar je nakupil njene prostore in dal tam napraviti državno orožarnico. Dal je tudi popraviti in deloma prenarediti (l. 1718) staro trgovinsko cesto med Dunajem in Trstom, ki je dobila z malimi izjemami sedanjo svojo smer. Da bi se o uspehih svojega truda osebno prepričal, pripeljal se je cesar leta 1728 v Trst, kjer so se mu meščani dné 11. septembra udanostno poklonili in mu zvestobo prisegli. V spomin na to postavili so njegov kip (na visokem stebru iz kraškega kamna, lomljenega pri Lokvi), ki stoji na glavnem trgu pred mestno palačo. Ko je izdal Karol VI. pragmatično sankcijo, predložil jo je tudi „najzvestejšemu mestu“ Trstu v potrjenje in meščanje so jo brez ugovora sprejeli ter potrdili s svojimi podpisi (med njimi 40 najodličnejših patricijev).

Ker je želel Karol VI. imeti tudi vojno brodovje, naročil si je na Napolitanskem tri večje ladje z vkupno 170 topovi, katere je v kratkem pomnožil z onimi, ki so bile v tržaški ladjetesalnici izdelane. Ko pa je bila pragmatična sankcija tudi od drugih držav zagotovljena, ponujal je cesar vso svojo mornarico, ki je štela tačas okoli 8000 mož, Benečanom na prodaj, a ti je niso sprejeli. Mornarji so bili večinoma Istrani in Dalmatinci ter domači kaznjenci, ki so bili na galejo obsojeni. Leta

1737 se je potopila velika vojna ladja „San Carlo“ in na tistem mestu so pozneje nasuli pomol jednacega imena (dozidan l. 1834). Pravi temelj avstrijski mornarici pa je bil postavljen še le l. 1797, ko je Avstrija dobila beneške vojne ladje v svojo last.

Marija Terezija je nadaljevala in popolnjevala, kar je bil njen oče začel. Ona je podelila vsem trgovcem brez razlike pravico svobodnega trgovanja in razširila privilegije svobodne luke čez vse mesto in celo okolico. Tuji trgovci so se smeli v Trstu naseliti, kolikor jim je bilo drago; tudi Grki in Židje so smeli svobodno vršiti svojo božjo službo. Tako se je ljudstvo hitro pomnožilo in mesto zelo razširilo. One drage, kjer se je morje daleč zajedalo v suho zemljo, so napolnili s kraškim kamenjem in tam sezidali novo redno mesto, katero so imenovali po Mariji Tereziji. Temu nasproti se je staro mesto trdno držalo svojih starih šeg in navad (celo tradicijonalnih praznikov in veselic), svojega pravilnika in svojih predpravic. Tudi različno gosposko sta imeli staro in novo mesto. Prebivalci poslednjega so bili večinoma tujci, ki so se od vseh strani sveta v Trst preselili, zlasti trgovci, pa tudi obrtniki, delavci in težaki. Ker so nastajali večkrat prepiri med starim in novim mestom, zato je Marija Terezija odpravila vsakoršno razliko med njima s tem, da je novo mesto popolnoma pridružila staremu in podelila gosposkam jednako oblast nad obema deloma mesta. Zato pa je plačala tržaška občina cesarici 20.000 gld. odškodnine. Tačas so podrli tudi staro mestno ozidje in tako je prenehal vsak razloček ne le med starim in novim mestom, nego tudi med mestom in predmestji. Le nekatera imena spominjajo še na stara mestna vrata, n. pr. „porta“ in ulica „Riborgo“, ali kakor Slovenci izgovarjajo „Razborje“.

Marija Terezija je dala zvezati trdnjavico Čuk na obmorskem ostrovu po posebnem nasipu z obalo, kar je mnogo denarja stalo. Svetilnik na nekdanjem ostrovu so pa dozidali še le l. 1834. Po cesaričini inicijativi in ž njeno podporo napeljali so v Trst dobre pitne vode izpod Temenjaka pri Verdeli. Ob času velike cesarice so dozidali namestniško poslopje, staro borzo (društvo 40 bogatih trgovcev se je osnovalo l. 1775), veliko carinarno (dogano, sedaj poštno poslopje), in kanal pred cerkvijo sv. Antona. Trgovce sta klicala k posvetovanju bronasta kipa „Mihec in Jakec“, ki sta ure bila na občinski hiši. Marija Terezija je dala

sezidati tudi novo veliko bolnišnico in poleg nje sirotišnico. L. 1749 je določila, naj se smatrajo Oglej, Trst, Reka, Bakar, Kraljevica, Senj in Bag z dotičnimi okolicami kot posebna pokrajina z imenom „avstrijsko Primorje“, ki bodi podrejeno trgovinskemu ministerstvu na Dunaju. V Trstu pa je z nova osnovala „višje trgovinsko nadzorništvo“ pod predsedništvom c. kr. poglavarja. Vse to pa je trajalo le do l. 1776, ko so Trst z okolico zopet razglasili za posebno pokrajino in ji dali za upravitelja c. kr. namestnika („gouvernerja“). L. 1778 odprli so „staro cesto“ z Opčin nad Rojanom v Trst, a ker je bila prestrma in se je na njej preveč nesreč dogodilo, naredili so l. 1830 „novo cesto“ z velikanskim ovinkom nad Verdelo. Marija Terezija je posebno skrbela za povzdigo poljedelstva in kmetijstva. Zato je zaukazala gozd Furned („boschetto“) ograditi, da bi se ne mogla po njem pasti živina (zlasti koze). Da bi svilarstvo bolj povzdignila, zaukazala je saditi murbina drevesa po griču Bombelj. In vkljub vsemu temu prizadevanju za Trst niso postavili Tržačani v svoje mesto nikakega spomenika Mariji Tereziji.

Marija Terezija je ustanovila tudi stalno vojsko iz mestnih in okoličanskih mladeničev, katerim so bili tržaški patriciji višji častniki. Domači polk št. 22 (Wimpfen, Weber, sedaj grof Lascy), ki ima svoje naborno okrožje v Spljetu, je nastal pa že l. 1708. Splošno so znane zasluge Marije Terezije za ljudsko šolstvo. Tudi v Trstu je ustanovila „nemške šole“ in ukazala, da nihče ne sme v gimnazijo, ki ne razume zadosti nemščine. Gosposke so pa dopisovale tudi okoličanom jedino le v italijanščini. V openskem arhivu se nahaja iz dobe Marije Terezije pismo nekega župnika, v katerem poudarja svojo pravico, da sme terjati od kmetov dva voza najboljših drv za tolmačenje italijanskih dopisov v slovenski jezik. Do cesarja Jožefa II. (do l. 1784) bili so okoličani navezani na zemljo, katero so obdelovali za svoje gospodarje. V Brezovici je n. pr. 15 kmetov plačevalo desetino Jeremiji Leonu, 2 Jakobu Leonu, 3 Juriju Robu, 1 župniku, vsi pa „kvartež“ (štirideseti del) svojemu župniku in 10 podružnikov je moralo rabotati. Pastirji so delali svoje dežne plašče iz lipovega in hrastovega ličja, a to se jim je prepovedalo l. 1772, da se toliko drevja ne pokvari.

Za Jožefa II. se je avstrijska trgovina še bolj razvila, tako da je začela tekmovati tudi z ono drugih primorskih držav. Na tisoče bogato obloženih ladij vseh narodov je prijadralo vsako leto v Trst, ki je hitro naraščal, tako da je štel pri nastopu Jožefa II. že 17.000 prebivalcev, a o njegovi smrti celo 24.000. Cesar se je udeležil rusko-turške vojne in takrat se je začelo živahnejše občevanje tudi z južno Rusijo in kmalu potem so se naselili neki ruski trgovci v Trstu. Prva ladja s Trsta v severno Ameriko je odplula l. 1783 in tako poskušala skleniti trgovinsko zvezo tudi z novoustanovljenimi Zjedinjenimi državami. Trgovinske pogodbe je sklenil cesar z Marokom (1783), s Turčijo (1784) in z Rusijo (1785) ter ostro prepovedal tujim ladjam uvažati prekmorsko blago v Trst.

Še pomenljivejše pa so bile verske reforme Jožefa II. Znano je, da je bil zatrl začasno tudi tržaško škofijo in jo hotel prestaviti v Gradišče. V Gradcu pa je osnoval (l. 1783) osrednje semenišče za vse notranjeavstrijske dežele. Zatrl je poleg samostanov tudi vse bratovščine ter naredil iz njih premoženja „verski zalog“. Tržaški mornarji in posestniki ladij so imeli svojo bratovščino sv. Nikolaja (cerkev je stala na trgu „Gadola“), ki je štela l. 1783, ko je morala prenehati, 25.000 gld. premoženja, torej toliko, kolikor so znašali tedaj vsi mestni dohodki. Iz tega denarja je ustanovila vlada „mornarski zalog“, iz katerega podpirajo vse avstrijske mornarje sploh. Druga imenitna bratovščina v Trstu je bila pri M. D. primorski, katera je imela svoje člane večinoma med slovenskim kmetskim ljudstvom. V tržaški okolici pa je bila najglasovitejša ona sv. Jožefa v Ricmanjih, ki se je bila začela l. 1749 in katera je odprla tudi slovečo božjo pot v to vas.

V Trstu je zatrl cesar Jožef kapucinski samostan, čeravno so meščani iskreno prosili, naj bi ostal, in so hoteli celo drugo zemljišče kupiti ter na njem nov samostan sezidati. Dalje je zatrl frančiškanski samostan v Grljanu, kjer je bila že od nekdaj imenitna božja pot „M. B. žalne“. Zidišče zatrtega samostana se nahaja sedaj v gornjem oddelku miramarskega parka. Gvardijan se je preselil v Katinaro, kamor je dal prenesti glavni altar, da je potem tam služboval kot prvi ondašnji kurat. V Trstu je pustil Jožef II. jedino le samostan benediktink, ki je bil bajé že

l. 1275 ustanovljen in stoji še dandanašnji. Cesar je dal še mnogo manjših cerkev blizu mesta zapreti in prodati, n. pr. ono sv. Andreja na sedaj tako priljubljenem šetališču, katero so v krčmo spremenili. Vsled Jožefovega tolerančnega edikta pomnožili so se drugoverniki v Trstu. Protestanti avgsburškega veroizpovedanja so kupili l. 1786 cerkvico Marije roženkranske, katero so pa katoličani l. 1871 zopet nazaj kupili, (protestantje so si sezidali l. 1873 novo gotsko cerkev v severozahodnem delu mesta). Tudi kalvinci so bili kupili l. 1786 cerkev sv. Silvestra (pod jezuitsko cerkvijo), v kateri opravljajo še sedaj svojo službo božjo. Nasprotno pa je ustanovil Jožef II. v Trstu novo župnijo pri sv. Antonu Novem (cerkev je bila prvič sezidana l. 1767, potem pa veličastnejše prezidana 1827 — 1834), tako da so bile od tedaj naprej v Trstu tri župnije (Sv. Justa, jezuitska in sv. Antona). O njegovem času je pridružil (l. 1788) papež Pij VI. tudi vso pičansko škofijo „za večne čase“ tržaški, ker je imela tako majhne dohodke, da tamošnji škof ni mogel živeti po svojem dostojanstvu.

Pod Jožefom II. se je bilo razširilo tržaško mesto posebno na jugovzhodni strani od sv. Antona Starega, v okraju sv. Mučenikov, in ta del so začeli imenovati „Jožefovo predmestje“, (od tod tudi ime tamošnjega pomola „molo Giuseppino“). Vsled velikega napredka v trgovini in narodnem gospodarstvu pomnožili so se znatno tudi dohodki tržaškega mesta, ki so znašali l. 1783 vkupno 387.009 lir, 6 sld. (= 67.726 gld. 57 kr.) Med temi dohodki je največ nesel vinski dac, namreč 280.250 lir, potem pa klavščina od goved (31.130 lir), pristojbine za merjenje vina in olja (20.000 lir), dac od drv in lesa (18100 lir), dac od domače soli (12.743 lir), vinski dac od okolice (4.347 lir). Vsi drugi dohodki so bili prav neznatni.

Cesar Leopold II. je obiskal dvakrat Trst, l. 1790 in 1791. Koj pri nastopu njegove vlade so bili sklenili Tržačani poslati k njemu svoje odbornike, da bi dobili od njega potrjenje starih pravic in svoboščin. Toda Jožef II. je bil že odpravil vse srednjeveške privilegije in zato se je tudi njegov naslednik vedel zelo previdno gledé tega vprašanja. Dovolil je Tržačanom le, da si smejo svojega župana voliti izmed starih patricijev, a pridržal si je pravico izvoljenca potrditi ali ne. Vlada njegovega nasled-

nika Franca II. (kot avstrijskega cesarja Franca I.) je bila zarad francoske revolucije zelo viharna.

Ko je Napoleon l. 1797 prodrl s svojo vojsko na Goriško in so se Avstrijci povsod pred njim umikali, prešinil je Kraševce silen strah, tako da so ljudje kar bežali pred Francozi, poskrili svoje imetje po votlinah, živino pa („blago“) v gozde zapodili. V Trst so prišli Francozi dné 23. marca 1797 ter naložili mestu tri milijone frankov vojne kontribucije. Francoski poveljnik je ukazal prinesti v mestno hišo vse orožje in moškim, da morajo vsi na klobuku kokardo nositi, drugače pa naj le brez strahu opravljajo svoje posle, ker se jim ne bo nič žalega zgodilo. Dné 29. aprila prišel je Napoleon sam v Trst, kjer se je pa le 24 ur mudil. Pohvalil je meščane zaradi njih lepega vedenja in ko so mu poklonili krasnega belca v dar, odpustil jim je vso vojno kontribucijo. Ricmanjci so bili napadli v njih vasi bivajoče Francoze, ker so se nespodobno vedli v cerkvi sv. Jožefa. Na to pa so prihiteli francoski vojaki iz drugih vasi, prepodili Ricmanjce na Kras in oropali njih domovja. Toda že se je približavala po reški cesti avstrijska vojska (graničarji), kateri v pomoč je pripeljal tudi tržaški kapitan Bonomo svojo četo. Tako se je dogodila mala praska pri mitnici na Ključu. Vsled sklenjenega mira v Kampoformiju so zapustili Francozi Trst že 24. maja 1797.

V začetku tega stoletja se je Trst precej olepšal in razširil. Nastale so nove ulice (n. pr. za sv. Justom) in novo predmestje okoli Chiozzine palače, ki se je imenovalo „Francovo predmestje“ (borgo Franceschino). L. 1802 so postavili „novo borzo“, (ki se pa sedaj po dovršitvi Tergesteja že imenuje „stara borza“), na mestu, kjer je bil poprej morski zaliv, v kateri so morali debele hrastove kole zabijati. Društvo bogatih trgovcev, katere je vodil egiptovski grof Cassis, dalo je sezidati „veliko gledališče“ (po vzgledu „Fenice“ v Benetkah), ki se sedaj imenuje občinsko gledališče.

Leta 1805 pridejo Francozi drugič v Trst. Meščani jim pošljejo naproti stotnika okoliškega batalijona Saverija de Giulianija, proseč generala Solinjaka, naj milostno ravna s Tržačani. Toda on se je vedel, prišedši 19. novembra v mesto, jako strogo in osorno ter ukazal, naj se takoj pripravi 20.000 porcij kruha,

vina, mesa, riža in žganja za francoske vojake; da se plača tekom 24 ur 6 milijonov frankov v zlatu in srebru, a med tem izroči 30 talcev izmed najodličnejših tržaških meščanov. Ta ostri ukaz je Tržačane hudo zadel. Izprosijo si dovoljenja, da smejo poslati štiri svoje odbornike k generalu Maseni v Gorico, ki jim zares zniža kontribucijo na 3 milijone, katero je Solinjak z vso ostrostjo terjal. Potem vpelje Masena v Trstu novo začasno vlado (2. decembra 1805), kateri postavi na čelo meščana Capuana. Čez dva dni pride sam Masena v Trst in za njim še mnogo drugih generalov, ki so meščane hudo stiskali. Po sklenjenem miru v Požunu pa zapusté Francozi Trst dné 4. marca 1806. Z velikim veseljem so sprejeli Tržačani prišlo avstrijsko vojsko. Guvernerju grofu Lovaku je šel magistrat, stolni kapitelj, deputacija trgovcev in odličnih meščanov celo do Bazovice naproti.

V dobi med drugo in tretjo okupacijo organizovala sta nadvojvoda Karol in Ivan avstrijsko „domobranstvo“. V posebnih razglasih in domorodnih pesmih sta dala navduševati ljudstvo za obrambo skupne domovine in res sta nabrala mnogo požrtvovalnih mladeničev, a ni zdaleka toliko, kolikor sta iz početka pričakovala. Da bi pospešil izvršitev svojega načrta, prišel je nadvojvoda Ivan celo osebno v Trst in res se je oglasilo toliko domoljubnih mož, da je mogel sestaviti iz njih dva batalijona; jednemu je bil poveljnik grof Pavel Brigido, a drugemu (okoličanskemu) grof Rajmund della Torre. Poslednji batalijon so istega leta natančnejše uredili in dné 9. julija sta bili blagoslovljeni njegovi zastavi. Poveljnik temu 500 mož broječemu batalijonu je bil takrat Peter Frankolsberg.

Še bolj nesrečno od prejšnjih let bojevala se je Avstrija s Francozi l. 1809. Francosko-italijanska vojska je drla naglo skoz naše dežele proti Dunaju in že 17. maja, dan po znameniti praski pri Razdrtem pod Nanosom, prikazali so se Francozi na openskem robu in 18. maja 1809 zasedejo tretjič Trst. Meščani so jih zelo spoštljivo sprejeli, a Napoleon jim je zaukazal, naj izročé njemu brambovska batalijona, sicer jim mesto požge. Pravijo, da so poslali takrat okoli 2000 brambovcev in jetnikov na Francosko. Kmalu so vpeljali v Trstu popolnoma francoske zakone in vse naredbe so se izdajale v Napoleonovem imenu. Neki nezadovolj-

neži pa so se predrznili omazati francoski grb, zato je prišlo mesto v velikansko zadrego, ker je bilo obsojeno plačati 50 milijonov frankov glôbe ter zastaviti 30 najodličnejših in najpremožnejših meščanov, katere so Francozi odpeljali v Palmonovo na Furlansko ter jim zapretili, da jih postrelé, ako se naložena kontribucija hitro ne plača. A to se vendar ni zgodilo, nego talci so se vrnili čez več mesecev zdravi v Trst.

V šenbrunskem miru (l. 1809) je morala Avstrija odstopiti vse primorske dežele Francozom; iz teh dežel je Napoleon ustvaril „ilirsko kraljestvo“ z glavnim mestom Ljubljana. Trst z okolico je bil posebna pokrajina tega kraljestva z lastnim upraviteljem, katerega so imenovali „intendant“. Napoleon je vpeljal povsod francoske zakone, odpravil svobodno luko in zahteval zopet carino. Vsi državljani so bili jednakomerno podvrženi vojaškemu naboru. Uveli so davek v „frankih“, a zato so odpravili vse rabote, desetine (kvarteže) in druge podložniške davščine; dalje vse predpravice ter svoboščine plemičev in meščanov. Kmetje pripovedujejo, da je smel vsak meščan, predno so prišli Francozi v Trst, v mesto prišlega kmeta za vsako malenkost s palico pretepsti, katero so meščani vedno seboj nosili, dokler jim niso Francozi tega prepovedali. Spočetka so se ljudje bali Francozov, zlasti ker so jih oblasti ž njimi strašile, a kmalu so se prepričali, da niso taki okrutneži, kakor so si poprej mislili. Nasprotno, Francozi so se strogo držali jednakopravnosti in so zlasti pazili na javno varnost ter očistili deželo cestnih roparjev. Zloglasna Čičarija je postala takrat najvarnejša dežela, ker so vsakega zgrabljenega roparja kar na bližnje drevo ob javni cesti obesili.

V obče pa narodno blagostanje ni napredovalo pod francosko vlado. Avstrijski bankovci so izgubili l. 1810 popolno veljavo v veliko škodo posestnikom. Vrhu tega so podvojili nekatere davke, n. pr. domarino, zemljarino, glavnino itd. Silno pomanjkanje denarja je prisililo vlado, da je zahtevala od cerkvâ vso zlatnino in srebrnino, ki ni bila neobhodno potrebna za cerkveno službo božjo, in vendar je prišel l. 1811 denarni polom (za 5 gld. v papirju se je dobilo le 1 gld. v srebru). Angleško brodovje je zelo oviralo trgovino po Jadranskem morju in za časa francoske okupacije se je znatno znižal izvoz iz Trsta. Zato se je pa tudi prebivalstvo skrčilo od 33.000 na 26.000 duš.

Še pred bitko pri Lipskem posede kapitan Lazarič od 2. do 12. septembra vso Istro od Reke do Trsta. Po reški cesti se je približeval mestu avstrijski poveljnik grof Nugent, ki je prepodil francosko-italijanske čete, nastavljene blizu Opčin, iz vse tržaške okolice. Na dan bitke pri Lipskem napadejo avstrijski vojaki (poveljnik baron Aspern) tržaški grad in streljajo v zvezi z Angleži več dni zaporedoma nánj z bližnjih „šanc". Pa tudi Francozi so streljali iz grada, poškodovali več hiš in prizadeli ljudstvu mnogo straha. Streha stolne cerkve je bila na več krajih preluknjana (v cerkvi sami so našli 27 železnih krogelj iz topa) in stekla po vseh oknih razbita. V naglici so jo osnažili, da so mogli s posebnim dovoljenjem francoskega poveljnika v njej maševati na praznik mestnega patrona. Vsled kapitulacije odšli so Francozi 8. oktobra iz grada, spremljani od avstrijskih vojakov do openske ceste, kjer so morali francoski prostaki orožje izročiti, častniki pa so je smeli obdržati. Dné 17. novembra prevzame general Latterman vodstvo „ilirskih pokrajin" kot vojaški in civilni guverner in koj odpravi „kontinentalno zaprtijo".

Avstrija je pričela nemudoma s preosnovanjem vse javne uprave ter poslala v ta namen kot vrhovnega komisarja ilirskih pokrajin grofa Sauraua, katerega so Tržačani dné 14. avgusta 1814 kaj slovesno sprejeli. Vlada je ustanovila „tržaško okrožje", kateremu so pridružili tudi Devin in Tržič ter vso zahodno Istro. Napoleonov mlajši brat Jerom (poprejšnji vestfalski kralj) je bival po Napoleonovem prognanstvu pod imenom kneza Montforskega v Trstu (v vili Neckar). Ko so Avstrijci tudi Napolj posedli, prišla je Muratova udova stanovat v Trst (vila Murat). Cesar Franc I. je obiskal dvakrat Trst: l. 1816 skoz Križ, kjer so pozneje v spomin postavili dva kamenita stebra, ki še dandanes stojita na istem mestu. V cesarjevem spremstvu je bil tudi knez Metternich, ki se je posebno zanimal za trgovino. Po njegovem nasvétu so ustanovili posebno trgovinsko komisijo, ki je pa že l. 1824 ponehala. Vladar je ostal cel teden v Trstu; tako tudi l. 1818, ko ga je zopet obiskal s cesarico Karolino; oba sta bila tudi v Lipici in lokavski „vilenici". Leta 1819 podelil je Trstu naslov „najzvestejšega mesta".

Po cesarskem odloku od 3. avgusta 1816 ponovili so Napoleonovo „ilirsko kraljestvo" z glavnim mestom Trstom (l. 1820

so je priklopili „nemški zvezi“), a od njega so ločili l. 1822 civilno Hrvatsko in Dalmacijo. Vendar je ostalo ime „Ilirija“ v politični veljavi do l. 1848 in preporejeni hrvatski jezik so imenovali še več desetletij pozneje „ilirskim“. Celo v Trstu so učili na trgovinsko-pomorskej šoli „ilirščino“ kot prosti predmet. Leta 1816 in 1817 je bila grozna lakota po vseh primorskih deželah, da so ljudje celo korenike in travo jedli (vagan pšenice je stal do 70 gld.). S Krasa, Furlanije in Istre je privrelo v Trst vse polno sestradanih beračev, katerim so meščani obilno miloščino delili (n. pr. l. 1817: 26.000 gld.). Vlada je pomagala s tem, da je dala zidati javna poslopja in napravljati ceste, da so si ljudje kaj prislužili. Kmalu potem so nastopila rodovitna leta in ljudje so si zopet opomogli. Leta 1825 so dodelali novo veliko pokopališče sv. Ane. Takrat je štelo mesto še le 40.000 prebivalcev. Koncem l. 1818 so izdelali v Trstu prvi parnik (s kolesi) „Karolino“, ki je začel kmalu redno voziti med Trstom in Benetkami. Leta 1830 je ukazal cesar Franc napraviti novo cesto na Opčine, kjer so mu postavili v spomin lep obelisk. Leta 1833 ustanove trgovsko društvo „Llojd“ in poleg tega l. 1836 še parobrodno društvo jednacega imena, o čegar pomenu za našo državo smo že govorili pri trgovini. Še bolj pa je povzdignila trgovino v Trstu „južna železnica“, katero so leta 1857 odprli na slovesen način.

Za časa cesarja Ferdinanda je vladal v Trstu krepki guvernar grof Stadion (1841 — 1847), ki je bil pravičen vsem narodnostim in je skrbel posebno za povzdigo šolstva po slovenskih in isterskih krajih (ukazal je spisati in izdati primerne šolske knjige v domačem jeziku). Cesar Ferdinand je podaril mestu gozd Furnet (boschetto) z lepimi sprehajališči; blizu tam je strelišče in Revoltellina vila. Kmalu po Stadionovem odhodu pa so začeli revolucijonarni valovi pljuskati tudi proti Trstu, a do pravega upora ni prišlo, čeravno je bilo sardinsko brodovje že pripravljeno, da bi napadlo Trst. Dné 23. maja 1848 pripluje to brodovje v tržaško luko, a Tržačani v zvezi z okoličanskim batalijonom se postavijo oboroženi po vsej obali, da zabranijo Sardincem izkrcanje. V Barkovljah je hotela priti neka italijanska ladja na kraj, a tamošnji duhovnik Jernej Rebec je hitel plat zvona biti, da so ljudje skupaj vreli in prepodili sovražnika, ko

so iz topa nanj ustrelili. Vrhu tega je nemška zvezna vlada v Frankfurtu protestovala proti napadu Trsta in na to so italijanske ladje hitro odplule. Vse gibanje l. 1848 prineslo je le nekoliko národnega probujenja, da so se začeli tudi Slovenci zavedati, ustanavljati posebna društva in izdajati svoje liste, kakor smo to drugod povedali. — L. 1856 je dal sezidati pokojni mehikanski cesar Maksimilijan grad „Miramar“ s krasnim perivojem.

Nesrečna vojna l. 1859 je na Trst toliko vplivala, da je dobil tudi on ustavo in svoj deželni zbor 54 poslancev, istih, ki sede po vladinem določilu od l. 1850 tudi v mestnem zboru. Po vojni l. 1866 pa je Italijanom in Nemcem še bolj greben vzrastel, tako da mislijo, da so oni poleg Madjarov jedini, ki so sposobni vladati vsem drugim avstrijskim narodom. Po rusko-turški vojni l. 1877 — 1878 se je bila ta prevzetnost sicer nekoliko ohladila („Plevna je pala!) in zlasti po tem, ko je Avstrija posedla Bosno in Hercegovino, tako da so italijanski listi že strašili svoje pristaše s „trijalizmom“, kateremu se bodo morali Italijani pokoriti. Ali vlada zadnjih dveh namestnikov (Pretis in Rinaldini) je znala na umeten način vzdržati italijanstvo na površini skoro po celem Primorskem.

Da se je vendar ohranila slovanska národna zavest v Trstu in okolici, k temu je največ pripomogla starejša národna duhovščina, zlasti izvrstni škofi tržaški. Za škofa Leonardisa, Goričana, združila se je s tržaško škofijo vsa novograjska škofija, potem Prosek (v cerkvenih stvaréh), a odcepili so od nje l. 1830 postojinsko in trnovsko dekanijo, kateri so priklopili ljubljanski škofiji. Vendar spadajo v cerkvenih stvaréh pod Trst vasi: Trpčane, Kúteževo, Vreme, Famlje in Škoflje. Za Leonardisom je bil tržaški škof slovenski pisatelj Matevž Ravnikar (1830—1845), ki je postal l. 1832 tudi koperski škof, ko so tamošnjo škofijo zatrli; za njim pa Gorenjec Jernej Legat (1846—1875), ki si je s svojo krepostjo in bistroumnostjo postavil najlepši spomenik v zgodovini tržaške cerkve. Legatovemu nasledniku Juriju Dobrili, Istranu in iskrenemu rodoljubu, je bilo le malo časa sojeno vladati tržaško cerkev (1875 — 1882), a vendar si je postavil trajen spomenik s tem, da je nabral znatno glavnico za deško semenišče.

Ker je bil Trst z okolico takorekoč dežela za se, imel je tudi svoje posebno vojaštvo, katero so Italijani imenovali „črnido“, t. j. črno vojsko; v poznejših časih pa je bilo sploh znano pod imenom „okoličanski batalijon“. Prve sledove tega vojaštva nahajamo že l. 948. Njegovi poveljniki so bili mestni sodniki tržaški s častjo in naslovom majorjev, ki so pa, kakor tudi prostaki, zastonj služili. Okoličanski batalijon je bil l. 1805 popolnoma preustrojen in 9. junija omenjenega leta so blagoslovili slovesno njegovi zastavi v cerkvi sv. Justa. Vojaki so bili popolnoma národno oblečeni, Trstu in okolici v pravi ponos, pravo lepoto in čast. Ko so pa začeli batalijon po nepotrebnem in nespametno rabiti za policijsko službo v mestu, približal se je l. 1868 njegov pogin. Po slovesni otvoritvi národne čitalnice v Rojanu vračali so se udeleženci veseli in národne pesmi prepevaje dné 12. julija 1868 po „Via del Torrente“ in „Corsia Stadion“ vsak proti svojemu domu. Na voglu omenjenih ulic, pod svodi kavarne „Chiozza“, pa so čakali in nagajali neki tržaški gospodiči, kateri so smatrali rojansko slavnost za predrznost in napad na italijansko narodnost; a okoličani so jih pometali na tla kot snope, potem pa odšli mirno proti Bajti (Boschettu). Drugi večer o mraku zbralo se je precejšnje število omenjenih gospodičev, oboroženih s samokresi, da bi se maščevali za prejšnji poraz. To je zvedela policija in poslala mesto rednih vojakov okoličanske stražnike, da razženó razgrajače, ki so napadali mirno domu (v Vrdelo) idoče delavce. Okoličani so hoteli braniti svoje rojake in so napadli gospodiče baje brez poprejšnjega pozvanja, naj se razidejo. Pri tej „rabuki“ je bilo nekaj lahko ranjenih, dva pa ubita (med tema Slovenec, ki je bil samo iz radovednosti zraven prišel). Vsled tega se je vzdignil po celem mestu strašen vihar, začelo se je strastno pisanje zoper okoličane kot policijske stražarje in napadalce „mirnih, nedolžnih“ meščanov, ki so neprenehoma vpili, naj se odpravi slovenski batalijon. Sestavili so strankarsko poročilo, v katerem so na vso moč zahtevali od vlade, naj razpusti za vselej omenjeni batalijon. Tačasni namestnik, general Möring, se je udal pritisku italijanske stranke in vlada jej je pač drage volje ustregla, saj je s tem pokopala jeden del tržaške avtonomije, na drugi strani pa sama nič ni izgubila, ker je že tako nameravala vpeljati splošno vojaško dolžnost in vrhu tega še črno vojsko.

Duhovniki tržaške okolice so morali s prižnic brati tale ukaz vojnega ministerstva: „Z najvišjo odloko 10. avgusta 1869 blagovolilo je najmilostivejše ukazati Nj. c. kr. apostolsko Veličanstvo vsled tega, ker je v dejanje stopila brambena vojaška postava od 15. decembra 1868, potrebno razpuščenje dosedanjega tržaško-okoličnega vojaškega batalijona, in ukazati dotičnim višjim oblastnijam, da to razpuščenje izvršé". Potem so sledile posebne določbe tega razpuščenja. Okoličani so se radi ali neradi pokorili temu cesarskemu povelju, a v srcu so še dolgo hranili spomin na svoj batalijon, ki je bil tako slaven in dičen za vsakega okoličanskega Slovenca.*)

*) Matija Sila, Trst in okolica, zgodovinska slika, Trst (Huala) 1882.

Pregled isterske zgodovine.

1. Teritorijalne spremembe.

Naravno je, da nahajamo tudi v Istri prazgodovinske ostanke, in sicer v prvi vrsti onih ljudij, ki so bivali po votlinah. Vendar je bilo le malo isterskih jam obljudenih, ker so večinoma mokrotne in celo povodnjim podvržene. Premnogo pa je bilo gradišč, zlasti po zahodni Istri, katerih lahko štejemo na stotine in stotine. Najimenitnejše izmed vseh gradišč je bilo na Picugih pri Poreču, na griču jugovzhodno od mesta (110 *m*); potem pri Barmu blizu Pazna, katero je razkopaval Dr. Marchesetti, na Luncih pri Labinu, na Gračišču, Lindaru, Sv. Mihelu pri Balah, Roču, Buzetu, Bujah, nad Izolo, Milami itd. Blizu njih so bila prav bogata pokopališča, iz katerih so izkopali neizmerne zaklade žar, posod in nakrasnin iz brona, jantarja, pa tudi iz srebra, katere hranijo v deželnih muzejih v Trstu in Poreču. Posebno mnogo je prav lepo izdelanih črnosvetlih zdelic s posebnimi okraski (z bronastimi bucki in bronastimi ploščicami), kakoršne nahajamo povsod po vzhodnih Alpah. Njih ročaji so visoko vzdignjeni (kakor pri italijanskih posodah), stojalo zelo vitko (kakor pri kranjskih) in okoli njih se vlečejo rudeči pa črni trakovi. Zdele za darovanje z visokim, otlim stojalom so podobne grškim in na Picugih so našli tudi starogrške vaze. Posebno imenitni so nakraski na pasnih sklepancih, ki kažejo že zelo napredno kulturo (kakor v Brezju na Kranjskem).

Na fibulnih lokih se nahajajo večkrat podobe živali (kvadrige), zapestnice so bogato nakrašene in mnogovrstno izdelane, lepotičje iz pobarvanega feniškega stekla in iz jantarja, vse to nam priča, da je živelo prebivalstvo zahodne Istre v obilnosti in bogastvu. Trgovinske zveze je imelo proti severu in proti jugu (zlasti jugovzhodu), tako da kažejo bronasti predmeti, kakor tudi lončene posode nekako posredovanje med Italijo ter Kranjsko, Koroško in Štajersko. Po celi Istri, zlasti na Picugih, se nahajajo bronaste ciste, kakoršne so bile med Grki v navadi; potem pisane lončene posode, ki se dajo primerjati starogrškim in še celo onim iz Troje, Roda in Cipra. Izvestno je prihajalo mnogo takih predmetov po morju v Istro, ali tudi po suhem je morala držati važna trgovinska pot, ki je posredovala oni promet z Grško. Gotovo je vplivala grška kultura že v najstarejši dobi na izdelovanje bronastih predmetov v Istri in mogoče je celo, da je marsikatera posoda po suhem prihajala skozi Istro v Italijo. Ta trgovinska pot nam daje navodilo, da so se tudi ljudje selili v omenjeni smeri in da so prvotni prebivalci prišli v Istro z Balkanskega polotoka. Gradišča so se gotovo ohranila še do prihoda Rimljanov in na marsikaterem osamljenem griču (n. pr. v Buzetu) so nastali pod Rimljani z zidom utrjeni kraji, namesto prejšnjih nasipov. Vendar se najde primeroma le malo rimskih ostankov po isterskih gradiščih, ker so ljudje tudi pod Rimljani najlepše nakrasnine dajali svojim mrličem v grobe, češ, da jih napravijo kolikor mogoče lepe za bodoče življenje.

Istria („Histria“) je bila znana že prvim grškim pomorščakom, ki so izvajali njeno ime od „Ister“ (dolenji tok Donave) in je spajali s pripovedko o „argonavtih“, o Medeji in njenem bratu Absirtu itd. Istri so bili, kakor njih sosedje Liburni, Japidi, Karni in Veneti, ilirsk narod. Da je to res, potrjujejo nam premnoga osebna imena, ki so se ohranila na nadpisnih kamenih iz raznih delov Istre s končnicami ona = in (Mommsen, Römische Geschichte, V. 180, 182). Res je, da imenujejo stari pisatelji Istre tudi „Trake“. Ali najprej je treba pomisliti, da so bili poslednji sorodni Ilircem; potem pa, da so starogrški „zemljepisci“ (še Pomponij Mela v I. stoletju po Kr.) trdili, da se traški Ister izliva na drugo stran v Jadransko morje (v Mirno), in da so z argonavti tudi Traki prišli v Istro.

Navadno se trdi, da je segala Istra proti vzhodu le do Raše (Arsia). Premisleka vredno je vendar Benussijevo mnenje,*) da imamo iskati najstarejše vzhodne meje Istre pri Reki. Kajti, čeravno so imeli stari slabe pojme o zemljepisni dolžini in širini, vendar so prav lahko vedeli, da Kvarnerski zaliv sega mnogo dalje proti severu, kakor izliv Raše, in da je torej koncem prvega mnogo naravnejša meja, kakor ob Raši. Gledé imena pa je treba pripomniti, da se tudi pri Reki nahaja Trsat, stari „Tarsaticum“, ki ima izvestno isto deblo, kot „Arsia“.

Istrani so živeli pod svojimi glavarji („kralji“) v malih županijah, kakor sploh vsi ilirski razrodi. Razvita in globoko zajedena obala jih je napotila k mornarstvu, pa tudi k gusarstvu, kakor njih bližnje sosede Liburne in Dalmatince. In ravno zato, ker so Istrani napadali rimske ladje, napovedali so jim Rimljani vojno ter jih podjarmili l. 178—177. Rimljani so tako hitro širili svoj jezik, svojo vero in šege med podložniki, da je mogel Avgust že l. 42 pr. Kr. pridružiti severno Istro do rečice Formio (Rižana) k Veneciji („Decima regio Italiae“) in leta 12 pr. Kr. celo ves isterski polotok. Tudi po Dijoklecijanovi razdelitvi je ostala Istra združena z Venecijo („Provincia Venetia et Histria“) in ostala tako čez pol tisočletja.

Poleg Trsta (glej spredaj !) je bila Pola (Pulj) najslavnejše mesto rimske Istre, katero si je pridobilo svojo važnost po svoji naravni, prostorni in popolnoma sigurni luki. Rimljani so ji dali čast kolonije z imenom „Pietas Julia“ in jo naredili za prvo bojno luko poleg Solina na vzhodni strani Jadranskega morja. O imenitnosti rimske Pole svedočijo še dobro ohranjeni spomeniki, n. pr. dobroznana arena (premera znašata 133 × 105 *m*, višina 24 *m*), svetišče Avgusta in Rome, Sergijev slavolok, veliko gledališče itd., kateri so bili deloma še le v XVII. stoletju razdejani, da so prepeljali njih gradivo v Benetke za tamošnje hiše.

Drugi isterski kraji, zlasti v notranjem delu polotoka, kakor n. pr. Ruginium (Rovinj), Parentium (Poreč), Humagum (Humac, Umag), Silvium (Žalborna), Piranum (Piran), Amulium (? Mile) in Pinquentum (Buzet) so imeli nasproti Poli le podrejeno važnost. Neapolis (Emona, Novigrad) je dobil

*) L' Istria sino ad Augusto.

svoje ime bržkone še le od Bizantincev (pozneje so je prestavili zopet v „Città nuova“) in o legi Nesatica (Nesaticum) ugibljejo še vedno, ali je res stal pri Visačih nad Budavo (Valle di Badó) blizu vhoda v Rašo.*)

Leta 489 so posedli Istro vzhodni Goti, ki so si kmalu potem osvojili vso Italijo. V tej dobi so nastopili zlasti za Istro mirni in srečni časi, ki so zacelili marsikatero rano, krvavečo od poprejšnjih dnij splošnega preseljevanja. Posebna sreča za naše ljudi je bila, da si je izbral vzhodnogotski kralj Teodorik Veliki za svojega prvega ministra učenega rimskega patricija Kasjodora, ki je skrbel prav po očetovski za vse dele obsežne gotske države. V njegovih pismih „Varia“ nahajamo gledé Istre sledeče važnejše opazke za leto 537: „Izvedel sem od mnogostranih potovalcev, da ste pridelali letos v Istri prav mnogo olja, vina in pšenice. Zato naj plačajo Istrani za bodočo indikcijo (537/538) toliko davka v solidih, kolikor bi ga morali plačevati v navadnih razmerah v denarjih; zato pa ne bomo zahtevali od njih nikake druge služnosti zaradi vsakoletnih stroškov. Ker pa država potrebuje prav mnogo olja, vina in pšenice, zato pošilja minister iz državne blagajnice toliko denarja za nakup omenjenega žita, da Istrani pri tem ne bodo nič trpeli; niti brodarine jim ne bode treba plačati“.

Istočasno poslal je Kasjodor v Istro jako zavednega in skušenega moža Lavrencija, naj bi po danih ukazih izvršil vse to, kar bi moglo koristiti državnemu zakladu. Minister poroča Istranom, naj voljno izvršé vladin ukaz, da se njej tem bolj prikupijo. Če bode došli pridelek žita obilnejši, dobé tudi Istrani primerno nagrado za svoj pridelek. In o obilnosti ni dvomiti, ker Istra je znana po svoji rodovitnosti tako, da rodi vsak sadež po trikrat na leto. Zato jo imenuje Kasjodor „žitnico in jedilno shrambo kraljevega mesta Ravene“. Morje daje preobilo rib in v umetnih ribnikih se plodijo kamenice (oštrige) brez človeškega napora. Po obali se svetijo na dolgo in široko krasne vile, pred obalo pa je vse polno rodovitnih otokov, ki dajejo ladjam zavetja. Z jedno besedo: Istra diči italsko državo, prehranuje dvorno stražo, preskrbljuje višje stanove z udobnostjo, nižje pa z živežem

*) De Franceschi, L' Istria pag. 46. — Benussi, Manuale di geografia, storia e statistica del Litorale.

in vse, kar se v tej „presrečni“ pokrajini pridela, spravi se v kraljevo mesto.

Istra je ostala v gotski oblasti do l. 552. Po njenem razpadu prišla je pod Bizantince, ki so jo pridružili ravenskemu eksarhatu. Langobardi so skušali polastiti se tudi Istre, ali Slaveno-Avari so jim to preprečili, ker so se okoli l. 600 polastili večjega dela te pokrajine. Po njih podjarmljenju l. 788 pa je razširil Karol Veliki svojo oblast tudi čez Istro (l. 790), Liburnijo in Dalmacijo. Toda ljudstvo se je upiralo Karlovi oblasti in je ubilo l. 799 glavnega poveljnika Erika, vojvodo furlanskega, pri Trsatu. Vkljub temu so imeli Franki že l. 803 vso Istro v svoji oblasti.

Iz dôbe Karolove vlade nahajamo več prevažnih poročil o razširjanju Slovanov po Istri. Cesar ukaže (med l. 803 in 810) svojim nadzornikom (missi regis), naj skličejo istersko prebivalstvo k javnemu zborovanju in posvetovanju v Rižano blizu Kopra. Tega zborovanja so se udeležili mnogi cerkveni (med njimi akvilejski patrijarh) in posvetni prvaki, potem premnogo ljudstva iz cele dežele, da so mogli izreči svoje pritožbe o postopanju cerkve, o nepostavnih terjatvah frankovske gospode (vojvode Ivana), o krivicah, katere trpé Istrani, in o nadlogah, katere morajo prenašati udove in sirote. Po ukazu cesarja Justinijana morali so namreč škofje podpirati siromašno ljudstvo, zlasti udove in sirote; zato pa so dobivali posebno desetino od poljskih pridelkov.

Najpoprej se je opravičeval oglejski patrijarh Fortunat in zahteval, naj se zabeležijo njegove pravice. Puljski prvak je izjavil in vse ljudstvo mu je pritrdilo, da vselej, kadar je prišel patrijarh za bizantinske vlade uradno v Pulj, mu je šel naproti škof z duhovščino v cerkvenem ornatu, s križem, svečami in kadilnicami, pevajoč mu kakor papežu samemu. Naproti so mu šli tudi mestni sodniki in ljudstvo z zastavami, ki ga je sprejelo z veliko častjo. Ko je prišel patrijarh v puljsko cerkev, položil mu je škof takoj ključe svoje palače k nogam. Nato jih je izročil patrijarh svojemu hišnemu oskrbniku in je potem tri dni po palači gospodaril, četrti dan pa je šel v svoje zasebno stanovanje. Vsi so želeli, naj tako tudi za naprej ostane. Živina naj se pase po občinskih pašnikih brezplačno. Pravice do sena in trave ter do svinjske paše po hrastovih gozdih naj nihče ne zahteva siloma.

Od vinogradov naj se ne pobira tretjine in škofovski hlapci naj ne bijejo svobodnih ljudij s palicami in meči. Morje bodi javno, kakor poprej in vsakdo smej svobodno po njem ribariti brez straha, da bi ga kdo pretepel, ali pa mu mreže raztrgal.

Najbolj so se pritoževali Istrani proti Karolovemu grofu, vojvodi Ivanu. Poprej so plačevale vse isterske občine (Pulj, Rovinj, Poreč, Novigrad, Motovun, Buzet, Trst, Pičen in Labin) vkupno 344 mark solidov, katere so tekle v cesarsko blagajnico, a vojvoda Ivan je porabljal te dohodke za se, čeravno je užival dohodke od mnogih posestev, ki so bila za njegovo osebo odmenjena. V Novemgradu, kjer je stanoval, je imel vse javne dohodke in zunaj mesta nad 200 kolonov. O dobri letini dobival je več kot 100 škafov olja in nad 200 baril vina, a kostanja za potrebo. Ribištvo mu je neslo več kot 50 mark na leto brez oniih rib, katere je porabljal za svojo osebo. Prepovedal je ljudstvu pasti goveda in svinje, vzel mu štancije na deželi. Poslal je vrhu tega na mestno zemljo Slovane, „ki orjejo naše njive in ledine, kosé naše travnike, pasó po naših pašnikih in plačujejo vojvodi Ivanu davek. On je uničil našo občinsko ustavo ter nam postavil svoje župane („centarhe“) in razdelil ljudstvo med svoje sinove, hčere in zeta, kateri so si kmalu sezidali svoje palače, čeravno so bili poprej ubogi. Smatral nas je kot nesvobodne ljudi in nas prisilil, da smo morali iti nad sovražnika v družbi s svojimi hlapci. Nikdar nismo dajali hrane vojakom in njih konjem, nikdar nismo robotali v graščini ali po vinogradih in pitali lovskih psov. Nikdar nismo dajali bire od goved in drobnice, a sedaj pa moramo. S svojimi ladjami moramo prevažati za vojvodo in njegove ljudi v Benetke, Raveno in Dalmacijo, in tudi po rekah; za nje moramo tovoriti po več kot 30 milj daleč, potem nam pa še živino vzame, da jo pošlje v Francijo, ali pa daruje svojim ljudem, a mi se moramo peš domu vračati. Grkom smo dajali od sto ovec le po jedno, zdaj pa mora vsakdo jedno dati, tudi če ima le tri. Tri leta smo morali dajati cerkvene desetine poganskim Slovanom, katere je vojvoda poslal v našo pogubo na zemljo isterskih cerkvâ in isterskega ljudstva“.

Vojvoda se je opravičeval, da je smatral gozde in pašnike za državno last. Od sedaj naprej ne bode terjal več bir in plačil, nego je bila navada pod prejšnjo vlado. Tudi težavne robote in

prevažanja hoče odpraviti. Mestom dovoli oblast nad tujci, katere imajo v svoji sredi. „Kar se tiče Slovanov, pojmo v tiste kraje, kjer prebivajo, ter jih preglejmo Ako morejo brez vaše škode ostati na posedenih zemljiščih, naj ostanejo; kjer pa vam delajo, kako škodo na polju, po gozdih, ledinah, ali drugod, od tam jih preženemo, ali pa jih pošljemo v take zapuščene kraje, kjer lahko ostanejo brez vaše škode, kajti koristili bodo na ta način državi in deželi".

Na to so zahtevali cesarski nadzorniki od vojvode Ivana poroštvo, da vojvoda vse krivice popravi in ugodi opravičenim tožbam. Ko imenuje Ivan poroke, odstopi ljudstvo od svoje tožbe s pogojem, da se ne bo več godilo kaj takega. Gledé drugih pritožb proti cerkvenim in posvetnim oblastnikom določi zbor, naj se vse popravi, kar so navedli ljudski zastopniki pod prisego ali pa kar je bilo v pisanih pritožbah zabeleženo. Kdor bi ne hotel slušati, plačaj devet mark zlata v državno blagajno.

Iz zapisnika o tej ljudski sodbi spoznamo, da so imeli le omenjeni kraji še svoje romansko prebivalstvo, svoje občinske pravilnike in svoje stare običaje. Občine teh krajev razprostirale so se po stari navadi tri milje daleč okoli mesta, vse drugo pa so bili že Slovani posedli, zlasti vso severno in vzhodno Istro. Ti Slovani so se že tedaj pečali s poljedelstvom in živinorejo, kakor še dandanašnji, ter živeli v zadrugah pod svojimi župani in podžupani. Ko so pa dolgotrajne vojne med Benečani in Genoveži in pa kužne bolezni v XV—XVII stoletju pokončale skoro vse prebivalstvo zahodne Istre (Umag, Novigrad, Poreč, Pulj in bližnje vasi so bile skoro popolnoma opustošene), morali so Benečani privabiti novih naseljencev, zlasti Hrvatov, iz pazinske okolice, še bolj pa iz Dalmacije, Bosne in Hercegovine.

Karol je ustanovil na jugu Koroške veliko furlansko marko, ki se je pa razcepila l. 828 in Istra je postala markgrofija za se. Pod Karolovimi nasledniki prištevali so Istro k Italiji, kjer je vladal vsakokratni „rimski cesar". Tako je bila Istra tudi pod oblastjo Berengarja Furlanskega, potem burgundskih kraljev in ivrejskih markgrofov. Ko se je dal cesar Oton I. l. 951 kronati za lombardskega kralja, odcepil je Beneško (marko Verono), Furlansko in Istro od Italije ter jo pridružil Nemčiji, in sicer ponovljeni vojvodini Koroški (l. 952), ki pa je bila tedaj

še z Bavarsko združena do l. 976. Istra je ostala v politični zvezi s Koroško še do l. 1209, odnosno (grofija isterska) do l. 1112. Koroški vojvode so vladali Istro posebej in jo dajali navadno svojemu drugorojenemu sinu, ki je stoloval v Kopru.

Poleg markgrofovske oblasti se je bila izcimila v drugi polovici X. stoletja tudi cerkveno-knežja oblast. Že cesar Lotar I., potem kralji Karlman, Berengar in Lotar so bili podelili akvilejskemu patrijarhu knežjo oblast na svojih cerkvenih posestvih, torej tudi na onih, katere so imeli patrijarhi v Istri, n. pr. v Milah, Kopru, Izoli, Pietripelosi itd. Poreško škofijo so bogato obdarovali zlasti cesarji iz saške rodovine. Tako je dobila vso mestno okolico daleč proti notranjemu in je gospodovala čez Vrsar, Šmihel pri Limu, Vižinado, Črnjan, Kaštelir, Rožare, Tar, Dvograd, Sanvinčenat, Vižinjan, Bačvice, Tinjan, Treviž, Kaščergo, Padovo, Žminj itd. Vrhu tega je dobivala še desetino iz drugih občin, n. pr. iz Štlovreča, Motovuna, Rovinja in Bal. Sanvinčenata in Dvograda pa so se bili kmalu polastili puljski Sergiji. Štlovreč je hitro menjaval svoje gospodarje, jedini Vrsar je ostal poreškim škofom dolgo časa. Na jednak način je postal tudi puljski škof deželni knez v takoimenovani grofiji „Polezini“ (Polesana, districtus Polae a Barbana usque ad mare), t. j. v puljski okolici (Vodnjan, Medulin, Banjol, Galežana, Sežan; potem po vzhodni obali isterski: Moščenice, Veprinac, Kastav in celó Reko do „Tarsije“). Ti kraji so ostali pod puljskim škofom do l. 1139, potem so prišli pod Devince. Vsakemu novemu škofu so morali dajati darove (sokola, dva žrebca in nekaj lakt platna), sploh pa desetino žita, od katere so prepuščali $^1/_4$ župnikom. Cesar Henrik IV. je podelil l. 1102 akvilejskemu patrijarhu vse one grofovske regalije, katere so imeli poprej domači škofje v Kopru, Piranu, Poreču (1081), Paznu, Pičnu in Pulju, in iste jim je potrdil tudi cesar Henrik IV. l. 1062. Ob istem času (1070) je podelil koroški vojvoda Henrik patrijarhom grad Rivin (Ruvin, Rubin, Rubanj nad Zdrenjo blizu Buzeta). Tudi isterski markgrof Ulrik in njegova žena Adelajda sta bila zapisala patrijarhu mnogo posestev po Istri (l. 1100 in 1102).

Kot prvi markgrof isterski se omenja do l. 1040 Eberhard (iz rodovine Sempt-Ebersberg?), potem pa zdaj imenovani Ulrik (Udalrich, Wodalrich). Njemu je nasledoval Eppensteinec Henrik

do l. 1090, ko je postal vojvoda koroški. Med tem je bil imenoval cesar l. 1077 za isterskega markgrofa patrijarha Sigharda, ali ta je še istega leta umrl. Tudi leta 1093 imenovani patrijarh Udalrik I. ni mogel nastopiti svoje markgrofovske oblasti v Istri, ker so temu nasprotovali Eppensteinci. Henriku je namreč nasledoval Ulrikov sin Popo III. (v resnici še le od leta 1102 naprej) do l. 1120 in temu njegov svak Engelbert II. iz rodovine Sponheim-Ortenburg, ki je vladal do l. 1146. L. 1166 najdemo Engelberta iz goriške rodovine kot markgrofa isterskega.

Leta 1173 dobi Istro Bertold iz rodovine Andechs-Meran in za njim Henrik iz iste rodovine. Ker so pa tega dolžili sokrivde pri umoru Filipa Švabskega in ker ga je cesar preklical (1208), (potegoval se je koj za Istro patrijarh Wolfger), moral je Henrik še istega leta odstopiti mejno grofijo istersko akvilejskemu patrijarhu. Vendar se je potegoval za njo tudi zadnji potomec andeške rodovine, Oton V, in dokler se ta ni odpovedal Istri, ni mogel patrijarh nastopiti svoje lasti, kar se je zgodilo še le po dolgem prepiru. — Eppensteinci, Sponheimci in Andechsi so stolovali v Pulju, patrijarh pa je imel svojega namestnika („ritarius, marchio“) v Kopru (zato „Caput Istriae“) in ko so pozneje Benečani to mesto posedli, v Pietrapelosi ali pa v Buzetu.

Od mejne grofije isterske moramo dobro razločevati grofijo istersko ali pazinsko, ki je nastala še le leta 1112, kajti poprej se ni strogo razločevalo med markgrofijo in grofijo, ter je poslednji izraz tudi prvo pomenjal (primeri: Hasenöhrl, Deutschlands süd.-östl. Marken im X.—XII. Jahrhundert). Ko je bil namreč Eppensteinec Henrik postal vojvoda koroški, potegoval se je njegov mlajši brat (ali pa nečak) Engelbert za markgrofijo istersko, ne zmeneč se za zahtevo akvilejskega patrijarha, da mora Istra pripadati njegovi cerkvi. Iz tega dolgotrajnega prepira je nastala vojna, v kateri je bil Engelbert premagan pri Timavi l. 1112. Vendar je prepustil patrijarh v sporazumljenju z vojvodo koroškim Engelbertu mali del srednje Istre kot fevd, katerega so podedovali Andechsi in po njih zamrtju (leta 1248) goriški grofje. Sedež grofovske oblasti je bil v Paznu in to grofijo so smatrali še vedno kot deželo, ki spada k vojvodini Koroški. Pozneje je postala svoboden državni fevd.

Ko je bila grofija isterska najbolj razširjena, obsegala je 1.) Pazin, Tinjan, Motovun, Bačvice, Vižnjan, Vižinado, polovico Tara (Torre nuova, druga polovica je bila poreška), Žmin, Trviž, Padovo pri Kaščergi, Kaščergo, Rožare in D. M. v polju (darovane od poreških škofov); Barbano in Kaštel (darovana od puljskih škofov); Abbuzzano in Kastanje (darovana od tržaških škofov) in druge fevde pri Novemgradu; 2.) Gračišče, Pičan, Cepič, Lupoglav in poglavarstvo v Rasporu; 3.) Buzet, Roč, Holm, Dvograd, Boljun, Vranjo, Letaj, Belaj, Kožljak in Belidvor (darovane od oglejskih patrijarhov, ki so pozneje še pridodali: Momjan, Grižnjan, Šterno, Kostanj in Sv. Peter pri Montrinu). Škofijska meja med Trstom in Porečem se vjema še sedaj večinoma z mejo med pazinsko grofijo in beneškimi posestvi v Istri.

Tudi v srednjem veku so zahodnoisterska mesta prav krepko napredovala v trgovini. Špansko-arabski potovalec Ibu' Edrîs (Edrisi) je opisal krog l. 1150 na povelje svojega kralja Rogerja II. vsa trgovinska mesta ob Jadranskem morju.*) Po njegovem poročilu so imela sledeča isterska mesta „frankovsko", t. j. italijansko prebivalstvo: Koper, Izola, Piran, Umag, Novigrad in Poreč; (Rovinj in Pulj sta morala tedaj zelo neznatna biti). Edrisi imenuje kot zadnje pomorsko mesto, ki je spadalo pod patrijarha, Lovran (al' wranah), potem da se je začenjala Dalmacija (dalmâsiâh) in Slavonija (sqalawniah), t. j. Hrvaška.

Še pred Koprom so se povzdignile Mile, ki so najbližje Trstu in ki imajo prirodno, varnejšo luko od tržaške. V Starih Milah pod gričem Sv. Mihela stoji krasna starokrščanska bazilika, ki nam svedoči o bogastvu prebivalcev že za časa ljudskega preseljevanja. Leta 876 je oropal neretvanski knez Domogoj med drugimi isterskimi kraji tudi Mile, ki so morale tedaj imovite biti. Proti beneški nadvladi so se Milčani trdovratno branili in so se zvezali proti mogočni tekmovalki s Tržačani, Koprani, Piranci itd. Na to prepove beneški dože svojim podložnikom vsakršno občevanje z isterskimi mesti. To je Istrane tako prestrašilo, ker niso mogli blaga iz notranjih dežela nikamor spečati, da so poslali l. 933 svoje poslance v Benetke in se pod prisego zavezali, da se ne bodo nikoli bojevali proti beneškim ladjam, nego da

*) Edrisijevo knjigo so izdali prvikrat l. 1592 v Rimu, ali le v izpisih. V italijanskem prevodu sta jo izdala Amari in Schiapparelli l. 1883 tudi v Rimu.

bodo vedno branili beneške podložnike v Istri ter jih pošiljali v njih domovino, ako nastane kaka vojna z italijanskim kraljem.

Poleg Mil, moral se je tudi Koper z Benečani pobotati, ker so ga Neretvani napadali. Leta 932 je sprejel beneško obrambo in se obvezal, da bode dajal vsakokratnemu dožetu kot letni dar sto orn dobrega vina. Kmalu potem so se Koprani osvobodili beneškega jarma in se dolgo bojevali za svojo samostalnost. Na jednak način postala je tudi Izola že zgodaj odvisna od Benečanov: že v prvi polovici X. stoletja prepustil jo je cesar dožetu Petru Candianu. Od tega si jo je pridobil patrijarh Rodoald in cesar Oton II. je potrdil to pridobitev l. 976. Patrijarh Popon pa je daroval Izolo benediktinskemu samostanu v Monasteru pri Ogleju.

V tu imenovanih in tudi drugih zahodnoisterskih mestih nahajamo že v začetku srednjega veka ogromno blagostanje, kateremu se moramo uprav čuditi. Po njih vidimo lepe zgradbe, zlasti krasne cerkve, ki pripadajo najlepšim spomenikom naše monarhije. Od kod torej toliko bogastvo maloštevilnega prebivalstva, ki je živelo, kakor znano, prav skromno in se z malim zadovoljevalo? Polja na ozki obali je bilo le malo; več dobička so dajali vinogradi in oljčniki, ki so segali po ozkih stopnicah precej daleč navzgor proti notranjim predelom. Vendar tam je bilo zadosti kmetskega prebivalstva, ki je imelo vsaj deloma tudi svoja posestva, neodvisna od meščanskih. Da si torej razložimo blagostanje omenjenih mest, pomisliti moramo v prvi vrsti na njih posredovalno trgovino z notranjimi slovenskimi deželami, za katero so se med seboj in pa z Benetkami uprav trgala. Kaj čuda torej, če so se Benetke polakomile tega blagostanja in sklenile ves dobiček v svoje mesto napeljati!

Kakor smo ravnokar videli, skušali so Benečani že v prvi polovici X. stoletja to ali ono isterško mesto pod svojo oblast spraviti, pa ti poskusi se niso obnesli. Še le v drugi polovici XIII. stoletja, ko je moč oglejskega patrijarha vedno bolj in bolj pešala, posedli so stalno več isterskih mest. To se je godilo deloma z zvijačo in lepimi obljubami, deloma s pretvezo, da bodo mesta varnejša pod okriljem beneškega leva. Med meščani so bili vedno in vedno strankarski prepiri, katerih med seboj niso mogli poravnati, ker se ni hotel nihče drugemu ukloniti. Še le

tuja, neprizadeta oblast je mogla to izpeljati z železno pestjo. Mesta so plačevala beneške poglavarje, uradnike, pisarje, pomočnike in hlapce, a za drugo se jim ni bilo treba brigati, ker so Benečani sami skrbeli za vlado, red in varnost. Da so pri tem polagoma tudi svoje zakone uvajali in senatove sklepe tudi po Istri izvrševali, to je pač čisto naravno. Tako isterskim mestom kmalu ni nič več ostalo od njih nekdanje avtonomije.

Najpoprej so se polastili Benečani Poreča in Rovinja (l. 1267), kateri dve mesti so smatrali kot svoji luki, vendar se je Poreč temu upiral še do l. 1282—1283 in Rovinj celo do l. 1330. Poslednje mesto se je dopadalo Benečanom zlasti zaradi dobrega kamenja. Odslej je cepalo mesto za mestom kot zrelo sadje Benečanom v naročje. Umag in Novigrad sta se udala 1269—1270, Šlovreč v poženatiku ali pažinatiku (Pasinatico, Pasenatico, t. j. „Pazinščina") 10. decembra 1270, Piran 1270—1272 z Žalborno in baronijo Koštel (Castelvenere), katera je pripadala k mestnej okolici. Vendar nahajamo Koštel še l. 1300 v patrijarhovi oblasti. Primeroma dolgo sta se branila Koper (do 1278) in Izola (do 1280), a Mil se niso upali polastiti, ker so bile že premogočne.

Kmalu so začeli Benečani razširjati svojo oblast tudi po notranjih predelih Istre ter si prisvojili l. 1275 Motovun, Vižnjan in Bačvice, l. 1278 pa Grižnjan. Ker pa se je patrijarh zelo potegoval za ta kraj, zato so mu ga Benečani odkupili l. 1358 za 4000 dukatov in ga naredili za glavni kraj pažinatika „citra aquam" (Mirna).

Za Pulj se Benečani dolgo niso zmenili, ker je bil bolj oddaljen. Ko so pa potrebovali vedno več gradiva za svoje mesto, polastili so se l. 1331 (28. maja) tudi Pulja in cele Polesine z Vodnjanom in Dvogradom vred, toda poslednjega le začasno, ker ga nahajamo pozneje zopet v patrijarhovi oblasti. Bale so si prilastili Benečani l. 1332 in stezali svoje roke celo po Sv. Petru v šumi in po Koridiku, ki sta bila l. 1350 v beneški oblasti.

Patrijarhova moč v Istri se je zopet okrepčala za časa vlade mogočnega ogerskega kralja Ludovika Velikega. Ta se je dvakrat (1356 in 1378—1391) bojeval z Benečani za Dalmacijo, katero so bili oni istočasno posedli, kot Istro. Njegovi zavezniki so bili goriški grofje, akvilejski patrijarhi in na zadnje tudi Ge-

noveži, ki so l. 1379 popolnoma potolkli Benečane pri Fazani. Vsled te zmage posedel je patrijarh Pulj in vso Polesino, potem Labin, Plomin, Vodnjan, Rovinj, Tar pri Rovinju, Dvograd, Momoran (pri Vodnjanu) in Črnivrh (Marelniglia). Ali v turinskem miru (24. avgusta 1381) so pustili Benečani patrijarhu le to, kar je imel pred vojno, namreč: Buje, Oprtalj, Pietrapeloso, Buzet, Roč, Holm, Dvograd, Sališče pri Buzetu (Črnica in Hotovlje), potem Labin in Plomin.

Posebno radi bi se bili Benečani polastili Raspora (Raspurch, sedaj Rasp, severovzhodno od Buzeta), ki je bil del pazinske grofije. Raspor je bil močna trdnjava, katero so smatrali Benečani za ključ svojih posestev v Istri („clavis totius Istrae, per quem salvabuntur et custodientur omnia loca nostra a rapinis et latrociniis solitis, ita quod multum faceret pro nobis et bono ac quieto statu illarum partium habere ipsum locum"). Rasporski okraj je bil zelo obsežen in je mejil na tržaško okolico, na Kranjsko (obsegal je tudi Novigrad nad Podgradom), na Reko in Pazinščino. Goriški grofi so bili zapisali Raspor kot doto grofinji Ani, ženi Ivana Frankopana. Ko je bila udova vsa zadolžena, ponudila je Benečanom Raspor na prodaj in 4. januvarija 1394 sklenila je pogodbo z dožetom, ki jej je ponudil koj 4000 dukatov, da je mogla svojo nakrasnino rešiti, in obljubil izplačati še 6000 dukatov v Senju, potem ko bo izročila Raspor. Nasprotno pa je dože slovesno obljubil, da bo on ali pa senat povrnil grad z okrajem zakonitim dedičem grofinje, (bodisi da ona še živi, ali da umre), in ako bi vsi njeni zakoniti dediči pomrli, pa njenima bratoma Henriku in Ivanu Majnardu, ali njih dedičem, ako povrnejo 10.000 dukatov zastavnine. Grofinja je zahtevala nepričakovano že l. 1395 Raspor nazaj, bržkone po vplivu avstrijskih vojvod, ki so bili med tem dobili Pazin, tako da se je senat začudil, ki je mislil, da grofinja ne bo rešila Raspora „usque ad maximum tempus"; zato je bil pustil vse svoje selske okraje brez vojakov stražnikov. Dal je bil tudi marsikaj popraviti v gradu in narediti stanovanje za rektorja, katerega je poslal na dve leti v Raspor; vrh tega je potrošil mnogo za čuvaje v gradu in okraju. Zato je pisal senat svojemu poslancu v Senju (6. maja 1395), naj skuša grofinjo pregovoriti, da pusti Raspor kolikor mogoče dolgo v zakupu, „adminus usque ad com-

plementum rectoris nostri". Poslanec je dobro izvršil svojo nalogo in grofinja je obljubila (maja l. 1395) pustiti grad v najemu še tri leta (od 1. januvarija 1396 naprej), ako v to privolijo njeni bratje, goriški grofje, pa s tem pogojem, da ji senat odpusti 4000 dukatav od posojila in da dohodke gospoščine naprej plača, a ona bo dajala rektorju potrebno seno, drva in jajca. Goriški grofje niso ugovarjali podaljšku najema in senat je bil pri volji izplačati do 15.000 dukatov, ako dobi Raspor in Novigrad vsaj za osem let v najem. Če odkupijo goriški grofje zastavljena grada, povrnejo Benečani grofinji 6000 dukatov, katere je bila že položila kot odkupnino*) Od tedaj naprej pa do l. 1511 je stanoval v Rasporu beneški namestnik za vso Istro (vsakih 32 mesecev so ga premenili).

Vsled notranjih prepirov med plemiči je bil akvilejski patrijarhat tako oslabel, da so se začela celo furlanska mesta očitno upirati cerkveni vladi. Ta slabost patrijarhovine se je čutila tudi v Istri in Benečani so jo znali dobro izkoriščati za svoj žep. L. 1412 so posedli Buje in Oprtalj. Ker pa sta se ta dva kraja Benečanom protivila („propter turpia verba et inhonestos modos, quos observare principiabant"), podrli so jim Benečani mestno ozidje, da sta ostala odprta kraja. L. 1420 so se polastili tudi Roča, Holma, Labina, Plomina in Mil, l. 1421 Buzeta in Saleža, a l. 1422 Pietrapelose. Tako so dobili Benečani vso patrijarhovo Istro v svojo oblast. Kot nekako odškodnino za njo plačevali so patrijarhu vsako leto 225 mark novih akvilejskih denarjev.

V prvi beneški vojni (1508—1521) spreminjale so se še nekoliko meje med avstrijskimi in beneškimi posestvi v Istri. Po sklenjenem miru (1523) obdržali so Benečani (poleg Tara ob Mirni, Vižinade, Završja, Sanvičenta, Barbane, Momjana in Črnega vrha) še: Sovinjak, Holm, Vrh, Draguč, Račice (severno od Draguča), Osap, Tinjan, Črnikal in Podpeč. Ta meja se je ohranila do l. 1797, ko je prišla vsa beneška Istra pod Avstrijo.

Grofija isterska se je bila počasi razširila od Štlovreča ob Limu pa do Raše in Učke. K temu so kupili grofje tudi Lovran in Beršec. L. 1342 (13. junija) so si razdelili Goričani tako

*) Monumenta Slavorum meridionalium IV. pag. 320—323, 342—348, 391—392.

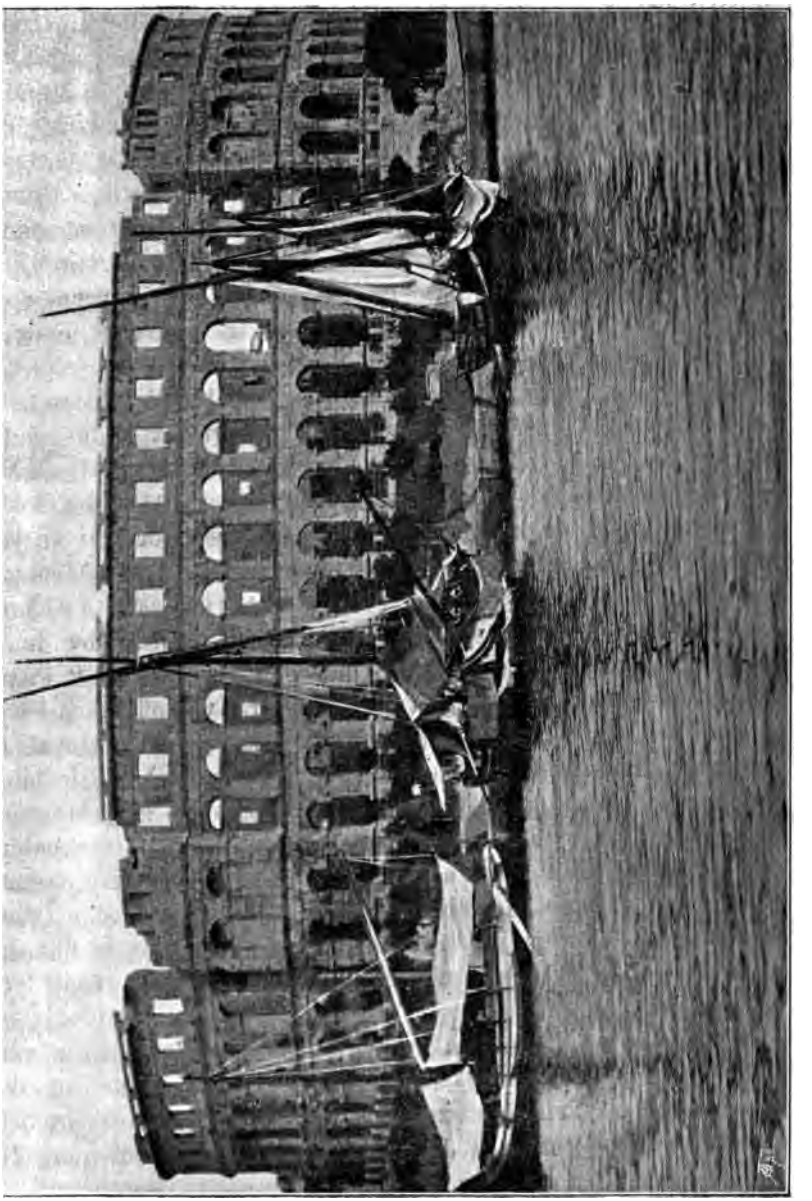

Rimski amfiteater v Pulju.

svoja posestva, da je dobil starejši sin Albert IV. (poleg slovenske marke, v Istri sledeča posestva: Pazin, Lupoglavo (Mahrenfels), Kožljak (Wachsenstain, Wessenstein, Weichselstein), Rakalj (Rekel, Rachel ob Raši), Završje, Pičan (Pyben), Gračišče (Galignano, Galiae), Lovran, Beršec, Trviž, Tinjan, Barbano (Barba) in Momljan (Memlan), „mit allen den eren und rechten, als sie die Grafschaft von Görz inne gehabt hat in Isterreich".*) Tudi Račice, Grdoselo in Vranja, Pas, Banjol, Belaj, Cepič, Lindar, Žminj, Novaki, Kringa, Šumbreg pri Kršanu, Vižinada, Sovinjak so gotovo spadali k isterski grofiji, katero so delili na dvanajst žup („baronije"). Grof Albert je dal Istri posebno ustavo, katero je pozneje potrdil vojvoda Leopold III. (okoli l. 1375) in ta grofija je imela v XVI. stoletju tudi svoj posebni deželni zbor.

Ne ve se, ali so Goričani kedaj stalno bivali v Paznu, ker so imeli svojo palačo tudi v Pulju. Albert IV. je bil zadnji isterski grof iz goriške rodovine. Čeravno je bil dvakrat oženjen (prvikrat s Katarino celjsko), vendar je umrl l. 1374 brez moških dedičev. Vsled dedinskih pogodeb, katere so Goričani večkrat sklepali s Habsburžani (zlasti 1364), pripadla so vsa Albertova posestva, torej tudi grofija isterska, avstrijskemu vojvodi Leopoldu III. V njegovem in njegovih naslednikov imenu vladal je Istro poglavar, ali pa če ta ni stanoval v Paznu, njegov namestnik podglavar. (Noben kraj v grofiji, niti Pičan, ni imel svojega lastnega pravilnika). Poglavar je plačeval deželnega sodnika (za kazenske in civilne pravde), ki je moral biti pravno izobražen in je dobival tudi polovico glôb, ter jednega uradnika, jednega pisarja, potem oskrbnika, ki je pobiral davke in desetino, dva sodnijska slugi ter nekoliko beričev (sbirri, zaffi), ki so zapirali hudodelce, izvrševali obsodbe (zlasti telesne), čuvali stolpe in odpirali grajska vrata. Gledé finančne uprave (davkov, urbarjev, mitnic) priklopili so Habsburžani Istro h Kranjski.

Župe so se vladale in upravljale po staroslovanski navadi. Leta 1199 nam omenjajo listine sama slovanska imena isterskih županov, n. pr. Pribislaus zupanus Barbanae, zupanus Drasicha (Dražič) de Galegnana et Jurcogna (Jurkonj) et Bosegna (Bo-

*) Czörnig, Görz-Gradisca, pag. 626.

ženja) de Barbana, (Kandler, Notizie storiche di Montona, pag. 278). Poleg župana je bila „dvanajstija", katero si je ljudstvo izbralo; Italijani so jo imenovali „banka", ker se je posvetovala sedé okoli kamnate mize pod vaško lipo ali pod vaškim koprivovcem, v večjih krajih (n. pr. v Gračišču) pa tudi pod občinsko lopo („loggia"). Dvanajstija je tudi sodila o manjših prestopkih ter kaznovala s klado, trlico, „brlino" (priklepanje ob sramotilen oder).

Leta 1380 da vojvoda Leopold Istro z vsemi pripadki in pravicami v najem Hugonu Devinskemu za 14.000 dobrih in tehtanih goldinarjev. Tudi Hugonovi nasledniki so bili avstrijski poglavarji v Istri. Ko so pa Devinci izumrli (l. 1399), podelili so avstrijski vojvode Istro njih naslednikom Walsee (l. 1407 Rambertu Walsee za 13.000 cekinov). Vojvoda Ernest Železni je imenoval l. 1406 Guntarja Herbersteina († 1421) glavarjem v Paznu in kmalu potem generalom cele dežele in vseh isterskih obal. Za Herbersteini so vladali v Paznu njih sorodniki (od ženske strani) Luegi, gradniki v Lijencu, in za njimi Turni (l. 1447 imenoval je cesar Friderik Feba della Torre svojim poglavarjem v Istri). Pa že l. 1478 je dobil Nikola Ravbar (sorodnik Luegov) istersko grofijo za 1200 letnih cekinov v najem. Ob jednem je imel v najemu tudi Moščenice, Veprinac in Kastav. Leta 1493 je podelil cesar Friderik bratom Pružnik v najem grofijo z vsemi njenimi pripadki, a leta 1504 cesar Maks Jakobu pl. Dürerju.

Leta 1532 (16. avgusta) je kupil istersko grofijo ptujski meščan Aleš Mažgon (Moscon, Muschkhann) za 26.000 gld. z vsemi pravicami, izvzemši knežje, zaklade, rude, fevde in urbarijalne davke, katere si je pridržal kralj Ferdinand I. skoz šestnajst let, kakor tudi pravico grofijo odkupiti za omenjeno vsoto. V tem prodajalnem pismu ni bil zapopaden beršečki grad (Wersetsch), katerega je kralj prodal l. 1533 omenjenemu Mažgonu za 1500 gld. Po Alešu sta dobila Istro njegova bratranca Ivan in Krištof Mažgon (1540—1549). Prvi je ustanovil v svoji oporoki l. 1544 (11. maja) bolnišnico v Paznu. Za Mažgoni dobil je v najem Istro baron Svetkovec (l. 1560) in potem (l. 1574) baron Jurij Khevenhüller.

Ko je bil salcburški nadškof Lenart Hodišćan (Keutschacher) posodil nadvojvodi Karolu 120.000 gld. s 7%, zastavil mu

je (l. 1578) istersko grofijo, katero so potem uživali njegovi sorodniki. Po Hodiščanih jo je dobil (l. 1600) baron Jurij Fugger, tudi koroško plemič; pa že l. 1601 jo je vzel v najem Bernard Barbo, gospod v Kožljaku in Pasu, za 17.500 gld., potem l. 1611 knez Ulrik Eggenberški.

Ko je bil cesar Ferdinand III. v denarnih stiskah, prodal je l. 1644 dohodke isterske grofije beneškima trgovcema Ivanu in Jerolimu Flanginiju za 350.000 gld. S posredovanjem cesarja Leopolda I. pridobil si je (l. 1660) Istro grof Ivan Ferdinand Porcia, ki je plačal Jerolimu Flanginiju omenjenih 350.000 gld., a cesar ga je povzdignil za to zaslugo v knežji stan. Tedaj so določili, naj bo Istra neodvisna od Kranjske in dežela za-se, tako da ji ne bo treba plačevati deželnih naklad kranjskim stanovom. Ti so si prizadevali pregovoriti Porcio, naj bi jim odstopil pazinsko grofijo za 550.000 gld., in res je to storil Ferdinandov sin Franc l. 1665 (4. februvarija). Kranjski stanovi so kmalu potem (24. maja) prodali isterske dohodke za isto vsoto knezu Vajkardu Auerspergu in sicer s pogojem, da naj se smatra pazinska grofija, kakor katerakoli druga gosposčina na Kranjskem; naj bo torej podvržena vsem dominikalnim in rustikalnim, rednim in izvanrednim nakladam, katere nalagajo deželni stanovi, in sicer ne gledé na izjeme, katere so bili avstrijski vladarji še pred kratkim dovolili Istranom. Glédè civilnega sodstva naj bo druga inštanca v Ljubljani, a v kriminalijah naj imajo Auerspergi popolno oblast, ker je imela isterska grofija „merum et mixtum imperium cum potestate gladii et necis“ in že svoje redno sodišče. Ker so se pa Istrani upirali plačevati deželne naklade Kranjski, zato so se deželni stanovi tako pogodili z Auerspergi (l. 1666), da bodo ti plačevali pavšalno vsoto letnih 2000 gld. na ime onih naklad.

Auerspergi so prodali pazinsko grofijo l. 1701 nadvojvodski komori v Gradcu in ta jo je odstopila l. 1708 skupno s Sacerbom in Podgradom tajnemu svetovalcu markizu Herkulu Turinettiju de Prié e Pancalieri (kot zameno za Medjimurje in Čakovec, katero je bil isti kupil od komore l. 1694). Prié je imenoval svojim poglavarjem v Paznu Tržačana Danijela Calò, ki je pa tako strogo gospodaril, da se je prebivalstvo uprlo in da je bila vlada prisiljena zapreti ga na grad v Gradcu. Leta 1766 proda Prié

Istro z omenjenima gospoščinama za 240.000 gld. Antonu Laderchi-ju markizu Montecuccoli iz Modene. Pri odvezi zemljišč l. 1848 dobili so Montecuccoli isto vsoto kot odkupnino in obdržali vrhu tega še velikansk in trden grad v Paznu, potem gozde, alodijalna zemljišča in kupljena posestva pičenske škofije ter šentpeterskega samostana, katera je bil Jožef II. zatrl. Ta vladar je bil podredil Istro postojinskemu okrožju, ali zaradi prevelike daljave in različnih odnošajev je ukazal ustanoviti posebno okrožje v Paznu, ki je trajalo do l. 1809.

Najvzhodnejši del Istre imenujejo Italijani še dandanašnji Liburn ijo, spominjaje se ilirskih Liburnov, ki so bivali ob času Rimljanov v Primorju od Reke do Krke. Kot glavni kraj Liburnije so smatrali Kastav, ki se je bil ohranil še iz rimskih časov, a okoli l. 1200 se je začela tudi Reka razvijati zaradi ugodne svoje luke. Kakor že rečeno, bila je Liburnija puljskim škofom podložna, a l. 1139 je prišla v oblast Devincev kot fevdnikov puljskih škofov. Tudi ko je ta rodovina izumrla, podelil je škof Gvidon l. 1400 Liburnijo njih dedičem, grofom Walsee. Ti so v svoji oporoki zapustili (l. 1465) vsa svoja posestva na Krasu, Premu in tudi v Istri (Kastav, Reko, Veprinac in Moščenice) cesarju Frideriku III. Kastavska občina je bila zelo obširna (še sedaj meri 214·59 km^2) in njeni velikanski gozdi so segali tje do Plavnika, tako da je mejila z občino Roč pri Buzetu, (njena stražnica v Čičariji je bil Črni grad) s katero so nastali večkrat mejni prepiri, tako da so Ročani napisali na jedna svojih vrat: „Ad repellendam audaciam Castuanorum“.

Friderik III. je podelil (l. 1468) Jakobu Ravnaharju Kastav (z Volosko in Opatijo), Veprinac in Moščenice, a l. 1478 Nikolaju Ravbarju. Kožljaški gospodje Franc in Jurij Barbo so bili posodili cesarju Ferdinandu mnogo denarja in zato jim je ta zapisal omenjene kraje (l. 1560), a že l. 1583 so jih ti prodali z dovoljenjem nadvojvode Karola Volfanku Schrantzu in tega dediči l. 1609 za 20.000 gld. baronu Wagenspergu, ta pa l. 1613 za isto ceno Boltežarju pl. Thonhausen. Ko je poslednji ustanovil jezuitski kolegij v Judenburgu (l. 1625), nakazal mu je dohodke kastavske gospoščine. Njegova udova Uršula pa se je pogodila s štajerskimi jezuiti in podarila (l. 1630) Kastav jezuitom, ki so se bili naselili na Reki in sezidali tam lepo

cerkev sv. Vida (od tod ime v nemških listinah „St. Veit am Flum, Pflaum“). Seveda so imeli jezuiti svojega posebnega poglavarja v Kastvu, ki je vršil tudi prizivno sodstvo. Podpisoval se je „kapitan Kastva, Veprinca, Moščenic i Podbrega“ (t. j. proti Reki nagnjenega pobočja).

Kastvanci so se upirali jezuitski oblasti (l. 1638 in 1666) ter so poslednjega leta celó ubili poglavarja Franca Morellija (vrgli so ga v vaško lokev). Ko je bil jezuitski red razpuščen, prodala je vlada l. 1784 kastvansko gospoščino za 100.000 gld. francoskemu plemiču Ivanu de Thierry, ki je bival kot zdravnik na Dunaju. Leta 1843 pa so jo prodali plemiči Thierry za 112.000 gld. Jurju Vranjicanu-Dobrinoviču (Vranyczany), toda kmalu potem je prišla odveza zemljišč. Do l. 1815 so prištevali Kastavski okraj še h Kranjskemu. Pred l. 1868 sta bila Kastav in Lovran sedeža okrajne oblasti, a tedaj pa so ustanovili novo okrajno glavarstvo v Voloskem.

Novigrad (Newhaus — Castelnuovo) nad Podgradom je bil posestvo goriških grofov, kateri so je dajali v najem plemičem, ki so se imenovali po tem gradu. Ko je bil goriški grof Majnard podelil Novigrad svoji sestri Elizabeti za doto (l. 1358), preselili so se Newhausi v Kormin, v čegar okolici so dobili mnogo fevdov od goriških grofov, katere so kupili (1572) kraški plemiči Kobenclji. K novograjski občini so spadali sledeči kraji: Račice, Obrovo, Gradišče, Markovščina, Polžane, Materija, Hrpélje, Rošče, Tublje, Slope, Brezovica, Odolina, Gradiščica, Rtviže, Ostrovica, Kozjane, Suhorje, Tatre, Erjavče, Hotičina, Mršane, Slivje, Velike Loče, Kolčiče, Orehek, Brezovobrdo, Javorje, Male Loče, Zajevšče, Huje, Gaberk, Pregarje, Harje, Sabonje, Velebrdo, Malobrdice, Starada, Podbeže, Golac, Skadanščina Sapjane, Soze (Zvozi) in deloma Hrušica.

Završniška gospoščina (tudi goriška) je imela Pasjak in Pregarje (po urbarju iz Gradca, 30. junija 1622), potem večino Hrušice s Poljanami (cerkev, župnijo in tamošnje gozde). Zarečje, Brdce, Studenagora, Tominje in Ritomeče so spadale pod novograjski urbar, pod sodnijo pa na Premu (last devinskih gospodov).*)

*) Mittheilungen des Musealvereines für Krain, VIII. Jahrgang 1896, S. 118 ff.

Druga beneška (uskoška) vojna je tudi Istri mnogo škodovala. Leta 1614 so se začeli boji z Benečani ob vsej dolgi meji od Baga do Gradišča. Ti so že oblegali Sacerb in Podgrad, a Uskoki so premagali Plomin, Rovinj in še več drugih krajev beneške Istre. Septembra meseca l. 1615 so bili hudi boji okoli Moščenic. V madridskem miru (6. septembra 1617) obdržali sta sicer obedve stranki svoja posestva, ali isterski kraji so bili grozovito opustošeni. Še leta 1601 je poročal beneški poglavar v Kopru svoji vladi, da se lahko smatra okolica pazinska kot najboljši in najbogatejši del cele Istre zaradi rodovitnosti tal in prijetnosti krajev. Potem so pa avstrijski poglavarji tožili svoji vladi, da je vse opustošeno in zapuščeno, da so polja neobdelana, ker je ostalo le prav malo kolonov doma, vasi da so požgane, duhovniki in plemiči obnemogli, tako da se komaj same sebe živijo in ne morejo plačevati cesarskih davkov. — Morda je pa vse to nekoliko prečrno risano z namenom, vzbuditi usmiljenje pri vladarju, da bi ne zahteval navadnih prispevkov. Okoli leta 1650 piše namreč škof Tommasini, da je pazinska grofija jako rodovitna in da obiluje vseh stvari, ima dosti žita, turšice, dragega vina ter mnogo goved in drobnice. In še l. 1678 imenuje koperski župan Istro „biser“ beneške krone.

Tudi po beneški vojni ni imela Istra miru, ker so se Benečani še dolgo bojevali s Turki. Ob času kandijske vojne (1645 — 1669) so hitela primorska mesta popravljati svoja ozidja in kolikor mogoče utrjati. V Dalmacijo so poslali Benečani leta 1645 1000 Istranov, l. 1654 1500 in l. 1668 še 500, ki so večinoma poginili ali v bitkah, ali pa vsled utrujenosti in bolezni. Črno vojsko (od 18. do 36. leta) so nabirali le po notranjih delih, a primorci in otočani so morali služiti na vojnih ladjah. Oblečeni so bili slabo in še slabše oboroženi. Razdeljeni so bili v 6 stotnij: kopersko (500 mož), motovunsko (400), bujsko-oprtljsko (400), puljsko-vodnjansko (400), buzetsko (50 lahkih jezdecev) in labinsko (300 mož). V Kopru je bilo še 100 — 140 topničarjev in v Piranu 30. Vsa črna vojska je štela 2500 — 3500 mož, kakor je bilo več ali manj prebivalcev.

Ob času španske nasledstvene vojne so imeli Benečani svoje brodovje zbrano v poreški luki, da je branilo istersko obalo. To je zelo pomagalo mestu, ki se je začelo od tedaj naprej

vzbujati k novemu življenju. Špansko brodovje se je bilo usidralo v puljski luki, ali ni prizadjalo nič hudega Istri. Pač pa je zelo razsajala grozna kuga l. 1630—1631 in prebivalce na mnogih krajih skoraj iztrebila. (V prejšnjih dobah so bile strahovite kuge l. 1343, 1348, 1360—1361, 1467—1468, 1479, 1511, 1544 in 1573.) Zato je štela beneška Istra leta 1678 le 60.000 prebivalcev v štirih mestih in štirinajstih okrajih.

Ko so bili Francozi posedli Benetke in ustanovili začasno vlado, pozvali so tudi Istrane, naj priznajo to spremembo in izberejo svoje zastopnike v občinski zbor. S tem so bili zadovoljni Piranci, Porečani in Rovinjci. Ti so napravili 18. junija 1797 „revolucijo“ in „svobodno samostalno ljudstvo“ (1016 rodovin) si je izbralo 18 starejšin, da vladajo v njegovem imenu. V Izoli in Kopru se je bilo vzdignilo ljudstvo proti plemičem (5. in 6. junija) in nastale so strašne zmešnjave, med katerimi je bilo več ljudij umorjenih. Štiri dni potem je prišel avstrijski general Klenau v Koper, 14. junija je posedel Rovinj in v malo dneh je bila vsa Istra v avstrijski oblasti. Cesarski komisar grof Rajmund Thurn je izdal proklamacijo na Istrane, v kateri jim razlaga, da hoče Avstrija deželo varovati od revolucijske kuge in ustanoviti red med prebivalci.

V kampoformijskem miru (17. oktobra 1797) je bilo konečno določeno, da ima Istra z Dalmacijo vred, h kateri so spadali tedaj Kvarnerski otoki, pripasti Avstriji. Beneške Istre pa niso združili z avstrijsko, nego dali so jej posebno vlado ter jo razdelili v sedem okrajev: Koper, Piran, Buzet, Poreč, Rovinj, Pulj in Labin. V Kopru je bilo tudi prizivno sodišče za kriminalne in civilne pravde. Istrani so mirno sprejeli avstrijsko okupacijo in vlada je skušala zadovoljiti jih z modrimi zakoni, zlasti pa s tem, da jim je pustila njih stare običaje in tudi vidne znake beneške republike (krilate leve).

Leta 1805 so ustanovili Francozi provizorno vlado za Istro v Kopru, sestoječo iz predsednika in šestih zastopnikov raznih občin. Januvarija l. 1806 so pridružili nekdanjo beneško Istro (pod naslovom „dipartiment“) kraljevini italijanski in jo razdelili v šest kantonov (Koper, Piran, Poreč, Rovinj, Vodnjan in Labin). Prefekt je stanoval v Kopru, podprefekt pa v Rovinju. Napoleon je dal Istri naslov vojvodine in jo podelil kot veliki

fevd maršalu Bessieru, ki je dobival za svojo plačo petnajsti del javnih deželnih dohodkov. Takrat so odpravili vse bratovščine po Istri, izvzemši ono sv. R. T., in še istega leta (1806) so ustanovili „kraljev batalijon isterski“, ki se je bojeval l. 1809 na Koroškem in Tirolskem, a pozneje na Španskem (prvi in drugi polk italijanski).

Leta 1809 so bili Avstrijci naskočili in posedli Koper (14. aprila), ali čez jeden mesec so ga morali zopet odstopiti Francozom, ki so dobili v dunajskem miru (14. oktobra 1809) tudi še avstrijsko Istro, Reko, Kranjsko, Hrvaško do Save, Dalmacijo itd., čeravno Francozi niso bili prodrli v avstrijsko Istro, kjer je dunajska vlada hotela vpeljati domobranstvo iz vseh ljudij, ki so bili sposobni nositi orožje. Središče tega domorodnega pokreta je imelo biti v Rovinju, kjer so bili zlasti mornarji navdušeni za osvobojenje od francoskega gospostva, ker so čutili velikansko škodo zaradi kontinentalne zaprtije. Angleške križavke in njih privilegovani gusari so plenili isterske trgovinske ladje, napadali večkrat mesta, zažigali ribiške čolne in uničevali celó v lukah ladje z njih blagom. In zares so se vzdignili Rovinjci aprila meseca za avstrijsko stvar. Vsi prebivalci so se oborožili in razdelili v stranke, katere so vodili po jeden ribič, jeden trgovec in jeden ladijski kapitan. V mestu je bilo popolno brezvladje, dokler ni prišel avstrijski komisar, ki je osvobodil bogate meščane in vpeljal provizorno vlado, katero je vodil dober avstrijski privrženec. Tudi v Vodnjanu in v Puljščini se je bilo ljudstvo uprlo francoski vladi in vodilo seboj kot talca perojskega župnika. Ali kakor hitro so se prikazali francoski vojaki, pobegnili so ustaši na morje, zlasti na angleške ladje.

Ko so bili v Paznu izvedeli, da se približujejo francoski vojaki, sklical je poglavar vso črno vojsko (nekaj tisuč ljudij) na polje in brda med Cerovljem in Dragučem, da bi zaprla pot sovražniku, o katerem so mislili, da pride po buzetski cesti v pazinsko grofijo. Ali zastonj so pričakovali Francoze, ki so bili med tem prodrli po drugi poti v Poreč in naglo napadli Rovinj (25. oktobra), kjer se je bilo ljudstvo (celó ženske) uprlo z oboroženo roko, dokler niso Francozi oplenili in požgali najimenitnejših hiš in niso pobegnili voditelji upornikov. Skesani Rovinjci

pa so morali plačati 24.000 gld. kontribucije. Francozi so razorožili ljudstvo z veliko strogostjo.

Po dunajskem miru je bila zopet združena vsa Istra v jedno pokrajino, spadajočo h kraljevini Iliriji. Ker jej je bil načelnik general Marmont, zato je zavladal militarizem v vsej deželni upravi. Vendar se je beneški del ložje privadil francoskim zakonom, nego avstrijski, ker tu je moralo ljudstvo še vedno plačevati urbarijalne danje gosposkam, povrhu pa še davke francoski vladi. Po deželi so se pritoževali zlasti proti zvišanim taksam pri civilnih pravdah, a ljudstvo ni pomislilo, da je bilo teh pravd le malo, da so se hitro izpeljevale in da so torej menj stale, kakor je bila sploh francoska uprava zelo redna in hitra, v rokah malo uradnikov.

Avgusta meseca l. 1813 moral se je umakniti general Gautier pred avstrijskim poveljnikom Nugentom proti Lipi. Nugent se je utaboril v trdnem Veprincu in bil v zvezi z angleškim brodovjem, ki je bilo usidrano pred Lovrano; njegov podpoveljnik Lazarič iz Trsta pa je prišel samo s 47 pešci in šestimi konjeniki v Vranjo, pobunil tamošnje prebivalstvo in šel z oboroženimi kmeti 3. septembra v Cerovlje, kjer se družita cesti iz Buzeta in Pazna. Istega dné so bili prišli tudi Francozi iz Rovinja v Pazin, a ponoči sta jim pobegnili dve stotniji Hrvatov k ustajnikom. Naslednjega dné so klicali zvonovi z vseh zvonikov okoli Pazna ljudstvo k ustaji in ko so prišli Francozi pod Lindar, mislili so, da so trčili z Nugentovo predstražo, zato so se vrnili skoz Stari Pazin proti Bermu, ali tudi tam so našli pot zaprto in zato so se udali Lazariču. Razdraženo ljudstvo je neusmiljeno pobilo mnogo francoskih vojakov, a njih častniki so se jokali, ko so spoznali, da so se udali tolpi slabooboroženih kmetov (imeli so komaj 200 pušk), mesto redni vojski. Lazariča pa je vse hvalilo zaradi njegove drznosti; dobil je red Marije Terezije in baronstvo s predikatom „Lindarski“ ter postal major.

Kot tak je izkoristil ljudsko navdušenje in nabral cel batalijon prostovoljcev in jih peljal pred Koper, katerega so oblegali Avstrijci in Angleži. Mesto se je branilo tri dni, ko so ga pa začeli bombardovati, udalo se je (12. septembra). Potem je šel isterski batalijon nad Trst, vzel trdnjavo Sv. Vida, in od tam so ga poslali *na Beneško* in Milansko, kjer se je tudi hrabro bojeval.

Leta 1814 so ustanovili gubernij v Trstu s tremi okrožji (Gorica, Trst in Reka). Zahodna Istra je spadala pod tržaško okrožje, vzhodna pa pod Reško. Temu (in torej Istri) so pridružili l. 1815 tudi Kvarnerske otoke in istočasno je papež izločil krško škofijo iz zaderske nadškofije ter jo „za večne čase“ podredil ilirski metropoliji v Gorici. Ob jednem so tudi pridružili avstrijsko Istro nemški zvezi (l. 1820). Leta 1816 so oklicali „ilirsko kraljestvo“, ali že l. 1818 so odcepili od njega Koroško in Kranjsko, ki sta dobili svojo posebno vlado in ustavo deželnih stanov, tako da je ilirsko kraljestvo ostalo le na papirju, a Primorska ni imela jednotne deželne vlade in svojega zastopstva. Ko so izročili Reko l. 1822 Ogerski, ustanovili so začasno okrožje v Paznu za onih devet okrajev vzhodne Istre in Kvarnerskih otokov, ki so poprej spadali pod Reko. Leta 1825 pa so združili vso Istro v jedno samo okrožje s sedežem v Paznu, ki je trajalo do konca l. 1860, ko so odpravili okrožja. Po novi ustavi je postala Istra l. 1861 avtonomna pokrajina z naslovom „mejne grofije“ in kot sedež deželnega odbora ter zbirališče deželnega zbora je bil začasno določen Poreč*). Po najvišjem sklepu pa so prestavljene deželne oblasti iz Poreča v Pulj početkom l. 1898.

2. Zgodovinska topografija.

Dolina je prvi večji kraj v Istri. Tamošnja župna cerkev je prastarega izvora, a omenja se prvikrat še le l. 1331. Visoko nad Sacerbom (S. Servolo) stoji na strmi skali Sacerbski grad ali Strmec, ki je bil tudi nekdaj predstraža tržaškega mesta in bržkone tudi v njega oblasti. Gospoščina sacerbskega grada se je razprostirala od Mohovega grada do Loke ter obsegala vasi: Sacerb, Prebenek, Kastelec, Crnotič, Podgorje, Petrinja, Prešnica, Brgot, Klanec, Očizla in Beka; k tem sta se pridružili l. 1510 še Jelovice in Vodice. Vojvoda Ernest je priklopil Mahov grad Kranjski (l. 1414), da bi s tem kaznoval predrzne Tržačane. Še l. 1418 čitamo, da so imenovali župnijo Dolina „S. Voldaricus vallis Mohoy“. Leta 1463 je izdal gradnik Nikolaj Golob Mohov Benečanom, ki so potem premagali tudi

*) De Franceschi, L' Istria, note storiche, Parenzo 1879.

Sacerb in Novigrad. Drugikrat so dobili Benečani Mohov grad l. 1508, ali že l. 1511 so ga morali zopet Avstrijcem prepustiti. Ker so se pa Benečani bali, da bi mogel ta grad zopet sovražnikom v roke pasti, zato so ga sami razdejali oktobra l. 1511. Iz njegovih razvalin nastal je pozneje grad Robida (Fünfenberg) pri Zabrezcu. Kakor Novigrad, tako so podelili avstrijski vladarji tudi Sacerb grofom Petačem, ki so ga pa okoli 1690 zopet povrnili komori v Gradcu. Ta je potem zastavljala sacerbsko gospoščino onim istim vlastelom, ki so imeli tudi pazinsko grofijo v najemu, torej naposled Montecucculom. Ti so združili tudi posestva okoli Robide s sacerbsko gospoščino in jih še sedaj uživajo.

Mile (Mulje, Mugla) imajo zeló stare zgradbe in mnogo slikovitih razvalin. Sezidane so kakor Benetke, imajo mali trg in ob njem staro cerkev ter občinsko hišo z beneškim levom. Kjer je sedaj mestece, je stal baje v začetku srednjega veka „borgo Lauro“, (od lapor, labor? — Kraj „Labor“ se nahaja pri Pomjanu). Nad sedanjim mestom so bile nekdaj „stare Mile“ s starinsko cerkvijo in ostanki prazgodovinskega gradišča („mogile“?). Leta 1354 je genoveški vojvoda Doria popolnoma razdejal stare Mile, a mesto njih so nastale sedanje na obali. Kakor že rečeno, je daroval kralj Hugon (l. 930) Mile patrijarhu, ki si je dal v mestecu sezidati lepo palačo. Dohodki iz Mil so tekli neposredno v patrijarhovo blagajnico. Pozneje so postale Mile last tržaških škofov, ki so jih podelili rodovini Rihenberški, a od teh so jih dobili plemiči Morosini v Benetkah. Leta 1232 so zahtevali miljski kanoniki, naj bi smeli tudi oni s tržaškimi vred škofa voliti. Od l. 1283 do 1291 so bile Mile v beneški oblasti, pozneje pa zopet patrijarhove. Leta 1372 se je bilo mestece uprlo duhovniški oblasti pod vodstvom nekega Rafaela di Ser (signore) Steno, ali patrijarh je je zopet premagal (l. 1374) s pomočjo pomožne vojske furlanskih občin in je potem močno utrdil. Po razpadu patrijarhovine so prišle seveda tudi Mile v beneško oblast. Leta 1511 (8. julija) pregovoré Tržačani avstrijsko vojsko, da naj napade Mile in jih razruši, ker so bile prekosile Trst v trgovini. Avstrijci so tudi poskušali napad, ali srčni prebivalci so jih zapodili v beg.

Koper je bil še do leta 1825 otok, katerega se je lahko *obšlo v pol ure.* Dvigalni most ga je vezal s suho zemljo, a

zdaj se nič več ne pozna, kje da je bil ta most, in medmorje je že skoro 1 *km* široko. Nekdaj je bilo mesto obdano z dvojnim zidom (iz l. 1478) in imelo dvanajst vrat, a sedaj so le še jedna ostala. Hiše so zelo stisnjene, ulice ozke. Največji trg je „brolo“, kjer okoličani prodajajo svoje predmete in kjer se vojaki vežbajo. Z njega se pride mimo stolne cerkve na manjši trg („piazza“), ki je podoben onemu sv. Marka v Benetkah in okoli katerega so najlepše in najznamenitejše zgradbe (stolnica, mestna posvetovalnica, ložja [sedaj glavna kavarna], kapetanat itd.). Najlepšo lego ima kaznilnica na „belvederu“, od koder je krasen pogled na morje. Večina prebivalcev so vinogradniki, ki hodijo zjutraj zgodaj s svojim „musom“ (oslom) na polje in se ne vračajo do večera. V mestnem delu „božja draga“ je stal nekdaj samostan glagoljašev. — Prvotno se je imenoval otok Aegida (Plinius) ali Capris (Ravennas) in še pismo papeža Gregorija iz l. 599 ga imenuje „Caprea insula“ ali „Capraria“ (Jaffé, Regesta pont. Rom. I., št. 1678, editio 1885). Ko je ob času langobarške provale našlo mnogo begunov zavetja v Kopru, začeli so ga imenovati tudi Justinopolis (na čast tedaj vladujočemu bizantinskemu cesarju Justinu IV.) in to ime se rabi še sedaj v cerkvenih spisih. Koper je dobil svojega škofa že l. 524 po pravilu „Unaquaeque civitas proprium Episcopum habeto“ (Cod. I. 3, § 36). Patrijarhov posvetni namestnik je imel svoj sedež v Kopru in ne v Pulju, od tod ime „Caput Istriae“ (Capodistria). Iz tega uzroka so skušali Koprčani razširiti svojo oblast tudi nad drugimi isterskimi mesti, n. pr. nad Porečem, ali to je dalo Benečanom povoda, da so si začeli prisvajati isterska mesta. Leta 1278 je bil posedel Koper goriški grof Albert, ali meščani so se rajše udali Benečanom. Bržkone jih je pa beneška vlada preveč tlačila in zato so se jej uprli l. 1353 in le v gradu „Leone“ so se obdržali. Iz tega so streljali tako hudo na mesto, da je bilo premnogo ljudij ubitih. Tudi pozneje so se Koprčani večkrat upirali Benečanom, a ti so jim začeli v vsem ugajati in naredili Koper za glavno mesto Istre. Trst je dolgo časa tekmoval ž njim in mnogo škodoval njegovemu procvitu, ali v novejšem času se je Koper zopet precej povzdignil, zlasti vsled trgovine s Trstom, kamor prodaja svoje proizvode. V Kopru se je rodil (1530) slavni slikar Benedikt Carpaccio. Leta 1622 so ustanovili tam prvo

tiskarno, l. 1663 odprli prvo društveno gledališče, a l. 1630 je razsajala tako grozovita kuga, da je 2000 ljudij pomrlo.

Šmarje (S. Maria in Monte) južno od Kopra je zelo stara vas, ki je imela že pred l. 1084 svojo župnijo (sedanja cerkev je bila posvečena l. 1142) in l. 1152 celó že svoj samostan. Leta 1730 je dal župan Anton Rojac popraviti pretesno cerkev in pri tem delu je največ pomagala bogata rodovina Sergašev, ki je dala ime vasi pol ure proti jugozahodu od Šmarija. Od l. 1742 je imela svojo posebno rakev prav pred cerkvenim pragom. Potomci te rodovine so sami trdi slovenski kmetje, ki se priprosto pišejo „Sérgaš“. Kakor po vseh drugih selih koperske škofije, tako so brali tudi v Šmarju sv. mašo v slovanskem jeziku še do najnovejših časov, do l. 1833, a v sosednjih vaseh Koštaboni in Karkavčih ohranil se je stari običaj nekoliko še do današnjega dné. Staro navado v Šmarju je opustil župnik A. Ulčnik s Štajerske. Ali Šmarcem ta novotarija ni prav nič ugajala in ko so dognali, da hoče njih novoimenovani župnik pri inštalaciji latinsko mašo peti, šli so mu naproti do križpota (Crociera — Montetoso), da bi novodošlega v beg zapodili. Drugi pa so sneli zvonove, da bi se ne moglo k maši zvoniti, in razsrjene šmarske ženice so v svoji sveti jezi oblegale oltar, da bi nihče ne mogel ni blizu, ni poleg. Inštalacija se je morala odložiti in iz Kopra so poslali celo kompanijo vojakov do križpota, ki so le s težavo in malo po malo umirili razburjeno ljudstvo. Toda med kmeti je še dolgo vrelo, sosebno ker je hotel novi župnik z nenavadno eneržijo odpraviti vse, kar je po starem dišalo.

Izola je stala spočetka tudi na gričastem otoku, ki je pa že davno s suho zemljo spojen. Mestece je bil podelil cesar Oton II. najpoprej dožetu Petru Candianu, od katerega je je kupil patrijarh Rodoald, in cesar je potrdil to kupitev (l. 976). Leta 1031 je daroval patrijarh Popon Izolo nunskemu samostanu „St. Maria extra muros Aquilejae“ in patrijarh Ulrik je potrdil to podelitev (l. 1175). Leta 1280 je dobilo mestece beneškega „podestá“ in leta 1346 se je osvobodilo samostanskega sodstva, ali zato je moralo veliko večjo desetino plačevati. Izola je bila v srednjem veku važna izvozna luka za olje in vino. (V Izoli, Kopru in Žavljah raste še dandanašnji najboljše vino, ki se pa ne drži; mora se v jednem letu izpiti). Istersko

vino je bilo takrat tako drago, da so si je mogli le bogati ljudje privoščiti. Kranjski in celó nemški trgovci so prihajali v Izolo po vino in je tovorili daleč čez Alpe v Nemčijo, kjer so je zelo drago prodajali.

Piran stoji na koncu ozkega polotočiča, na katerem se vzdiga vitka stolnica z ogromnim medenim kipom sv. Jurja na visokem zvoniku. Kip se lahko vrti in obrača po vetru. Ker je cerkev na najvišjem mestu, je najbolj izpostavljena burji, in da jej morje ne izpodje temeljev, sezidali so že Benečani ob pluskajočih valovih prav močne stebre z velikanskimi oboki, ki čuvajo polotočič od severne strani. S trga pred cerkvijo se razprostira prekrasen pogled na vse strani. Mesto je zelo slikovito zidano na stopnicah in se spušča počasi k morju. Najlepše hiše so ob mali luki (mandracchio), ki je zvezana po ozkem kanalu (čezenj drži most) z zunanjo veliko luko. Staro ime se je glasilo Pyrrhanum in Marciana; (tako se imenuje še sedaj jeden del mesta). Čudno je, da se mesto v začetku srednjega veka le malo omenja, in vendar je imelo že l. 1099 svoj lastni pravilnik. Bojevalo se je mnogo z drugimi istrskimi mesti, zlasti z Rovinjem l. 1208. Benečani so zelo utrdili Piran, obdali so ga z zidinami in stolpi, katerih ostanki se še sedaj poznajo. Pod beneško vlado se je mesto lepo razcvitalo, ker ga nista pustošili ni vojna, ni kuga. Močvirje na jugovzhodni strani mesta so spremenili v solarne, ki so dajale Benečanom najfinejše, kot sneg bele soli („fior di sale“). Velikanske plime l. 1761 in 1795 so mnogo škodovale solarnam. V Piranu se je rodil italijanski književnik Marko Petronio in znameniti glasbenik Josip Tartini (1692 — 1770).

Umag (Humacum, Omago) je staro mestece še iz rimske dobe. Nekdaj je bilo mnogo obširnejše in razprostiralo se je daleč v morje, ali potresi so je razrušili, kakor tudi bližnjo trdnjavico Sipar (Sipiares), ki je stala še leta 875 tik Umaga. Umag je daroval cesar Konrad II. l. 1029 novogradskemu škofu. Leta 1269 se je izročilo mestece Benečanom, a leta 1370 so je Genoveži strašno opustošili.

Buje (Bulae, Bulleae) stoje na osamljenem griču, podobnem stožcu, s katerega se lahko pregleda vsa zahodnoisterska obala, zato so jih imenovali v srednjem veku „spia d' Istria“. Sredi

mesteca stoji cerkev z zvonikom, ki je obelisku podoben, a okoli nje so stisnjene hiše na ozkem prostoru. Tu je bilo nekdaj letovišče novogradskih škofov. Leta 1102 je daroval isterski markgrof Vodalrik Buje akvilejskemu patrijarhu, ki jih je pa moral Benečanom prepustiti (l. 1412).

Oprtalj z okolico je bil za patrijarške vlade poseben okraj z lastnim oskrbnikom. Patrijarh Ulrik je daroval njegove dohodke l. 1115 opatiji v Možnici. Vzhodno od Oprtlja se je nahajal nekdaj imeniten grad Pietrapelosa (Wollenstein) med Ždrenjo in Buzetom, katerega so imeli kot patrijarhov fevd gospodje Castello, ki so si lastili celo knežje pravice isterskih markgrofov. Beneška vlada ga je podelila l. 1440 markizom Graviso iz Kopra. Leta 1620 je požar razdejal grad, katerega niso več popravili.

Buzet je še sedaj z zidovi obdan in trdnjavi podoben. Na mestnih vratih so vzidani rimski kamni in reljevi, ulice so čiste, male hiše prijazne. Glavna cerkev je sezidana v bizantinskem slogu in na mestno ozidje je prislonjena svetovalnica, kjer je nekdaj stanoval rasporski kapetan do propada beneške republike. Na mestu sedanjega Buzeta je stalo gotovo že prazgodovinsko gradišče in potem utrjena naselbina ob času Rimljanov (Pinquentum). Markgrofi so obdali mestece z zidovi, katere so Benečani še pomnožili. Turki so plenili l. 1472, 1475 in 1495 po buzetski okolici, ali mesta niso nikoli premagali. Takrat je bil Buzet najglavnejša trdnjava notranje Istre, katero je branilo celo trideset topov. Poleg Buzeta je bil tudi bližnji Roč (Rozzo) najvažnejša beneška trdnjava v Istri, ali sedaj so zidine in stolpi razrušeni in ravno tako tudi polovica hiš. Ob času druge beneške vojne je imel devet utrjenih bastijonov, ki so bili s topovi tako dobro preskrbljeni, da so l. 1618 kljubovali celo cesarski vojski.

Novigrad (Cittanova) tik Drage, v katero se izliva Mirna. Zrak je tu kužen in poraja groznico; zato je mestece popolnoma propadlo. Kakih 6·5 *km* od njega stalo je v starejši dobi mesto Aemonia, iz katerega razvalin so sezidali v začetku srednjega veka mesto „Noventium“. Od l. 1524 do l. 1828 je imel Novigrad celo svojega lastnega škofa. L. 1687 (24. maja) so napadli *Albanci kot turški* zavezniki Novigrad in ga popolnoma oplenili;

vjeli so celo župana (beneškega plemiča), katerega so pa Benečani pozneje odkupili.

Poreč je bil že pod Rimljani prav obljudeno mesto. Od morske strani ga je obdajalo polokrožno zidovje, čegar ostanki se še sedaj lahko vidijo, kadar je morje mirno. V notranje predele je vodilo troje vrat, najprej skoz predmestje, potem pa na

Slavolok Sergijcev v Pulju. (Str. 264.)

severno, vzhodno in južno stran Istre. Rimski kapitol je stal bajé ob sedanjem stolnem trgu, na levi od njega gledališče, na desni pa Martovo in Neptunovo svetišče, do kojih je vodila glavna mestna cesta. Najimenitnejša zgradba v Poreču je stolna cerkev, „Basilica Eufrasiana“ iz II. stoletja, ki je sezidana prav tako kakor starokrščanske cerkve (ima atrium, porticus, baptisterium\

Pročelje in tudi notranji deli so bogato okrašeni z mozajičnimi slikami (iz IV. stoletja ali pa iz časov Teodorika Velikega), katere so v novejšem času pa cela popravili. Po prizadevanju centralne komisije na Dunaju dala je vlada l. 1890 — 1897 prenoviti to imenitno starokrščansko svetišče s stroški 60.000 gld. (popravili so mozajična tla, naredili novo streho in zaprli stranske kapele s posebnimi križnatimi vrati). Apsida je okrašena s prav lepimi starodavnimi mozajiki (M. B. z angelji in mučeniki, sv. Maver [cerkveni patron], škof Evfrazij, naddijakon Klavdij itd.). Prezanimiv je tudi relikvijarij iz bizantinske dobe. V obsegu starorimskega kapitola stoji „Kaptolska zgrada" (canonica), ki je prizidana k stolni cerkvi. Ta zgradba je prestara, prav zanimiva ter je bila že l. 1251 obnovljena in razširjena. Osamljeni zvonik je iz XV. stoletja. Trg pred cerkvijo se imenuje „Marafor" (forum Martis) in malo dalje se nahajajo ostanki dveh poganskih svetišč, komicija in ljudskega fora. Pod rimskim gospostvom je bil Poreč najpoprej municipij, a po l. 35 kolonija s pridevkom „Julia". V srednjem veku je začela trgovina propadati, večni prepiri med občino in škofi ter s sosednjimi isterskimi mesti so se množili dan na dan in nemiri z bližnjimi seljaki so popolnoma uničili poreško občino. Škofje so skušali pridobiti si nad mestom tudi knežjo oblast in zato je morala občina l. 1194 prositi markgrofa, naj jo brani proti premočnim škofom. Pa tudi Kopрčani so jo hoteli pod svojo oblast spraviti in zato se je udala rajši Benečanom.

Svetlovreč (S. Lorenzo del Pasinatico) ima izvrstno lego na osamljenem griču (203 *m*), blizu katerega se nahaja „Gradišče" (243 *m*) pri Novi vasi. S tega se pregleda vsa obala od Novigrada do Rovinja. V srednjem veku je bil Svetlovreč obdan z visokim zidovjem, skoz katero so vodila štiri vrata (dvoje je sedaj zazidanih), a njih stopnice se še sedaj opažajo. Glavna cerkev sv. Martina je zgrajena po vzoru bazilike in v apsidi je prostora za večje število kanonikov. Mašo pojó sedaj latinski, ali epistolo in blagovjest pak hrvaški. Ob času razvoda (l. 1325) so pokazali Svetlovrečani list, koji je bil pisan „na prveh razvodeh" l. 1130. Povjerenstvo je pregledalo meje izmed Svetlovreča in Križa ter odredilo, naj ostanejo tudi za naprej, kakor je v starih listinah *zapisano („kako je* od starih prišlo"). Svetlovreška občina je

morala dajati pazinskemu knezu desetino žita, vina in janjčkov, (a knez četrtino frančiškanom); potem „ti žlahtni od Svetlovreča knezu četiri librice papra i vazda mu služiti cića da jesu od prvih knezu darovanj". Ob času vojne med Genoveži in Benečani pozvali so Svetlovrečani prve, da naj premagajo Dvogradje, njih sovražno trdnjavo. Genoveži so premagali in zažgali grad ter pobili vse prebivalce. Benečani so zeló utrdili Svetlovreč in ga dali v najem rodovini Loredan, ki je izvršila to utrditev početkom XVI. stoletja. Okoli leta 1650 je imel Svetlovreč do 200 rodovin in četrtinko italijanske milje dolgo obzidje.

Vrsar (Ursaria, Orsera) je sezidan na rimskih razvalinah, ima pa tudi grad iz prvih dob srednjega veka, v katerem so mnogokrat bivali poreški škofje; (prekrasen je od tod razgled na morje).

Motovun*) stoji tudi na obrastenem griču, s katerega je prekrasen razgled po zahodni Istri. Najvišji njegov del se imenuje „grad", ki ima mali trg z ložjo, katera je prepolna beneških napisov. Iz grada se pride skoz druga vrata v „kaštel", ki je obdan po 3 *m* globokem jarku. Tu stoji na najvišjem mestu glavna cerkev in okoli nje so hiše nekdanjih plemičev. Mestece je nastalo iz prazgodovinskega gradišča in preživelo tudi rimsko dobo. Kralji so je darovali v X. stoletju poreškim škofom, a ti so je dali v fevd isterskim grofom. Potem je prišel Motovun pod patrijarhe, od katerih se je odkupil l. 1276, da bi postal samostalna republika, ali že l. 1278 je bil v beneški oblasti. Za Benečanov je imel zeló prostoren okraj, h kateremu je spadalo sedemnajst županij. Zaradi mej se je prepiral s poreškimi in pazinskimi sosedi. S prvimi se je pogodil leta 1475, z drugimi pa l. 1535 (po razsodbi tridentinskega zbora). Mestni in kapitulski arhiv hranita mnogo starih listin, ki segajo celó do l. 1310 nazaj.

Rovinj (Rubinium, Ruvinium, Rovegno) je stal spočetka na otoku (Mons rubens), a pozneje (po l. 1650) se je razširil tudi po bližnjem griču sv. Franje tik morske obale. Pozneje so napravili kamenit most med obema deloma in l. 1763 zasuli tudi kanal, ki jih je ločil. Mesto na otoku je bilo utrjeno z gradom in dvojnim ozidjem. Na vrhuncu nekdanjega otoka se vzdiga lepa

*) Primeri: Montafun na Tirolskem, Goriški koledar l. 1897, str. 70.

cerkev sv. Evfemije z bronastim kipom te svetnice na vitkem zvoniku, ki nas spominja Markovega v Benetkah. V srednjem veku so napadali Rovinj zaporedoma Langobardi, Slovenci, Hrvati (Neretvanci) in Arabci (Saraceni). Pozneje se je bojeval s Koprom in Piranom, z isterskim grofom in puljskim škofom. Že leta 1149 so ga prisilili Benečani, da jim je moral plačevati brodarino, ako je hotel svobodno trgovati po morju, a l. 1330 je prišel popolnoma v beneško oblast. Leta 1380 so ga oplenili Genoveži in v XVI. stoletju so ga večkrat nadlegovali Uskoki. Cerkev sv. Evfemije so sezidali l. 1725 — 36 na mestu nekdanje cerkve sv. Jurija, starega pokrovitelja rovinjskega. Od 1. marca 1870 je Rovinj z najbližnjo okolico poseben okraj in mesto ima svoj lasten pravilnik. Rovinjci in Vrsarci imajo svoje običaje (premnogo procesij) ter govorijo še vedno neko starinsko italijansko narečje, ki je podobno (ne gledé na različne oblike) balskemu, vodnjanskemu, fazanskemu in galezanjskemu, ter imajo svoje lastne popevke (D. Ant. Ive, Canti popolari istriani).

Pulj (Pietas Julia) [na čast Avgustove hčere Julije], Colonia Julia, Pollentia, Herculanea) je stal še pred rimskim gospostvom in v njem so imeli gusarje svoje glavno pribežališče. Rimljani so povzdignili naselbino na čast „kolonije“ in jo visoko cenili. Tako je postal Pulj glavna postaja na morski progi Jakin-Zader. Ob času meščanske vojne med Antonijem in Oktavijanom je moral Pulj mnogo pretrpeti; poslednji je ukazal l. 42. mesto opleniti in njegovo zidovje razrušiti, ali zaradi njegove važnosti pomagal mu je pozneje do novega blagostanja in sijaja. O tem sijaju nam pričajo najbolj dobro ohranjene razvaline rimskega amfiteatra (arene, „diviča“), kateri ima še skoro ves zunanji zid nepoškodovan (visok je 24 *m* in ima v vsakem nadstropju po 72 arkad); v njem je imelo prostora okoli 15.000 ljudi.*) Še v XIV. stoletju je bil ta spomenik skoro nepoškodovan in templarji so izvajali v njem svoje viteške igre. Še starejši rimski spomenik v Pulju je „slavolok Sergijevcev“, 6·5 *m* visok, 8 *m* širok. Po l. 555 je stoloval bizantinski namestnik v Pulju in ob istem času so ustanovili tam tudi škofijo, ki si je pridobila pozneje knežjo oblast celó nad vzhodno Istro. Stara stolna cerkev

*) Mittheilungen der k. k Central-Commission für Kunst- und historische Denkmale, 1894 str. 216.

sv. Tomaža je bila sezidana l. 857 na prostoru Jupitrovega svetišča, ali Genoveži so jo l. 1379 do tal porušili. Sedanjo stolno cerkev so sezidali l. 1451 s tremi ladjami in apsido; zvonik stoji sam za-se na strani (začeli so ga zidati še le l. 1701). Njemu nasproti je stala nekdaj stara bizantinska krstilnica, katero so pa koncem preteklega stoletja porušili, in pa škofovska palača, katero so podrli l. 1858. Na tistem mestu, kjer je sedaj mornarski kazino (blizu Sv. Polikarpa), stalo je nekdaj Julijino gledališče, ki je bilo še l. 1501 dobro ohranjeno. Čudno je, da se je Avgustovo svetišče (iz l. 8) tako dobro ohranilo, ker so začeli osiromašeni Puljci že leta 1425 prodajati obdelano kamenje za zgradbe v Benetkah. Ob času markgrofov je bil Pulj takorekoč glavno pokrajinsko mesto, pa vendar je močno propadal, ker se je bila trgovina na drugo stran obrnila. Vkljub temu je ohranil puljski škof svojo knežjo oblast v takoimenovani „Polesani“ še do polovice XII. stoletja. Takrat se je bil Pulj združil s sosednjimi mesti (Rovinjem, Porečem, Novigradom), da bi uničili premoč Benečanov na morju, ali v tem boju je bil Pulj premagan in opustošen (l. 1150). Večkrat je iskal pomoči pri Genovežih, n. pr. l. 1242, ali Benečani so poslali močno brodovje, ki je mesto premagalo in strahovito razdejalo (1243); mestno zidovje podrlo se je do tal, da bi se Pulj ne mogel nič več ustavljati Benečanom. Za beneške vlade je bilo mesto zopet obzidano, ali Francozi so zidove dali podreti (l. 1810) in kar je od njih ostalo, ukazal je leta 1856 nadvojvoda Ferdinand Maksimilijan porušiti, da je mogel napraviti „novo pasno cesto“ v Pulju. Kakor po vseh drugih isterskih mestih, sta bili tudi v Pulju dve stranki: demokratska (nje voditelji so bili Jonatasi) in aristokratska (Sergijevci s ponosnim pridevkom „de Castro — Pola“). Poslednji so si znali pridobiti večino, da jim je ljudstvo izročilo čast glavnih kapetanov in da so z mestnega grada vladali vso občino. Ko so pa Puljci spoznali, da jim hočejo Sergijevci vso samostalnost vzeti, zasnovali so zaroto in pomorili skrivaj po procesiji na veliki petek l. 1271 mnogo členov te rodovine v cerkvi sv. Štefana, a druge, kateri so bili doma ostali, pa v gradu samem. Leta 1328 se je bil Pulj zopet zvezal z Genoveži proti Benečanom, a zato so ga poslednji tako hudo prijeli, da se jim je udal na milost in nemilost. Vkljub temu so ga zopet oplenili

Genoveži l. 1354 pod voditeljstvom Paganina Dorije in l. 1379 so ga celó do temelja razdjali; niti cerkvam, niti samostanom niso prizanesli. Vrhu vsega tega je še kuga opustošila mesto tako grozovito, da je štelo l. 1631 le še 347 ljudij in o propasti beneške republike samo 600 duš. Od 72 vasij, ki so spadale k puljskemu okraju, jih je bilo 59 brez prebivalcev. Zato je naselila beneška vlada v nje Hrvate iz Dalmacije (iz zaderske, šibeniške in trogirske okolice) ter Grke iz otoka Cipra. Nek francoski potovalec je opisal tedanje odnošaje v Pulju z besedami: „Posadka šteje devet vojakov, ki se bojijo bolj glada, nego sovražnika“.

Vodnjan (Altinisium, Adignano) je izvestno rimskega porekla, ali v zgodovini ga omenja še le naredba markgrofa Bertolda iz l. 1194. Tudi on je sprejel prostovoljno beneško vlado l. 1332. Pozneje so pridružili Benečani vodnjanski občini tudi Fazano, ki je postala takorekoč vodnjanska luka (do l. 1412), potem pa se je v Vodnjanu samem zeló povzdignila trgovina in blagostanje prebivalcev. Na sedanjem glavnem trgu je stal nekdaj grad, katerega so dali Francozi porušiti l. 1808. Na mestu stare glavne cerkve so sezidali v preteklem stoletju cerkev sv. Blaža po uzoru cerkve sv. Petra (di castello) v Benetkah.

Promontur ima same črnogorske prebivalce, katere je bila beneška vlada tam naselila pred tristo leti. Od začetka so bili vsi pravoslavne vere, a pozneje so prestopili h katoliški. — Medulin ima porušene in tudi zapuščene hiše, zanemarjeno cerkev in ložjo. Pripoveduje se, da je bil nekdaj največja traška naselbina ob morju („Mutila“), a njih kralj Epulus da se je moral Rimljanom podvreči. Pod njih vlado se je Mutila baje lepo razcvela, o čemur pričajo ostanki rimskih zgradb z mozajiškim tlakom. Leta 1564 je štel Medulin še okoli 4000 prebivalcev, a l. 1840 le kakih 100 ljudi. Sedaj pa zopet lepo napreduje, ker dobivajo njegovi prebivalci lep zaslužek v puljskem arsenalu.

Pazin („paysin“, selsk [paesano, t. j. daleč od morja], Pisino, Mitterburg) je prestara naselbina, ali v zgodovini se imenuje stoprv l. 1002, ko so ga Eppensteinci darovali oglejskemu patrijarhu. Po l. 1112 so pomnožili „isterski grofi“ svoje fevde, katere so jim darovali novogradski, poreški in puljski škofi. Pri župni cerkvi sv. Nikolaja je bila že leta 1266 opatija, a cesar

Friderik je utemejil samostan okoli l. 1460. Kako je menjavala grofija Istra svoje gospodarje, smo videli že v zgodovinskem pregledu. Pazinski grad se je najbolj ohranil izmed vseh gradov iz srednjega veka. Imel je dvojno močno ozidje in vzdigalni most; moralo se je skoz petero vrat, da se je prišlo na prostorno dvorišče, sredi katerega je stal globok vodnjak. Grajsko poslopje samo je bilo lepo, skoz in skoz obokano, sobe so bile zračne in prostorne, v močnem in visokem stolpu so se nahajale ječe. Deželni poglavar je dobival od vlade 500 dukatov na leto, a vrhu tega mu je še jurisdikcija mnogo nesla. Moral je zmirom imeti pripravljenih 20 konjenikov in 40 oboroženih hlapcev. Od njega so bili odvisni gradniki v Kožljaku, Lupoglavu in Kršanu. Leta 1809 je bil nek Dietrich oskrbnik v Paznu in njegov sin Anton je bil jeden najdelavnejših agentov proti Francozom. Ti so prišli 4. septembra l. 1813 iz Rovinja v Pazin, da bi se bojevali proti Lazaroviću, ki jih je pa ljuto prevaril. Za njimi so vozili municijo. Ko so pa hrvaški vojaki opazili, da se je ljudstvo uprlo, prevrnili so dva voza v Fojbo, iz katere so pobrali bombe l. 1816 in naredili iz njih (okoli 300) spomenik zmage na frančiškanskem trgu. V poglavarstvenem arhivu hranijo še jako mnogo starih listin.

Lindar stoji kot stražnik vrhu strmega brega nad Paznom. Obdan je bil z zidovjem, ki je bilo še l. 1645 prilično dobro ohranjeno, a sedaj se še komaj vidi. V cerkvi sv. Katarine so še stare slike. — Gračišće je bilo močno utrjeno mestece, v katero vodijo še sedaj stara vrata. Dve podružni cerkvi sta zidani v gotskem slogu; poleg njih stoji ložja in palačica pičenskih škofov, ki so po leti tu bivali. — Pičan (Pedena, Pyben) je dobil že l. 330 svojega škofa. Leta 579 se zove „caput Sclavòniae“ (Mon. Germ. SS. XIV, str. 13 in 14). Po vsej pičenski škofiji so opravljali službo božjo v slovanskem jeziku in so zelo negovali glagolico. Zaradi pičlih dohodkov je imenovalo ljudstvo višjega pastirja „lešenski škof“ in res so rastli tam prav debeli lešniki, ki so dajali škofom nekaj dohodkov. Bivali so pa navadno kot namestni škofi v Ljubljani, kjer so imeli večjo nadarbino (prebendo). Zadnji pičenski škof je bil Aldragus Antonius Piccardi l. 1778.

Gradova Kršan (Carsano, Chersano) in Šumber (Sumberg) na južni strani Čepiškega jezera sta bila središči zelo

rodovitnega predela, katerega so imeli navadno v najemu gospodje pazinski, na pr. v začetku XIV. stoletja Krotendorferji („Žabkarji"), plemiška rodovina, ki je živela še l. 1600 v Paznu. Verjetno je, da je ta rodovina pozneje sprejela priimek po gradu Kršanu in zato so jo imenovali Nemci „Kerschainer". Leta 1388 je podelil vojvoda Albert polovico Kršana kranjskemu poglavarju Hugonu Devinskemu, ki je kupil tudi drugo polovico od Nikolaja Krotendorferja. Dože Foscari je podelil l. 1450 Antonu Gartschanarju vasi Kršan in Šumber, kateri je imela njegova rodovina poprej kot oglejski fevd. Leta 1488 so dobili Kršanci tudi nekdanjo opatijo Šmihel pri Paznu od poreških škofov. Leta 1601 so zadušili v Kopru Jurija Kerschainerja zaradi nekega zločina in potem je dobil Kršan v last Jožef Rabattá, katerega so pa Uskoki že naslednjega leta ubili. Po njegovi smrti so si pridobili Kršan baroni de Fin in od njih je kupil to gospoščino Vajkard Auersperg, od tega pa zopet baroni Rampelli iz Pazna. Grad Šumber je imel spočetka svoje lastne plemiče, o katerih se pa nič ne ve. Zadnji lastniki te gospoščine so bili grofi Brigido.

Kožljak (Gosilach, pozneje Wachsenstein) se omenja prvikrat l. 1102 v darilnem pismu markgrofa Ulrika in Adelajde, s katerim sta darovala velik del svojih isterskih posestev akvilejski cerkvi. Patrijarh je dal ta grad v fevd plemičem, ki so se začeli po njem pisati (l. 1332 nahajamo brata Filipa in Ulrika). Goriški grofi so si pa tudi lastili ta grad in zato je bila podelila grofinja Beatrica (l. 1325) Kožljak Hugonu Devinskemu v najem in l. 1342 ga je podelil patrijarh zopet Devincem (ob jednem tudi Lovran in Beršec?). Leta 1363 se je dogovoril Filip Kožljaški z labinsko občino zaradi sejma pri Šenpetru v selu in l. 1395 daroval mnogo posestev M. B. ob jezeru, kjer so imeli svoj samostan puščavniki sv. Pavla, ki so živeli po pravilih sv. Avguština. Isti romarski cerkvi sta darovala premnogo posestev tudi brata Nikolaj in Herman Gwodnikar (Gothnicar, Gutenegh). Godnikarji so bili dobili l. 1396 od cesarja kožljaško graščino in se začeli od l. 1422 naprej imenovati „de castro Waxenstain" (njih rodovina je izumrla leta 1560). Leta 1574 (?) so dobili to graščino gospodje Nikolič, a uporni kmetje so ubili svojega novega gospodarja Jožefa. Temu so sledili grofi Barbo iz Benetek, *za njimi gospodje* Weichselberg (primeri „Waxel" in „Weichsel"!)

in ob Valvazorjevem času knezi Auersperg. Grofi Barbo so imeli v svoji lasti tudi Čepič, Belaj, Pas in Klano. Nad Čepičem se je vzdigal spočetka, „Gradac“ in ko je bil ta razdejan, sezidali so nov grad na obronku pod vasjo. Leta 1436 so bili posestniki Čepiča neki „Moyses“, kmalu potem rodovina Dur (Dürer) in za njo Kršanci, potem Diotalevi in Auerspergi. Okoli l. 1840 so porabili vse kamenje tega grada, ko so zidali novo cesto čez dolino mimo samostana v Kršan.

Belaj se omenja prvikrat l. 1367, če se sme ime „Bray“ tako tolmačiti. Najstarejši grad je bil pri Sv. Martinu, a ko je ta izginil, sezidali so na ugodnejšem mestu poznejši grad po l. 1500. Leta 1600 je bil posestnik Belaja Danijel Barbo, kapetan senjski; l. 1624 ga je podelil Ferdinand II. Gabrijelu Zenaniju iz Ravene, a že l. 1637 nahajamo zopet Barbe kot lastnike Belaja. Od Franca Barba ga je kupil Vajkard Valvazor. Prav blizu Belaja je bil tudi grad Letaj, omenjen l. 1102 in 1203, od katerega je videti le še prav malo ostankov.

Pol ure od Belaja je stal na strmem hribu obsežen grad Pas (Passberg). Leta 1300 nahajamo nekega Friderika iz Pasa, ki je priznal, da ima to vas z njenimi pripadki v fevd od akvilejskega patrijarha. Kot prve znane patrijarhove gradnike v Pasu nam imenuje zgodovina grofe Walterstein (Walderstein iz Švabskega, pozneje grofe v Račicah), ki so menda izumrli z grofom Baldasarjem l. 1496. Bernardin Barbo je vzel za ženo Barbaro Walderstein in priženil ž njo pasko gospoščino. Njen sin Mesaldo je popravil (l. 1570) ta „prastari“ grad. Imel je v posesti tudi Kožljak; l. 1589 so ga obglavili v Ljubljani zaradi uboja. Franc Barbo je prodal Pas l. 1665 Vajkardu Auerspergu in se preselil na Kranjsko, kjer je njegova rodovina dosegla grofovsko čast. Tudi v Gradinju so imeli Barbi svoj grad, ki je bil obljuden še ob Vodnikovem času, a je že zdavno v razvalinah.

Med najstarejše gradove spada Vranja (Frajn, Frajana, polatinčeno „Aurania“ in od tod na nemški prestavljeno „Goldsburg“)*). Njegovo ime čitamo že v Ulrikovi daritvi l. 1102, potem l. 1370, ko so bili sklenili avstrijski vojvode v Ljubljani mir z dožetom Contarinom. Takrat so bili namreč Benečani posedli

*) Kakor so n. pr. tudi Kašćergi vzdeli v našem času uradno nemško ime „Kaisersberg“!

vranjski grad, ali po dogovoru bi ga bili morali povrniti Avstrijcem, če bode Hugon Devinski s tem zadovoljen. Ta je bil postal l. 1374 patrijarhov markgrof v Istri in dobil od njega dosmrtno grad Banjol. Isti Hugon se je obvezal l. 1369, da bo pomagal avstrijskim vojvodam s 100 vojaki v vojni proti Benečanom. Za Devinci so dobili (l. 1407) Vranjo njih dediči Walsee kot avstrijski fevd, a l. 1447 podelil je Friderik III. svojemu poglavarju v Pazuu, Febu della Torre, poleg isterske grofije tudi Vranjo, Lovran in Beršec. Še l. 1616 je bil v Vranji trden in obljuden grad („fondato sopra il sasso vivo, impenetrabile da tuttele bande, fuorchè per il ponte posto sopro un precipizio fondissimo), za Valvazorjevih časov pa že v razvalinah.

Banjol je tudi daroval Ulrik leta 1102 akvilejski cerkvi. Leta 1303 se čita to ime „Bagnoli“. Defranceschi misli, da se skriva pod tem imenom sedanji Boljun (polatinčeno „Finale“). Leta 1356 je podelil patrijarh Izaku Turiniju Banjol z vsemi njegovimi vasmi. Kmalu potem najdemo grad v oblasti Herbersteinov, ki so ga pa že koncem l. 1373 odstopili Hugonu Devinskemu, in ta odstop je potrdil patrijarh 11. januvarja 1374. V starih urbarjih najdemo zapisano, da je bila l. 1498 rodovina Moyses posestnica Boljuna. Po novem urbarju l. 1578 pa so plačevali del dohodkov bolnišnici v Paznu (morda so bili Mažgoni kupili kaj posestev v Banjolu).

Lupoglav (Mahrenfels, Möhrenfels, Krbune) je daroval cesar Henrik že l. 1110 akvilejski cerkvi, a patrijarh Ulrik ga je odstopil l. 1122 isterskemu grofu Engelbertu. Vendar čitamo, da je dal patrijarh l. 1264 grad s spodaj ležečo vasjo Henriku Pazinskemu. Tega sin Henrik „de Merinuels“ (Marenzi) je priznal l. 1300, da ima svoj fevd od akvilejske cerkve. Leta 1409 je dobil Lupoglav Gunter Herberstein, poglavar Istre in morske granice. Ker je pa zapustil samo hčere, prešla je gospoščina leta 1500 na njegovega bratranca Andreja. Leta 1527 je dobil Lupoglav Peter Krušić, znani branitelj Klisa, „ključa Dalmacije“. Ko je tam pal (leta 1537), imela je Lupoglav njegova sestra Katarina, katera ga je prodala l. 1542 grofom Banissa. L. 1576 je imela Margarita, udova Mihaela Thunzlerja to gospoščino v najemu. Imela je dve hčere, katerim je cesar prepovedal možiti se z beneškimi podložniki, in (iz prvega zakona) predrznega sina

Ivana Siskovića, ki je delal Benečanom velikansko preglavico. Ko je umrl l. 1617, prišel je Lupoglav v oblast knezu Ivanu Ulriku Eggenberg, a od te rodovine so ga dobili baroni (pozneje „grofi") Brigido iz Trsta.

Prava ključa srednje Istre sta bila gradova Raspor (Racpurg, Rassburg) in Karstberg v Čičariji, jugozahodno od Podgrada. Prvi je stal pri vasi Rasp, drugi pa nad Zagradom (na vrhuncu 799 *m*) med seloma Brdo in Gojak. K gospoščini Rasporski so spadale od začetka tudi Jelovice (Geloviz) in Vodice, a l. 1510 so jih priklopili sacerbski gospoščini. Goričani so posedovali te kraje kot grofi isterski. Grof Majnard VII. je bil obljubil l. 1358 Raspor in Novigrad svoji sestri Elizabeti, ženi Jurija grofa krbavskega in modruškega (sina Gregorja Kurjaka). Ker so Goričani dobro vedeli, kako zeló so hrepeneli Benečani po Rasporju, zato je dosegel Majnard od dožeta Delfina (23. decembra 1358) obljubo, da Benečani ne bodo podpirali hrvaškega grofa, če bi ta ne hotel gospoščine odstopiti Goričanom, ako jo bodo hoteli rešiti, in da se tudi beneška vlada ne bode polastila Rasporja, niti kateremu svojemu podložniku dopustila, da bi to storil. Ko je pa Majnardova hči Ana, Frankopanova žena, ponudila Benečanom Raspor v zakup (l. 1394), zgrabili so z obema rokama za to priložnost in izplačali grofinji Ani 10.000 cekinov v zlatu, obljubivši jej, da povrnejo gospoščino, kakor hitro jim poplača ona ali njeni dediči imenovano vsoto. Ali niti Frankopani, niti goriški grofi niso odkupili več Rasporja, ki je ostal tako v oblasti Benečanov. Leta 1420 pozove beneški rektor v Rasporju vse isterske kraje, naj se udajo Benečanom. Ti so začeli koj utrjati Raspor in pri tem delu so morali robotati vsi prebivalci, ki niso spadali k obmorskim mestom. Leta 1509 (v začetku oktobra) je premagal in posedel Raspor Krištof Frankopan in Benečani so prestavili rektorjev sedež v Buzet. Cesar je podelil Raspor Bernardinu Ravnaharju, katerega so pa Benečani napadli in vjeli. Ker pa je grad pri tem premnogo trpel, zapustili so ga Benečani l. 1511 in ko se ga hoteli zopet pozidati, napadel jih je Frankopan (1520) ter grad popolnoma razdejal, da se ni nikoli več vzdignil iz svojih razvalin, a okoli njega je naselil Hrvate (Uskoke).

Karstberg (Carsperch) je stal ob važni tovorni cesti skoz „Velika vrata" iz srednje v vzhodno Istro, katero so

trgovci mnogo obiskavali že za časa Rimljanov; (našli so tam ostanke rimskih zgradb, rimske posode, denarje itd.). Kraj jugozahodno od nekdanjega grada se imenuje še sedaj „Rimič“. Starejša cesta je vodila iz Vodic mimo cerkve sv. Martina (vzhodno od Medveščice) čez Zagrad v Golac, a sedanjo cesto so izpeljali še le okoli leta 1840. Grad je bil nekdaj v oblasti goriških grofov, ki so ga podelili posebnim plemičem (1215: Chunradus de Carsperch, 1269: Henricus de Carsperch), a leta 1280 so ga dobili v last Borsa d' argento (Valvazor), ki so se baje razdelili v tri veje: Karstberg, Novigrad in Črnomelj. Nek Binter (Pintar) je sezidal baje okoli l. 1313 Novigrad in potem je Karstberg vedno bolj propadal. Še leta 1492 so popravili Benečani utrdbe v Velikih vratih, a ob Valvazorjevem času je bilo le malo sledu o gradu.

Novigrad (Newhaws, Castelnuovo) nad Podgradom je vendar starejši, nego bi se dalo posnemati iz tu navedenega, ker je baje že cesar Henrik IV. podelil (leta 1067) frižinskim škofom zemljišča na kraljevih posestvih v Hrušici (Pirian, Pirpan) in Podgradn („Niwenburg“). Goriški grof Albert je bil naredil mnogo škode akvilejskemu patrijarhu, zato je razsodišče določilo l. 1281, „naj Carsberch“ ostane, ali pa naj se podere, kakor bo to patrijarhova volja, ali po Goričanih novo sezidani grad „Castrum novum“ pri Cerovljah naj ostane mesto Carsbercha. Goričani so imeli v Novemgradu svoje gradnike, izmed katerih nam je prvi znan po imenu Almerik (l. 1314). Leta 1320 podelili so gospodom novogradskim kraje Jelovice, Vodice in Prádem, ki so poprej spadali pod Raspor, tako da je bila poslej vsa Čičarija do Slavnika in Zbevnice pod Novim gradom. Tudi Poljane so morale pod to gospoščino spadati, ker so jih prištevali še do l. 1814 k Goriški. Goričani so bili zapisali Novigrad zaporedoma kot doto grofinjama Elizabeti Krbavski in Ani Frankopanki. Po smrti poslednje je postal Novigrad zopet goriški. Leta 1426 je zastavil grof vso gospoščino tržaški občini. Od nje jo je rešila Eleonora, žena Friderika III., ki jo je darovala l. 1461 plemiču izmed svojega spremstva, po imenu Fincz. Avstrijci so imeli svoje poglavarje v Novem gradu (proti koncu XV. stoletja je bil *nek* Volbenk Elacher ali Edlacher), ker so takrat Turki prihajali *po reški cesti na* Kras. Leta 1508 so bili Benečani posedli tudi

Novigrad, a že l. 1509 pregnali so jih cesarski s pomočjo tržaških prostovoljcev. Toda l. 1511 polastili so se ga zopet Benečani in izročili v najem koperskemu plemiču Gavardiju, katerega je pa kmalu pregnal Frankopan, in zato mu je cesar podelil gospoščino novogradsko (1512 — 1522). Po sklenjenem miru (1533) je ostal Novigrad Avstrijcem, ki so pa vendar pustili tamošnje sodstvo beneškemu podložniku Gavardiju. Ker je pa ta preveč stiskal podložnike, je ukazal cesar Ferdinand tržaškemu poglavarju Ravnaharju in završniškemu oskrbniku Kolu Gavardijem siloma odvzeti Novigrad (l. 1550). Kol je potem ostal kot poglavar v Novemgradu in zahteval od vlade v Ljubljani, naj mu pošlje orožja in streliva. Okoli l. 1620 je kupil plemeniti Benvenuto VI. Petač gospoščino novograjsko in ko je bil l. 1628 v grofa povzdignjen, imenoval se je „novograjski in sacerbski". Pred letom 1690 pa so prodali Petači svoja posestva v Istri fiskalni kamori v Gradcu, ki jo je podelila zakupnikom pazinske grofije, torej tudi Montecuccolom. Ti so sezidali iz razvalin starega grada nov grad v vasi Podgrad, katerega so pa leta 1850 tamošnji občini prodali. (Mitth. des Musealvereins für Krain 1890, str. 191.)

Gutnik (Godnik, Gotenich, Gutteneg) je stal jugozahodno od Žabic na 570 *m* visokem griču blizu kranjske meje. Tudi to razvalino imenuje ljudstvo „stari grad" in si pripoveduje o njej mnogo čudnih zgodeb. Gutnik je bil sezidal na svojo pest nek „Winterus de Pisino", ki je imel od patrijarha v fevdu Kastav in Reko. Patrijarh ga je pozval za ta samooblasten čin na odgovor (1258), a grada vendar niso podrli. Ker je bil izročil patrijarh vso vzhodno Istro Devincem kot alodij, zato so bili Gutniki (Godnikarji) devinski vazali. Tudi Mune in Žejane, potem Ilirska Bistrica z okolico, so spadale pod gutniško sodnijo. Povedali smo že, kako so si pridobili Gutniki tudi Kožljak. Ko je prišla gospoščina (po zamrtji Walseejev) pod Avstrijo, pridružili so jo vojvodini Kranjski in cesar Maks je priklopil novo ustanovljenemu reškemu okrožju ves gutniški okraj. Graščaki na Gutniku pa so bili vsled cesarskih podelitev zaporedoma grofi Barbo, Stemberg (Stegberg), Definis in (po l. 1680) Lazzarini. Ko je bil stari grad razpadel, pozidali so Lazzarini po l. 1711, ne daleč od njega, novi grad, katerega imenuje ljudstvo Boben. Lazzariniji so prodali Gutnik Petrisom s Krka (1807), a ti pa

zopet Fischerjem (1881), ki imajo tudi sosedno graščino Jablanico v Košanski dolini. (Mitth. des Musealvereins für Krain, 1890 str. 186 in 1896 str. 279.)

Kastav je vzrastel na mestu starorimske trdnjave, od tod njegovo ime („Castrum romanum", vlaški „Casten"). Valvazor pripoveduje, da se še vidijo ostanki rimskega vodovoda od Učke sem, „kjer voda izvira z velikim bobnenjem in pokanjem, kakor bi s topovi streljal". Nad Kastvom se vidijo ostanki „ajdovskega (t. j. rimskega) zida", ki se vleče daleč na Notranjsko. Kakor znano, je bil Kastav do leta 1139 v oblasti puljskih škofov, potem pa pod Devinci in Walseejci. Mestni štatut je bil napisan v hrvaškem jeziku od l. 1400 do 1444, potem l. 1629 na novo sestavljen in na italijanski preveden. Potem so mu pridjali nov urbar, potrdil ga je cesar Ferdinand II. l. 1635. Prvi znani „kapetan" v Kastvu je bil l. 1463 Kašpar Fürst, ki se je podpisal kot priča na pogodbi med tržaškim kapitulom in gospodi Walsee. Te poslednje je imenovalo ljudstvo „knezi Favalići ali „Favališi". Leta 1464 razdelila sta si brata Rampert in Volbenk (Vuk svoja posestva tako, da je poslednji dobil Kastav, Reko, Moščenice, Veprinac, Jelšane, Boben in Trnovo. V svoji oporoki je imenoval za dediča Friderika III, kateri je postavil svojim poglavarjem Jakoba Ravnaharja in potem Nikolaja Ravbarja. Leta 1546 je bil Rečan ali Obričan kapetan v Kastvu. Barbi so prodali Kastav l. 1583 z nadvojvodskim dovoljenjem Volbenku Schranzu (Sronc), ki si je postavil (1585) Bernarda Kukurina in potem (1591) Ivana Cankija za svojega namestnika. Takrat je štel Kastav le okoli 500 prebivalcev. Od l. 1609 do l. 1613 so imeli to gospoščino baroni Wagensberg, potem pa plemiči Thannhausen. Leta 1630 izroči udova Uršula T. Kastav jezuitom z Reke, da bodo mogli „višjo šolo" ustanoviti. Marija Terezija je nameravala napraviti zvezno cesto med pazinsko grofijo in Kranjsko čez Semič, Lanišče, Žejane in Starado; ali Kastavci so dosegli, da se je izvedla čez Učko. — Tudi Kastavci so volili po svojem pravilniku dvanajst starejšin; izmed teh je imenoval kapetan jednega sodnika, a drugega je odbiralo ljudstvo po žrebu („balotami"). Valvazor nam podaje mnogo zanimivih podatkov o *življenju in običajih* starih Kastavcev. Po vsej Kastavščini so *slavili „kraljev pir"* vsako leto prvo nedeljo po Sv. treh kraljih,

ko so tudi starejšinstvo odbirali. Kapetan sam je povabil vse župnike kastavskega okraja na kraljev pir. Potem so začeli vsi zvonovi po vsem okraju zjutraj in zvečer zvoniti, drugi dan so župniki opravili slovesne zadušnice za vse pokojne gospodarje poglavarstva in za vse narodove dobrodelnike. Za tem so prišli vsi h kapetanu na „gosposki ručak“. Vsako leto so priredili tudi slavnostno procesijo na Trsat, katero je vodil župnik s cerkveno zastavo, za katero so korakali mestni sodniki in starejšine. Ko so prišli na Reko in obiskali tam cerkve, pripravili so vsem obed v občinski hiši. Ker so pa navadno pomazali preproge in zavese pri oknih, hoteli so jim Rečani drugod pripraviti obed, ali temu so se Kastavci odločno uprli ter zahtevali kosilo, kakor jim je šlo po stari navadi. Pri prihodu v mesto in odhodu iz njega sprejemala jih je duhovščina z zastavo in ves mestni zastop. Poleg vse pobožnosti so bili Kastavci vendar-le babjeverni, zlasti gledé čarovnic. Leta 1716 so obsodili štirinajst oseb obojega spola kot čarovnike na gromado, potem ko so jih kakor po navadi mučili na tezalnici. In še l. 1775 je prosil kastavski kapitul puljskega škofa, naj mu dovoli rabiti močnejša zaklinjanja (eksorcizme), kakor se nahajajo v rimskem obredniku, ker ta so se izkazala brezuspešna. — Leta 1871 (21. maja) je bil prvi tabor v Istri pri sv. Mihovilu pod Kastvom, na katerem se je zbralo 8000 ljudi (predsednik je bil A. Rubeša). Popis Kastva in njegove zgodovine je prinesla „Naša Sloga“.

Klana je precejšen kraj v gozdnatem predelu blizu hrvaške meje. Nad njo se vzdigajo na skalnatem griču razvaline istoimnega grada (Claan, Khlan), katerega so bajé razrušili Turki l. 1499. Nekdaj so bili njegovi lastniki grofi Barbo, a v XVII. stoletju Andrej Bernardin. Ob času turških proval drl je „dedni sovražnik krščanstva“ redno mimo Klane ali v Kranjsko, ali na Kras, n. pr. l. 1559 bosenski paša Malkoč-beg z mnogimi sandžaki, a pri Klani so ga popolnoma potolkli dnè 2. februvarija. — Klana je slutna tudi po potresu l. 1871.

Volosko nima zanimive zgodovine, ali je prav lepo mestece, o katerem poje narodna pesem „Predrago Volosko, lip moj dijamante, u tebi se gojé tri lipe vile galante“. Še v prejšnjem stoletju je bila tu neznatna luka „slavnog kapetanata Kastva“, a sedaj je postala prav živ kraj med Reko in Opatijo. V zaliv

Preluki je imenitna „tunera“, t. j. kraj, kjer love zeló tečne, ali težke tune. Še sedaj so mnoge Vološčanke pekinje, ki nosijo svoje pecivo na Reko prodajat.

Opatija (Abbazia) ima tako prekrasno in zeló ugodno lego, da jo imenujejo zaradi lepote in blagega podnebja „hrvaško Nico“. Tam je bila nekdaj benediktinska opatija Sv. Jakoba v Preluki (S. Giacomo della Preluca, S. Giacomo al palo), ki je spadala k puljski škofiji. Samostansko zemljišče je bilo le kakih 500 korakov dolgo in 150 široko. Okoli njega je bilo 13 siromašnih kmetov. Gusarji so pa Opatijo tako nadlegovali, da so jo samostanci zapustili (okoli leta 1300). Opatijsko zemljišče je bilo vpisano v deželni deski v Ljubljani, a opatijska cerkev je bila neodvisna od kastavske župnije. Ker so pa bila njena posestva v kastavski občini, zato jo je ta smatrala kot filijalko svoje cerkve. Po stari navadi je moral župnik ali pa njegov namestnik (vikarij) o opasilu (sv. Jakobu) začeti javni ples z županjo. K temu opasilu prihajali so vsako leto Rečani v velikem številu. Zjutraj zgodaj so hodili v Opatijo, a popoldne so se vračali do Rečic, kamor so jim prihajali roditelji in prijatelji naproti. Potem so se skupno razveseljevali in še le pozno v noč domu vračali. — Prvi nam znani opat (pred l. 1449) je bil neki Radman. Opat Simon je dal l. 1506 cerkev popraviti. Cesar Maksimilijan I. je podelil Opatijo l. 1507 svojemu tajniku Luki de Renaldis. Vsled turških napadov in razširjevanja protestantstva zapustili so benediktinci vnovič Opatijo in njeno majhno posestvo je prišlo v last avguštincem na Reki. Ti so je prepustili ljubljanskim avguštincem, ki so se morali pred protestantizmom na Reko umakniti. Cesar Ferdinand I. jim je daroval Opatijo l. 1555 „na večne čase“. Poleg tega, da so bili poprejšnji opati mnogo posestev prodali ali svojim sorodnikom darovali, stiskali so tudi Kastavci Opatijo. Ti so prihajali o sv. Jakobu „sejm stražit“ in zato jim je moral opat dati vedro vina, četrt vola in dvanajst hlebov. Sodnik („dvornik“) pa je pobiral ta dan po 4 solde od vsake krčme in polno košaro črešenj od jednega kupa. Na vnebohod so prihajali Kastavci s procesijo in opat jim je moral zopet dati vedro vina in vsakemu hlebec *kruha. Od sv.* Mihela pa do sv. Martina smeli so Kastavci svo*bodno kostanj pobirati* v Opatiji. Vrhu tega je moral opat

sodniku in stotniku po jeden star kostanja dajati, da sta branila samostan pred zločinci, ki bi radi delali v kostanjevih gozdih kako škodo. — Prijor Klobučarič se je pritožil l. 1578 pri nadvojvodi Karolu, da si prisvajata reški in kastavski poglavar popolno pravico tune loviti v Preluki in da si Kastavci lasté sodstvo nad samostanskimi koloni. Leta 1579 je hotel vikarij reškega prijorja začeti „prvi ples“, a kastavski sodnik in tajnik sta se temu uprla, in zato so zapustili reški izletniki Opatijo. Od tedaj naprej so hodili Rečani o sv. Jakobu le do Rečice in tam ostajali celi dan. Leta 1626 so se povrnili avgustinci iz Opatije nazaj v Ljubljano in reški avguštinci so dosegli, da jim je razsodišče prisodilo (1634) Opatijo za „večne čase“. Prodali pa so jo l. 1723 jezuitskemu semenišču v Reki za 2650 gld. Ali to jo je prodalo že leta 1735 za 3000 gld. grofu Circuliniju, ki je imel svoja posestva v Medjimurju, na Medvedgradu in Susedu. Toda že čez dve leti je daroval Opatijo kolegijatnemu kapitulu na Reki. Ta jo je smatral kot letovišče, kamor so kanoniki zaporedoma hodili na odpočitek. Kastavci pa so jim prizadevali mnogo neprilik in zato so prodali Opatijo zopet jezuitom (l. 1750). Po prenehanju tega reda izročila jo je Marija Terezija reškemu naddijakonu Svilokosiću in vsem njegovim naslednikom. Ti so pa morali v Opatiji vzdržavati posebnega duhovnika. Leta 1792 so zopet popravili samostansko cerkev. Leta 1880 je naredil generalni ravnatelj južne železnice, pl. Schüler, iz Opatije svetovno prezimovališče in zdravilišče (vila Angiolina), ki od dné do dné napreduje. (Radics, Abbazia, Wien Braumüller, 1885.)

Lovran je lepo zidano, ali prav tesno mestece (cerkev sv. Jurja z njegovim kipom na zvoniku). Pod velikanskim koprivičem je več kamenitih klopi, na katerih so nekdaj starejšine zborovali, a sedaj lenuha tam brezposelna mladina. Prebivalci dobivajo mnogo denarja za izvrstni, svetovnoznani „lovranski kostanj“ (marone). V XVII. stoletju so trgovali tudi s platnom daleč okoli po Istri. — V Moščenicah je grad, katerega je sezidal kastavski in reški kapetan Štefan Hrastnik (della Rovere). V XVII. stoletju so gospodarili tudi v Moščenicah reški jezuiti, ki so tedaj sezidali lepo letovišče in zasadili obširen vinograd. — Beršec je bil nekdaj z zidom obdan, ki je stal še v XVII. stoletju. Ta trg je spadal k isterski grofiji.

Plomin (Flanona) stoji na mestu nekdanjega gradišča in rimske naselbine. V srednjem veku je bil znamenito mestece, ki je imelo premožne probivalce; (med Plominom in Labinom je vse polno vinogradov in oljčnikov, pa tudi kostanj dobro uspeva). Leta 1420 so ga posedli Benečani, a Uskoki so ga zeló nadlegovali in l. 1599 skoraj popolnoma razdejali.

Labin je bil tudi nekdaj gradišče, ki je imelo tako značilno obliko, kakor le malo katero drugo v Istri (glej podobo stran 67). Pod Rimljani je imel svojo lastno municipalno upravo in je tako lepo uspeval, da je povzdignil iz hvaležnosti cesarju Filipu časten spomenik. V srednjem veku se je moral bojevati s Hrvati in pazinskimi grofi, ki so si ga osvojili l. 1295. Od leta 1381—1420 je bil s Plominom vred zopet pod akvilejskim patrijarhom, a l. 1420 se je podvrgel „dobrovoljno“ Benečanom. Leta 1599 je bilo naskočilo mesto 700 Uskokov, ali Labin se jim je srečno ubranil. V Labinu je opatija in znamenita hiša „Scampicchio“ s starinskimi zbirkami. Tu se je rodil leta 1520 Matija Vlačić (Flaccus).

Krk je še sedaj obdan od vseh strani z ozidjem, katero je bilo nekdaj tako čvrsto in jako, da je kljubovalo obleganju vojvode Blaža Madjara. Benečani so bili sezidali tudi grad, ki je zapiral vhod v luko, od koder so vodila glavna vrata v mesto; (druga so na severu, a tretja na vzhodu). Ob največjem trgu „Kamplinu“ so stale nekdaj palače in ječe grofov Frankopanov. Rimljani so imenovali Krk „civitas Curictarum“, a Grki ἡ *Βέκλα* (Vecla, Veglia). Bil je znamenito mesto, ki je imelo svojo lastno municipalno upravo; (na nekem kamnu se čita napis „splendidissima civitas“). Tudi za hrvaške vlade ostalo je prebivalstvo še vedno romansko, ki je plačevalo hrvaškemu knezu 100 dukatov letnega davka. V XII. stoletju (l. 1118) je prišlo mesto in ves otok pod Benečane, ki so ga podelili Frankopanom v fevd (od l. 1133 do 1480), potem pa so ga sami upravljali do l. 1797 in prištevali k Dalmaciji. Oni so zeló cenili ta otok kot prvi branik proti Uskokom. Že okoli l. 585 je bila škofija na Krku, podložna gradeškemu patrijarhu. Ta škofija je bila središče slovanskega bogoslužja in glagolice, ki se je neustrašeno borilo z latinskimi duhovniki; (pop Čedada je bil l. 1063 celo pregnal *latinskega škofa* Jurja in sam zasedel biskupski prestol). Za časa

ogerskega kralja Kolomana je živel na njegovem dvoru tudi krški škof Dujam.

Cres je obdan z dobro ohranjenim zidovjem, ki je bilo dokončano še le v XVII. stoletju; na štirih voglih so stali gradovi, ki so pa sedaj že popolnoma podrti. V starem veku je bil neznatno mesto, ki se je počelo vzdigati še le izza padanja Osora, tako da je postalo glavno mesto celega otoka, ki je po njem ime dobil. — Osor (τὰ Ὄψαρα) pa je bil dosegel svojo važnost vsled lege ob prelivu med dvema otokoma. Razprostiral se je nekdaj mnogo dalje proti vzhodu, tako da je stala sedaj razpadajoča cerkev sv. Marije prav v sredi mesta. Poleg te pa razpadajo tudi druge cerkve in samostani, le nekdanja škofovska palača se še dobro drži. Ob času Rimljanov je bilo v Osoru pristanišče za brodovje, ki je plovilo iz Solina v Akvilejo. V mestu je vse polno rimskih kamnov in reljevov, ki so deloma v hiše vzidani, deloma po vrtih razmetani. Škofija je bila utemeljena že v VI. stoletju in podložna akvilejskemu patrijarhu, pozneje pa solinsko-spljetski nadškofiji. Tudi za časa hrvaške vlade so imeli latinski Osorani svojo lastno mestno upravo, ali morali so plačevati hrvaškemu knezu 100 dukatov na leto. Leta 842 so ga strahovito oplenili Saraceni in skoro popolnoma razdejali. Leta 998 je premagal beneški dože Peter II. Orseoli tudi Osor (urbem Absarensem); hrvaški kralj Krešimir III. skušal ga je sicer nazaj pridobiti (l. 1015), ali brez uspeha. Osorani so morali plačevati beneški vladi vsako leto 40 kunjih kož, ali 5 liberc zlata. Škof Gavdencij (1018—1042) je utemeljil v mestu in na otoku več benediktinskih samostanov, a škofa Peter in Vasilije sta boravila na dvoru hrvaških kraljev, kar priča, da je Osor tedaj spadal k Hrvaški. Tudi pod ogerskimi kralji je ostal v zvezi s Hrvaško do l. 1118, ko je prišel zopet pod Benetke. Beneški župani (comites) so včasih zapuščali mestno oblast svojim sinovom, n. pr. l. 1180 Dominik Morosini sinu Rogeriju. Da bi Benečani Osor še bolj priklopili svoji vladi, podredili so l. 1154 njegovo škofijo zaderski nadškofiji, a to gradeški (beneški) patrijarhiji. Po smrti Marina Morosina pa republikani več dajala Osora v fevd, nego pošiljala tja vsako drugo leto posebnega kapetana, ki je prenesel svoj sedež v Cres. Od l. 1358—1409 je bil Osor v ogerski oblasti. Napadi Uskokov, še bolj pa nezdrav zrak, so mestu tako škodovali,

da so ga prebivalci zapuščali in se selili v zdravejše kraje. Vendar je obdržal svojega škofa še do leta 1815, ko so osorsko škofijo združili s krško. — Beli (Caisole, Caput insulae, Cha-Fisole) je postal tudi že l. 1018 benešk.

Lošinj je novejšega izvira in tudi otok se je imenoval poprej le „Osor“ (Ausarium et Insula). Do l. 1384 je bil otok skoro čisto pust in še le potem so sezidali pastirji nekoliko siromašnih koč na mestu, kjer stojita sedaj Mali in Veliki Lošinj, ki sta pa tvorila do l. 1480 le jedno občino, pripadajočo mestu Osoru. Še-le ko je postal Mali Lošinj neodvisen, začel se je lepo razcvitati, zlasti odkar se je v njem naselil (l. 1794) glasoviti zdravnik Bernard Capponi, ki je naredil iz delavnih in treznih ribičev, ki so imeli l. 1795 samo 200 revnih koč, drzne mornarje. Preskrbel jim je v Trstu na upanje nekoliko ladij za daljno plovitev, ki so prinašale izvrstne dobičke. Leta 1815 so razširili svojo trgovino v Črno morje, po l. 1830 pa tudi v severno Evropo in Ameriko. V rusko-turški vojni 1828 preskrbovali so Lošinjci rusko vojsko, leta 1854 pa so služili Francozom in Angležem. Leta 1852 so imeli že 95 velikih ladij in osnovali pomorsko zavarovalnico, ki ima sedaj že 5 milijonov premoženja. Glasovita je ladjetesalnica v Malem Lošinju, kjer napravljajo najlepše in najtrdnejše ladje v avstroogerski monarhiji.*) V novejšem času pa lošinjsko mornarstvo ne more več tekmovati s parobrodarstvom.

*) *Vj. Klaić, Opis* zemalja, u kojih obitavaju Hrvati, Zagreb 1883.

lzlov zemljep. zavod na Dunaju.

Načrt tržaške luke.

Tolmač k načrtu.

a) Hotel de la Ville.
b) „ Delorme.
c) „ Garni.
d) „ Aquila Nera.
e) „ Buon Pastore.
1. Južni kolodvor.
2. Državni kolodvor.
3. Muzej, knjižnica itd.
4. Borsa.
5. Tergestej.
6. Novo tržišče za ribe.
7. Lučki kapitanat.
8. Angličanska cerkev.
9. Evangeljska cerkev.
10. Cerkev sv. Antona.
11. Pravoslavna cerkev.
12. Grška cerkev.
13. Cerkev sv. Marije večje.
14. „ mehitaristov.
15. „ Sv. trojice.
16. „ M. B. pomočnice.
17. Stolna cerkev (Sv. Just).
18. Cerkev Sv. Jakoba.
19. Kapucinska cerkev.
20. Izraelitsko svetišče.
21. Pošta in telegraf.
22. Glavna skladišča.
23. Lloydov arzenal.
24. Lloydovi uradi. (Prodaja listov za potovanje po morji.)
25. Kolodvorski vrt.
26. Revoltelin muzej.
27. Mestno vojaško zapovedništvo.
28. C. kr. redarstveno ravnateljstvo.
29. Zavarovalno drnštvo „Assicurazioni generali“.
30. Mestna palača (Municipij).
31. Mestna bolnišnica.
32. Tehnični zavod.
33. Namestništvo.
34. Politeama Rossetti.
35. Gledališče Fenice.
36. „ Filodramatico.
37. „ Armonia.
38. „ Communale (gledališče občinsko.

Indeks.

	Stran
Aemonia	260
Albert, goriški grof	205
Andechs-Meran, rodovina	239
Angiolina vila	18
Bal (Valle)	69
Banjol	270
Banski hrib (Belvedere)	27
Barban (Barbana)	70
Bardinovo brdo (Brdinišče)	6
Barkovlje (Sv. Jernej) 5, 104, 117, 194,	227
Baška (Besca)	69
Bazovica	88
Belaj	269
Beli	70
Bergud veli	70
Beršec	16, 277
Betači	8
Boljunec	70, 162
Boljunščica	26, 38
Bombelj (M. Bello)	7
Bonomo Peter, škof	211
Borutski potok	38
Božične navade	181
Breg	7, 8
Breški vrh	6
Brežanov breg	26
Briščiki	7
Brojanica, „Aurisina“	4
Brški vrh	27
Bruck Karl	116
Buje	69, 80, 82, 95, 259, 244
Butonego	36

	Stran
Buzet (Pinguente, Pinguentum)	70, 80, 82, 233, 260
Capo d' Istria (Koper)	69
Capponi Bernard, zdravnik	280
Carpaccio Benedikt, slikar	257
Cegnar Fran	167
Cepiško jezero	(23), 35
Cres (Cherso) 19, 69, 80, 81, 108,	179 279
Čičarija	8, 11, 24, 225
Čiči	172, 189
Čičrt (Kičrt)	6
Črni rt (Pt. Nera)	12, 13, 15
Črni vrh	70
Čuk	27, 193
Dletvo	85
Dobrila Jurij, biskup 149, 1	8, 166, 228
Dobrinj (Dobrigno!)	70, 155
Dolgi žleb	6
Dolenc Viktor	169
Dolina	70, 162, 255
Dolinar Ivan	169
Don Juan d' Austria	106
Draga	36, 38, 70, 16
Draganja	13, 36, 38
Draguč	36
Drnguški vrh	24
Dvogradje, trdnjava	263, (13)
Economo	103
Enej Silvij (Piccolomini)	208, 216
Farezinski preliv	34
Farned pri Trstu („bošket“, boscho Ferdinando)	227

	Stran
Fazana	70, 108, 266
Fazanski preliv	32
Fiamin Ivan	166
Fojbica	12, 26, 36, 38
Franc I.	115
Frankopani	154
Franković Mato Vlačić	161
Frašić Peter, pop	155
Friderik III.	110, 207, 208
Frugifer, tržaški škof	196
Fugger	248
Gaberk	27
Gabrov hrib (M. Spaccato)	27
Galežan (Gallesano)	69, 66
Gardin-Krknel	6
Gardnja (Gherone)	84 86
Glavinić Fran	164
Gmajnik	27
Godina-Verdelski Ivan	167
Goli vrh	26
Gorenja Mirna	26
Gorka	27
Gračišće (Gallignana)	14, 70, 90, 267
Grljan (Grignano)	4, 5
Grmada	37
Gročarica	6
Grumula	5
Gržetić Josip	166
Gutnik (Godnik)	273
Henrik della Torre	202
Henrik Eppensteinec	238
Herberstein Guntar	247
Hodiščan Lenart, škof	247
Hrušica	70
Hugon Devinski	207
Ilovica (Argilla)	38
Inocent IV.	157
Istra, rudeča	12, 13
Istra, žolta	12
Ivan VIII.	153
Ivan vojvoda	236
Izola	69, 107, 258, 241
Jan Jurij	169
Japlenica	6
Jaščevec	6

	Stran
Javornik	27
Jelovice, grad	271
Jelšane	70
Jenko Slavoj	167
Jožef II.	112, 119, 221
Juranić Anton, frančiškan	163
Jurišič Nikola	159
Justinopolis (Koper)	257
Kadum	26
Kal	27
Kalast Anton	166
Kalister Ivan	168
Kalvarija	29
Kamenjak (Promontore)	33
Kanfanar (Canfanaro)	70
Karl VI.	111
Karlovica	27
Karni	194
Karnica	14
Karol VI.	218
Karpan	89
Karstberg, grad	271
Kasjodor, minister	244
Kastav (Castua)	70, 158, 162, 173, 185, 274, 249
Kerkavce	70
Klana	70, 275
Ključ	6
Kokoš (Maček)	27
Koledovanje	181
Kompare	33
Konzul Štefan	160
Koper	69, 80, 82, 92, 95, 105, 108, 149, 161, 175, 239, 257, 241, 252, 254, 256
Kopitar Jarnej	154
Kornerija (velika in mala)	84, 86
Kožljak	268
Krist	33
Križišče	27
Krk (Veglia)	69, 94, 108, 179, 278
Krknel-Gardin	6
Kršan, grad	267
Krušić Peter	270
Kuk	7

Stran

Kumičić Evgen 166
Kvart 6
Labin (Albona) 69, 278
Laginja, dr. Mate 167
Lazzarini 273
Legat Jernej, škof 228
Leme 13, 85. 86
Leopold III. 206, 246
Lesina 8, 83
Letaj, grad 269
Lindar 70, 267, 254
Lipica 94 214
Lisinjan-Moro 85, 86
„Lloyd" 116, 123, 227
Lloydov arsenal 101, 102
Logar Nikolaj 209
Lošinj (Lussin) 20, 69. 108, 119. 162, 280
Lošinj mali (Lussin piccolo) 69, 105, 147, 280
Lošinj veliki (Lussin grande) 69, 80, 147
Lovran (Lovrana) . . . 70, 162, 277
Lovreč (Svetlovreč) (S. Lorenzo) 70, 158, 262
Ludvik virtemberški 81
Luegi 247
Lupoglav 270
Maček (Kokoš) 6. 27
Majnard IV. goriški grof 200
Maksimilijan I. 110
Maričevec (Kamarica, Chiamariza) 6
Marija Terezija 111, 219
Martelova jama 7
Mažgon Aleš 247
Medulin (Medolino) 70, 90, 108, 266
Miklošič Franc 154
Mile (Muggia) 69, 240 256
Miramar 4
Mirna 13, 29, 32, 36. 72
M. Mulin 26
Mohov (Moccó), grad . . . 204, 208
Mokovljan 27, 209
Momni vrh (Griža) 7
Montecuccoli 249

Stran

Moščenice (Moschenizze) 70, 162, 277
Motovun 13, 14, 69, 84, 85, 90, 263
Mune 66
Mune velike 70
Muželja (Musíella) 5
Nabrgoj, vitez Ivan 169
„Naricanje" 188
Novigrad (Castelnuovo) . 2, 50, 272
Novigrad (Cittanova) 32, 69, 80, 161, 208, 260
Olivski otok 107, 33
Omišalj (Castelmuschio) . . 69, 155
Opatija (Abbazia) . . . 69, 147, 276
Openski hrib 2, 27
Opertalj (Portole) . . . 70, 260, 244
Osor 20, 71, 279
Osorščica 21, 29, 43
Padriška jama 7
Pas grad 269
Pasja vas 70
Pazin . . . 69, 80, 82, 95, 149, 266
Peroj 64
Picugi pri Poreču 231, 232
Pičan (Pedena) 14, 70, 267
„Pietas Julia" (Pulj) 110
Pietrapelosa 260
Piran (Piranum) 9, 80, 81, 92, 109. 147, 233, 259
Piščanci 4
Planik 28
Plase 6
Pleševica 27
Plomin (Flanona) 70, 278
Podgrad (Castelnuovo) . . 70, 149
Pomjan 70
Pončana 7
Porcia, Ivan Ferdinand 248
Poreč (Parenzo, Parentium) 32, 69, 78, 80, 82, 95, 233, 261, 242
Porer 119, 33
Porto Badó 33
Porto rose 30
Predloka pri Kopru 155
Premantura (Promontore, Promontur) 70, 266

Stran

Pulj (Pietas Julia) 15, 66, 69, 52, 80, 90, 106, 108, 120, 148, 233, 264, 242, 255
Puljska luka 33
Punat (Ponte) 69
Rajmund, oglejski patrijarh . . 206
Ranfo Marko 199
Raspor, grad 271, 243
Raša 38, 36, 233
Ravbar Nikolaj . . . 210, 247, 249
Ravnikar Matevž, škof 228
Rečina (Fiume) 39
Rebar 28
Repič Andrej (Rapicius), škof . 214
Resandra (Lesandra) ali Kačjejedina 6
Rivin 238
Rižana (Formio) . . . 38. 233, 235
Roč (Rozzo) 70, 260
Rojan 4
Ronek 24
Rovinj (Rovigno, Ruginium) 32, 69, 71, 80, 81, 108, 150, 233, 263, 242, 252
Rovinjsko selo 70
Rt 27
Rtviže 27
Rusca Jeronim 161
Sacerbski grad (Strmec) 255
Sčedna, Skedenj, Servola . . 6
Semič 24
Senjska luka (Bocca di Segna) . 35
Sergašev, rodovina 258
Sicciole (Porto rose) 93
Sijana 85
Sipar (Sipiaries), trdnjava . . . 259
Skedenj 6, 104, 214
Skrlič Matija (Scarlichius), škof 215
Slavnik 24
Sovinjak 89
Sobotnjak 6
Spinamokjel 86, 84
Spinčić Vekoslav 167
Sponheim-Ortenburg, rodovina . 239
Stadion, grof guverner 225
Stanković Peter 164

Stran

Starada 27
Straža 27
Strmec (Sacerbski grad) 255
Strunjan 93
Sv. Andrej 101, 109
Sv. Ciril 153
Sv. Elena 85, 86
Sv. Jernej (St. Bartolomeo) . . 30
Sv. Just (Justus) 195
Sv. Lovrenc 101
Sv. Primož 27
Sv. Rok 30, 101, 105, 162
Sv. Sergij 195
Sv. Servul, mučenik 195
Sv. Štefan 39, 147
Stratiko Dominik 161
Straža 27
Strmec (S. Servolo) 8
Šabnik 28
Ščeden 6, 104, 214
Škafarica 27
Školjek 26
Šmarje (S. Maria in Monte) 258, 70
Šturek 6
Šumber, grad 267
Tar 70
Tatra 27
Temenjak 7
Tergestej 123
„Tielovo“ 182
Tinjan (Antignana) 70
Topolovka 85, 86
Trebčanski hrib 27
Trebenska jama 7
Triskavec 89
Trstenek 27
Trstenik 28
Učka (Monte Maggiore) 8, 9, 28, 89
Umag (Umago, (Humagum) 69, 95, 233, 259
Ungnad Ivan Soneški 160
Veleselo (Lussingrande) 20
Velika noč 182
Veliko gradišče 27
Veliki kanal (pravi kvarner) . . 34